

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	5
----------------	---

A' ΜΕΡΟΣ

1. Η ΜΕΤΑΒΑΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ.....	9
2. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ.....	15
3. Η ΛΑΪΚΗ ΚΑΤΟΙΚΙΑ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑ.....	26

B' ΜΕΡΟΣ

Ενότητα α' Λειτουργική οργάνωση συγκροτημάτων

4. Η ΚΑΛΥΨΗ ΤΩΝ ΣΤΕΓΑΣΤΙΚΩΝ ΑΝΑΓΚΩΝ	47
5. ΑΡΧΕΣ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ	51
6. ΔΟΜΗΣΗ ΚΑΤΑ ΣΤΟΙΧΟΥΣ	60
Αρχές σχεδιασμού της δόμησης κατά στοίχους	60
Η δόμηση κατά στοίχους στα συγκροτήματα της Αθήνας και του Πειραιά	67
7. ΔΙΑΤΑΞΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΩΝ ΜΕ ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΧΩΡΟ	80

Ενότητα β΄
Αρχιτεκτονικός σχεδιασμός της κατοικίας και του κτιρίου

8. Η ΕΛΑΧΙΣΤΗ ΚΑΤΟΙΚΙΑ	89
9. ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ ΚΑΤΟΙΚΙΩΝ ΣΤΙΣ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΕΣ ΠΟΛΥΚΑΤΟΙΚΙΕΣ	97
Γενικά	97
Τυπολογίες της περιόδου 1934-37	100
Τυπολογίες της περιόδου 1934-40	114
Ποιοτικά χαρακτηριστικά των κατοικιών-Παρατηρήσεις	123
10. ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΩΝ ΚΙΝΗΣΕΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΟΧΡΗΣΤΟΙ ΧΩΡΟΙ ΤΟΥ ΚΤΙΡΙΟΥ	128
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	145
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	147
ΠΗΓΕΣ	148

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αντικείμενο της παρούσας εργασίας είναι οι *προσφυγικές πολυκατοικίες* στην ελληνική πρωτεύουσα στη δεκαετία του '30, το ιστορικό προϊόν της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα εκείνη την εποχή. Αρχικά όμως χρειάζεται μια απάντηση στο ερώτημα σε τι διαφοροποιείται η κοινωνική κατοικία και ποιά τα ιδιαίτερα της χαρακτηριστικά. Αναφερόμαστε σε αυτόν τον όρο και εννοούμε το σχεδιασμό και τη παραγωγή κατοικίας η οποία παρέχεται ως κοινωνικό αγαθό και όχι μέσα στα πλαίσια των κανόνων της αγοράς. Πλέον, στην περίοδο του μεσοπολέμου, το δημόσιο θα είναι φορέας τέτοιων προγραμμάτων που θα ανθίσουν εκείνη την εποχή στην Ευρώπη και θα ιδωθούν κυρίως μέσα από ένα συνολικό πλαίσιο κοινωνικών αλλαγών, βελτίωσης των όρων της ανθρώπινης ζωής αλλά και ενός οράματος μετασχηματισμού της πόλης.

Η ιστορία της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα θα αρχίσει στη δεκαετία του '20 με το μεγάλο έργο της προσφυγικής αποκατάστασης ως συνέπεια της Μικρασιατικής Καταστροφής. Η εργασία αυτή θα ασχοληθεί με την οικοδόμηση των πολυκατοικιών για την στέγαση προσφυγικών οικογενειών στη δεκαετία του '30 και συγκεκριμένα την περίοδο 1934 έως και 1940 από την Τεχνική Υπηρεσία του Υπουργείου Υγιεινής και Αντιλήψεως, ως μέρος ενός ευρύτερου προγράμματος βελτίωσης των συνθηκών ζωής στους προσφυγικούς συνοικισμούς. Τα πρόγραμμα αυτό άλλωστε εντασσόταν σε μια συνολική προσπάθεια βελτίωσης της δημόσιας υγείας και του επιπέδου διαβίωσης η οποία περιλάμβανε την οικοδόμηση δημόσιων νοσοκομείων και άλλων κέντρων υγείας και κοινωνικής αγωγής.

Σε ό,τι αφορά τη μεθοδολογία της η εργασία θα δομηθεί σε δύο μέρη. Στο *Α' μέρος* θα επιχειρηθεί να γίνει μια σύντομη επισκόπηση του κοινωνικού και ιστορικού πλαισίου μέσα στο οποίο θα λάβει χώρα το πρόγραμμα προσφυγικών πολυκατοικιών. Σκοπός της επισκόπησης αυτής είναι να αναδειχθούν αφενός οι συνθήκες διαβίωσης των λαϊκών στρωμάτων στην Αθήνα και τον Πειραιά, δηλαδή το κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο της περιόδου και αφετέρου τα βασικά προβλήματα της οικιστικής ανάπτυξης στην ελληνική πρωτεύουσα εκείνη την εποχή και τις συνθήκες της λαϊκής κατοικίας και ειδικότερα της προσφυγικής.

Στο *Β' μέρος* της εργασίας θα επιχειρήσουμε την αρχιτεκτονική ανάλυση των προσφυγικών πολυκατοικιών δίχως ωστόσο σε καμιά περίπτωση να είναι δυνατό να αναδειχθεί στην ολότητά του το θέμα αυτό. Η ανάλυση θα δομηθεί σε δύο βασικές ενότητες με σκοπό να προσεγγίσει τα ιδιαίτερα γνωρίσματα της προσφυγικής πολυκατοικίας:

- Στην *ενότητα α'* θα μελετηθεί η λειτουργική οργάνωση των οικιστικών συγκροτημάτων, το σημείο δηλαδή στο οποίο η αρχιτεκτονική θα πρέπει να συναντήσει και να συμπορευτεί με την πολεοδομία.
- Στην *ενότητα β'* θα μελετηθεί η οργάνωση και ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός τόσο του ίδιου του διαμερίσματος όσο και του κτιρίου στο σύνολό του.

Θα εστιάσουμε λοιπόν στις βασικές τυπολογίες κατοικιών που εφαρμόστηκαν και στα ποιοτικά τους χαρακτηριστικά και κατόπιν στη σημασία του κλιμακοστασίου και των κοινόχρηστων χώρων στην αρχιτεκτονική της προσφυγικής πολυκατοικίας.

Στη πορεία της μελέτης θα προσπαθήσουμε να έχουμε ως βασικό γνώμονα της αρχιτεκτονικής ανάλυσης σε κάθε ενότητα του Β΄ μέρους, τις κύριες αρχιτεκτονικές αρχές του μοντέρνου κινήματος, όπως αυτές διαμορφώθηκαν και εκφράστηκαν εκείνη την εποχή. Δε θα ήταν επίσης εφικτό να εξαντλήσουμε στα πλαίσια μιας εργασίας όπως η παρούσα το πλαίσιο των αρχών και των οραμάτων του μοντέρνου κινήματος σε ό,τι αφορά την κατοικία. Θα περιοριστούμε λοιπόν να γνωρίσουμε μόνο τις πιο σημαντικές αρχές του, σαν «πυξίδα» για να διερευνήσουμε στη συνέχεια και σε ένα πρώτο επίπεδο, το βαθμό επιρροής του στην αρχιτεκτονική των προσφυγικών πολυκατοικιών του '30.

Η εργασία αυτή θα επιδιώξει λοιπόν μια πρώτη επαφή με το θέμα της οικοδόμησης των προσφυγικών πολυκατοικιών στη Αθήνα και τον Πειραιά τη δεκαετία του '30. Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι μια πλήρης και εις βάθος έρευνα θα είχε ανάγκη από μια συστηματική αποτύπωση του συνόλου των οικιστικών συγκροτημάτων, μελέτη της στατικής τους επάρκειας καθώς και ανάδειξης σε όλο της το εύρος την αρχιτεκτονική ποιότητας της κατασκευής τους ή ακόμα να ερευνηθεί ο τρόπος με τον οποίο αυτά τα συγκροτήματα κατοικήθηκαν και εντέλει βιώθηκαν από τους ίδιους τους ανθρώπους στο πέρασμα των χρόνων.

Είναι ένα σημαντικό έργο που μέλλει να πραγματοποιηθεί ούτως ώστε να διατηρήσει ζωντανή μια σπουδαία αρχιτεκτονική κληρονομιά της πόλης της Αθήνας και του Πειραιά ακόμα περισσότερο για το οραματικό και κοινωνικό τους περιεχόμενο, αναγκαίο και δημιουργικό σε εποχές σαν τις σημερινές.

Στη συνέχεια λοιπόν θα επιχειρήσουμε μια πρώτη προσπάθεια να αναλυθεί το αρχιτεκτονικό έργο των προσφυγικών πολυκατοικιών ελπίζοντας να οδηγηθούμε σε χρήσιμα συμπεράσματα.

Γυναίκα πρόσφυγας «κτίστης»!

Πηγή: Μ.Δρίτσα, *Βιομηχανία και Τράπεζες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1990, σ.370

Α΄ ΜΕΡΟΣ

1

1928-1932 Η ΜΕΤΑΒΑΤΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Η διεθνής οικονομική κρίση, τον Οκτώβριο του 1929, θα κάνει την εμφάνισή της, όπως αναμενόταν, επηρεάζοντας δραματικά την πολιτική και οικονομική ζωή στις χώρες της Ευρώπης. Εντούτοις, η παρουσία της δε θα γίνει αμέσως αισθητή και το σπουδαιότερο, θα πλήξει τα ευρωπαϊκά κράτη σε διαφορετικό επίπεδο και ένταση. Ο αντίκτυπος στη Γερμανία, παραδείγματος χάριν, η οποία στηριζόταν στη ροή δανειακών κεφαλαίων από τις Ηνωμένες Πολιτείες, θα είναι καθοριστικός τη περίοδο του μεσοπολέμου¹. Αντίστοιχα, όπως θα δούμε στη συνέχεια, με μια απόφαση σημαντική για την ελληνική οικονομία, η βρετανική κυβέρνηση εγκαταλείπει, τον Σεπτέμβριο του 1931, τον κανόνα του χρυσού², βάση έως τότε της πολιτικής της οικονομικής ανασυγκρότησης στην ευρωπαϊκή ήπειρο. Το αντίκτυπο του κραχ στο χρηματιστήριο της Νέας Υόρκης από την άλλη μεριά δε θα είναι τόσο άμεσο για την Ελλάδα. Συνεπώς ο ακριβής χρονικός προσδιορισμός κατά τον οποίο η διεθνής ύφεση πλήττει την Ελλάδα δεν μοιάζει γεγονός εύκολο, τουλάχιστο με σαφήνεια. Όπως χαρακτηριστικά παρατηρεί ο ιστορικός Γρηγόριος Δάφνης, αν και με την εκδήλωση της κρίσης εμφανίζονται δυσχέρειες για τα ελληνικά εξαγωγικά προϊόντα, στα μέσα του 1931, η Ελλάδα είχε ακόμα πρόσβαση στις διεθνείς χρηματαγορές για δημόσιο δανεισμό³.

Μολαταύτα, η ελληνική κυβέρνηση, η οποία συγκροτήθηκε από το κόμμα των Φιλελευθέρων με συνεργαζόμενες πολιτικές δυνάμεις ύστερα από τη συντριπτική επικράτηση στις εκλογές του Αυγούστου του 1928, μάλλον αδυνατούσε να αποτιμήσει το μέγεθος και τις επιπτώσεις της στην ελληνική οικονομία. Εάν σε κάτι φαίνεται να υπάρχει κοινή αντίληψη μεταξύ των Φιλελευθέρων και της εξαιρετικά αποδυναμωμένης αντιπολίτευσης των Λαϊκών, είναι μάλλον η σταθερή υποτίμηση της σημασίας της ύφεσης και η πεποίθηση για τον προσωρινό της χαρακτήρα⁴, τη στιγμή μάλιστα την οποία αρχίζει σταδιακά να κάνει αισθητή την παρουσία της στην Ελλάδα. Ο εφησυχασμός αυτός άλλωστε καλλιεργήθηκε από την αδυναμία να γίνει αντιληπτό το γεγονός της ποιοτικής διαφοράς που χαρακτήριζε την οικονομική κρίση του 1929. Εντέλει η εικόνα των δεικτών της ελληνικής οικονομίας έως και το 1931 ήταν φαινομενικά υγιής. Υπερτιμήθηκε δε από την ελληνική κυβέρνηση, αλλά και από τους έλληνες οικονομολόγους, η οποία επέμενε ακλόνητα στην πολιτική νομισμα-

¹ Χ.Χατζηιωσήφ, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», στο συλλογικό έργο: *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα*, επιμ. Χ.Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σ.332

² Γ.Δάφνης, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, Κάκτος, Αθήνα 1997, σ.518

³ Στο ίδιο, σ.518

⁴ Μ.Μαζοβερ, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του μεσοπολέμου*, μτφρ. Σ.Μαρκέτος, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2002, σ.188

τικής σταθερότητας την οποία ακολουθούσε. Η πολιτική αυτή, όπως παρατηρεί ο Χρήστος Χατζηιωσήφ, επέτεινε τελικά το αδιέξοδο της ελληνικής οικονομίας· αδιέξοδο το οποίο, σύμφωνα με τον ίδιο, είχε αποκαλυφθεί τουλάχιστον ένα χρόνο πριν την έναρξη της κρίσης, το φθινόπωρο του 1928⁵.

Είναι αλήθεια ότι το έλλειμμα στο ισοζύγιο πληρωμών παρουσιάζει σταθερή μείωση, παρότι υφίσταται αρνητικό καθόλη τη διάρκεια της τετραετίας⁶. Ο ετήσιος κρατικός προϋπολογισμός εμφανίζεται με τη σειρά του πλεονασματικός μέχρι το 1931⁷, ενώ σταθερή μείωση θα ακολουθήσει και ο γενικός τιμάρθμος ακρίβειας ζωής ανάμεσα στα έτη 1928 και 1931⁸ και οι μέσες τιμές στα περισσότερα είδη λαϊκής κατανάλωσης. Στην Αθήνα, εκτός από το ψωμί και τα μακαρόνια, οι τιμές είναι μεγαλύτερες σε σύγκριση με το σύνολο της επικράτειας. Ακόμα μεγαλύτερες στον Πειραιά σε κάποια είδη όπως το γάλα⁹. Επιπλέον πτώση στη βιομηχανική παραγωγή δε παρατηρείται, τουλάχιστον έως και το 1931¹⁰.

Ωστόσο εύθραυστη ελληνική παραγωγή, η οποία στηρίχθηκε σε ελλιπή εκβιομηχάνιση και άνιση ανάπτυξη μη παραγωγικών τομέων της οικονομίας, βασιζόταν σε μεγάλο βαθμό στον εξωτερικό δανεισμό. Η χρηματοπιστωτική κρίση το καλοκαίρι του 1931 προμηνύει την ανοιχτή πλέον εκδήλωση της ύφεσης στην Ελλάδα ενώ η ελληνική κυβέρνηση προσδοκά τη χορήγηση δανείων αναγκαίων για την κάλυψη του ελλείμματος του ισοζυγίου πληρωμών της χώρας. Συνεχίζει την πολιτικής σταθερότητας την οποία κληρονόμησε, ελπίζοντας σε εξωτερική στήριξη και με αισιοδοξία περί παροδικών συνεπειών από την κρίση. Η αποχώρηση της Μεγάλης Βρετανίας από τον κανόνα του χρυσού τον Σεπτέμβριο του 1931 είναι πλήγμα καθοριστικό για την ελληνική οικονομία ενόσω ο ίδιος ο Ελευθέριος Βενιζέλος διαβεβαίωνε για την αποφυγή των συνεπειών εάν η Ελλάδα εγκατέλειπε την υφιστάμενη πολιτική¹¹. Η πολιτική αυτή θα παύσει ουσιαστικά να είναι σε ισχύ ένα έτος αργότερα, τον Απρίλιο του 1932, όταν η αδυναμία σύναψης νέου δανείου θα οδηγήσει σε υποχρεωτικό χρεοστάσιο.

Το χρεοστάσιο του 1932 θα σηματοδοτήσει μια οριστική στροφή στην οικονομική και κοινωνική ζωή της Ελλάδας. Ο Mazower θα επισημάνει ότι «η χρηματοοικονομική κρίση του 1931-1932 σήμανε το τέλος της στρατηγικής ανοικοδόμησης κατά τη δεκαετία του '20»¹². Είναι αλήθεια πως η σημασία αυτής της τετραετίας έγκειται λοιπόν στο γεγονός ότι θα σταθεί αφορμή θεμελιακών αλλαγών στην κοινωνική και οικονομική πολιτική του πολιτικού κόσμου στην Ελλάδα τη περίοδο μεταξύ των ετών 1932-1941, διαμορφώνοντας τις

---

⁵ Χ.Χατζηιωσήφ, *Ιστορία...*, ό.π., σ.323

⁶ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, *Μηνιαίον Στατιστικόν Δελτίον*, έτος IV, αριθ. 9(45), Εθνικόν Τυπογραφείον, Αθήναι, Σεπτέμβριος 1932, σ.478

⁷ Γ.Σ.Υ.Ε., *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1934*, έτος V, Εθνικόν Τυπογραφείον, Αθήναι 1935, σ.341

⁸ Στο ίδιο, σ. 246-247

⁹ Στο ίδιο, σ. 238-241

¹⁰ Μ.Μazower, *Η Ελλάδα...*, ό.π. σ.189· βλ. επίσης Γ.Μηλιός, *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός: από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*, Εξάντας, Αθήνα 1988, σ.288

¹¹ Διάγγελμα προς τον ελληνικό λαό στις 27 Σεπτεμβρίου· αναφορά στο: Γ.Δάφνης, *Η Ελλάς...*, ό.π. σ.520

¹² Μ.Μazower, *Η Ελλάδα...*, ό.π. σ.234

βασικές κατευθύνσεις. Η μεταβατική αυτή περίοδος θα ολοκληρωθεί δίχως ωστόσο αξιόλογης προσπάθειας συνολικού προγράμματος αντιμετώπισης των διαρθρωτικών αδιεξόδων της ελληνικής οικονομίας. Την ίδια στιγμή η αύξηση του κρατικού παρεμβατισμού δείχνει να αποτελεί τον δρόμο που επιλέγουν οι οικονομικοί και πολιτικοί ιθύνοντες για την αντιμετώπιση της κρίσης. Σε αυτές τις συνθήκες λοιπόν, ένα σημαντικό μέρος των παρεμβάσεων και των θεσμικών αυτών αλλαγών, θα κατευθυνθούν σε ζητήματα πολεοδομίας καθώς και σε σειρά νομοθετημάτων τα οποία εντάσσονται στη διαμόρφωση της επίσημης στεγαστικής πολιτικής.

Βασικοί παράμετροι της στεγαστικής πολιτικής

Οι βασικές θεσμικές αλλαγές οι οποίες θα πραγματοποιηθούν στον τομέα της στεγαστικής πολιτικής τη μεταβατική περίοδο 1928-1932 αποτελούν προϊόν των κοινωνικοοικονομικών αλλαγών οι οποίες λαμβάνουν χώρα. Στη συνέχεια θα εστιάσουμε σε τρεις κύριες νομοθετικές παρεμβάσεις, οι οποίες με τη σειρά τους θα συνθέσουν την επικρατούσα κατεύθυνση της πολιτείας στο ζήτημα της κατοικίας σε όλη την επόμενη περίοδο που εξετάζουμε. *Πρώτον*, θα αναφερθούμε στις αλλαγές στον τομέα της ιδιοκτησίας οι οποίες καθιερώνονται με τη ψήφιση του νόμου περί οριζόντιας ιδιοκτησίας το 1929. *Δεύτερον*, την εισαγωγή ολοκληρωμένης κτιριοδομικής νομοθεσίας για πρώτη φορά με τη θέσπιση του νόμου περί Γενικού Οικοδομικού Κανονισμού του κράτους την ίδια χρονιά. *Τρίτον*, στο γεγονός της διάλυσης της Ε.Α.Π. το 1930, κύριου φορέα της αποκατάστασης των προσφύγων.

Ο θεσμός της *οριζόντιας ιδιοκτησίας* εισάγεται στην Ελλάδα με την δημοσίευση του νομοθετικού διατάγματος στις 19 Μαρτίου του 1927 και αρχικά αφορά μόνο για τους συννοικισμούς οι οποίοι προήλθαν μέσω της προσφυγικής αποκατάστασης¹³. Το διάταγμα θα μείνει σε ισχύ έως το 1929, όταν καταργείται με τη ψήφιση του νόμου 3741 «περί της ιδιοκτησίας κατ' ορόφους» στις 4 Ιανουαρίου του 1929. Πλέον η οριζόντια ιδιοκτησία αποκτά καθολική ισχύ ως κύρια μορφή ιδιοκτησίας ακινήτων στο σύνολο της επικράτειας. Με την θέσπισή της επιτρεπόταν η διαίρεση της έως τότε ενιαίας ακίνητης ιδιοκτησίας σε ιδιοκτησία ορόφου ή τμήματος αυτού. Επιπλέον, η θεσμική αυτή αλλαγή, θα μεταβάλλει καθοριστικά ζητήματα τα οποία σχετίζονται με τη διαμόρφωση κανόνων όσον αφορά υποχρεώσεις ή δικαιώματα που απορρέουν την συνιδιοκτησία μερών του ακινήτου. Γίνεται λοιπόν λόγος για τους κοινόχρηστους χώρους του ακινήτου. Θα δούμε παραδείγματος χάριν, στην συνθετική μελέτη των προσφυγικών πολυκατοικιών του '30, τη σημασία που αποκτά για τον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό η συλλογική ευθύνη ενός χώρου ιδιαίτερα στο θέμα του κλιμακοστασίου. Επίσης τη σημασία την οποία θα πρέπει να δώσει ο ίδιος ο αρχιτέκτονας στη δυνατότητα να εκφραστούν αρμονικά οι λεπτές διαφορές στη φροντίδα και κυριότητα κάθε επικράτειας της προσφυγικής πολυκατοικίας.

---

¹³ Μ.Μαρμαράς, *Η αστική πολυκατοικία της μεσοπολεμικής Αθήνας*, εκδόσεις Πολιτιστικού Τεχνολογικού Ιδρύματος Ε.Τ.Β.Α., Αθήνα 1991, σ.24

Αν θέλουμε να αξιολογήσουμε, συνοπτικά μέσα στα όρια της παρούσας μελέτης, τους λόγους οι οποίοι συμβάλλουν στην καθιέρωση, με τη καθολική ισχύ, του θεσμού της οριζόντιας ιδιοκτησίας, θα ήταν χρήσιμο η επισήμανση δύο παραγόντων. Πρώτον, η νομοθέτηση συνδέεται άμεσα, αφ' ενός με τη διαμόρφωση των κατευθύνσεων της πολεοδομικής εξέλιξης, αφ' ετέρου με τη διευθέτηση ιδιοκτησιακών θεμάτων ή σχετικών με τη κίνηση στις τιμές του αστικού εδάφους και των ακινήτων. Δεύτερον, εντάσσεται στα ευρύτερα διαρθρωτικά προβλήματα της ελληνικής οικονομίας και στις προσπάθειες αντιμετώπισης της ύφεσης¹⁴.

Πρώτον, όσον αφορά τους πολεοδομικούς λόγους ίσως μπορούν να διατυπωθούν βάσει του διλήμματος: υιοθέτηση του πολυώροφου κτιρίου ή της χαμηλής δόμησης ως προτύπου για την κατοικία στις σύγχρονες πόλεις; Στην πόλη της Αθήνας και του Πειραιά, με την έντονη αστικοποίηση, ιδιαίτερα λόγω της εγκατάστασης των προσφύγων την δεκαετία του '20, μεταφέρεται επί της ουσίας ο εν λόγω προβληματισμός. Πράγματι, η συζήτηση επί του διλήμματος αυτού, όπως θα δούμε παρακάτω, θα απασχολήσει ιδιαίτερα τον τεχνικό κόσμο της χώρας. Στο σημείο αυτό, τα επιχειρήματα υπέρ της πολυκατοικίας, θα επικεντρωθούν κυρίως στο όφελος από την οικονομία του διαθέσιμου χώρου, την ελάττωση του κόστους παραγωγής της κατοικίας καθώς των υποδομών, ως συνέπεια της πύκνωσης του αστικού ιστού. Από την άλλη μεριά τα προβλήματα που σχετίζονται με ζητήματα ιδιοκτησίας και της αγοράς των ακινήτων συνδέονται περισσότερο με την επιβολή του ενοικιοστασίου· θεσμός ο οποίος και εισήχθη την περίοδο των Βαλκανικών πολέμων. Μάλιστα σύμφωνα με τον Μαρμαρά, η καθήλωση αυτή στις τιμές οδήγησε σε αντιδράσεις από τη μεριά των ιδιοκτητών οικοπέδων¹⁵, οι οποίοι φαίνεται ότι επιδιώκουν αναδιάρθρωση και παρεμβάσεις για την απελευθέρωση της αγοράς των ακινήτων. Μολαταύτα, η σημασία του ενοικιοστασίου βρισκόταν στο ότι ταυτιζόταν άμεσα με τα στεγαστικά προβλήματα των εργατικών και λαϊκών στρωμάτων· μάλιστα στις αρχές της δεκαετίας του '30 τα προβλήματα αυτά υφίστανται ακόμα οξυμένα¹⁶.

Δεύτερον, όπως ήδη παρατηρήσαμε, η εισαγωγή του θεσμού της οριζόντιας ιδιοκτησίας γεννιέται μέσα στις συνέπειες της διεθνούς ύφεσης που δειλά εμφανίζονται στην Ελλάδα, πριν ακόμα την ανοιχτή εκδήλωσή της κατά τη διάρκεια του 1931. Επί της ουσίας πρόκειται για τη προσπάθεια εύρεσης επικερδούς και ασφαλούς επένδυσης κεφαλαίων, τα οποία λόγω της οικονομικής ύφεσης, αναζητούν διέξοδο όλο και περισσότερο σε μη παραγωγικούς τομείς της παραγωγικής δραστηριότητας¹⁷.

Συγχρόνως, στις 3 Απριλίου, μόλις τρεις μήνες ύστερα από την θέσπιση του νόμου περί οριζόντιας ιδιοκτησίας, καθιερώνεται με νομοθετικό διάταγμα ο *Γενικός Οικοδομικός Κα-*

---

¹⁴ Στο ίδιο, σ.32-39· βλ. Ν.Μιτζάλης, *Παραγωγή κατοικίας και αστικός χώρος τον Μεσοπόλεμο*, Futura, Αθήνα 2008, σ.118-119

¹⁵ Στο ίδιο, σ.35

¹⁶ Ν.Μιτζάλης, *Παραγωγή κατοικίας...*, ό.π. σ.116· μάλιστα ο Μιτζάλης αναφέρει ότι στα 1930, η απόφαση για κατάργηση του ενοικιοστασίου, στάθηκε αφορμή διαδηλώσεων.

¹⁷ Μ.Μαρμαράς, *Η αστική πολυκατοικία...*, ό.π. σ.36-37· Γ.Σαρηγιάννης, *Αθήνα 1830-2000: εξέλιξη-πολεοδομία -μεταφορές*, Συμμετρία, Αθήνα 2000, σ.99

νονισμός του κράτους. Συνιστά μάλιστα, σύμφωνα με μελετητές, το πρώτο συστηματικό και ολοκληρωμένο κείμενο της σύγχρονης κτιριοδομικής νομοθεσίας της Ελλάδος¹⁸. παράλληλα επιχειρείται και σε αυτή την περίπτωση η θέσπιση νομοθεσίας ισχύουσα στο σύνολο της ελληνικής επικράτειας. Η χρονική σύμπτωση των δύο νομοθετικών ενεργειών προφανώς δεν είναι τυχαία. Οι λόγοι οι οποίοι συμβάλλουν στη θεσμοθέτηση της οριζόντιας ιδιοκτησίας στα ακίνητα, σε μεγάλο βαθμό, οδηγούν και στην θέσπιση του Γενικού Οικοδομικού Κανονισμού το 1929. Έτσι σαφώς θα προωθήσει την πολυκατοικία ως πρότυπο στέγασης, συμπληρώνοντας στο σημείο αυτό το νομοθετικό έργο του νόμου 3741. Ωστόσο αξίζει να σημειωθεί ότι παράλληλα θα προσπαθήσει να εισάγει ένα σύνολο κανονισμών οι οποίοι αναφέρονται σε θέματα υγιεινής και επάρκειας ηλιασμού της κατοικίας¹⁹. Μάλιστα είναι η πρώτη φορά κατά την οποία εισάγονται κάποιες ελάχιστες απαιτήσεις για τον ηλιασμό και τον αερισμό της οικίας, διέποντας ως βασικές αρχές τον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό των κατοικιών· ανεξάρτητα ενδεχομένως από την τύχη της εφαρμογής τους μετέπειτα.

Οπωσδήποτε τα νομοθετήματα του 1929 συνιστούν μια σημαντική αποκρυστάλλωση των επιδιώξεων της πολιτείας αναφορικά με την πολεοδομική εξέλιξη και την στεγαστική πολιτική· εν μέσω μάλιστα οικονομικής ύφεσης. Εντούτοις το κυβερνητικό έργο ήρθε να συμπληρώσει, από μια άποψη, η απόφαση για τη διάλυση του σπουδαιότερου φορέα επιφορτισμένου με το έργο της προσφυγικής αποκατάστασης. Η *Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων* διαλύεται με την κύρωση από την ελληνική βουλή του νόμου 4592 στις 30 Απριλίου του 1930²⁰ θεωρώντας ότι έχει ολοκληρώσει το έργο της. Μολονότι οι αρμοδιότητες της Ε.Α.Π. μεταβιβάζονται εφ' εξής στην Τεχνική Υπηρεσία του Υπουργείου Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως, ενώ το έργο της σχετικά συνεχίζει και η Εθνικά Τράπεζα της Ελλάδος, το γεγονός αυτό αποκτά μια αξία συμβολική για το μέλλον του θεσμού της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα. Διότι το μέλλον της παροχής στέγης ως κοινωνικό αγαθό, ήδη υπονομευμένο από την έναρξη της εφαρμογής του τη δεκαετία του '20, προδικάζεται μάλλον δυσοίωνα.

Η αλήθεια είναι ότι τη στιγμή που η φιλελεύθερη παράταξη ανεβαίνει στην εξουσία, τον Αύγουστο του 1928, το έργο της στεγαστικής αποκατάστασης των προσφύγων είναι ημιτελές, ενόσω οι αρμόδιοι φορείς εκτιμούν ότι τουλάχιστον ένα σημαντικό τμήμα της έχει επιτελεστεί. Ωστόσο ο ίδιος ο Ελευθέριος Βενιζέλος αναφέρει προ των εκλογών του Αυγούστου ότι σημαντικό μέρος υπολείπεται να ολοκληρωθεί, αναδεικνύοντας το μείζον αυτό εθνικό και κοινωνικό ζήτημα. Δίνοντας την εικόνα του ανεκπλήρωτου αυτού έργου ο Δάφνης παρατηρεί ότι πολλές οικογένειες προσφύγων παραμένουν άστεγες, υπό άθλιες συνθήκες, εγκατεστημένες προσωρινά²¹. Συνάμα, λίγο πριν το τέλος λειτουργίας της Επι-

¹⁸ Βλ. Μ.Μαρμαράς, *Η αστική πολυκατοικία...*, ό.π. σ.49 και Ν.Μιτζάλης, «Παραγωγή κατοικίας...», ό.π. σ.120

¹⁹ Μ.Μαρμαράς, *Η αστική πολυκατοικία...*, ό.π. σ.54

²⁰ Ν.Μιτζάλης, *Παραγωγή κατοικίας...*, ό.π. σ.120

²¹ Γ.Δάφνης, *Η Ελλάς...*, ό.π. σ.508-509

τροπής, η κατάσταση δε διαφοροποιείται σημαντικά: στην Αθήνα 915 αποθήκες και εργοστάσια αλλά και 100 δημόσια κτίρια στεγάζουν ακόμα πρόσφυγες²². Το τέλος της τετραετίας των Φιλελευθέρων θα βρει δίχως στέγη περίπου 30.000 οικογένειες αστών προσφύγων, αριθμός που αντιστοιχεί, σύμφωνα με τον Δάφνη, σε 20% εξ αυτών²³.

Σε αυτό το σημείο επιμείναμε στη σημασία του γεγονότος της διάλυσης της Επιτροπής, μέσα στο πλαίσιο των μεγάλων θεσμικών αλλαγών οι οποίες επηρεάζουν και τον τομέα της κατοικίας στην Ελλάδα. Δηλαδή την απαρχή της εμπορευματοποίησής της ενώ συγχρόνως, τα προβλήματα της στέγης συνεχίζουν να υπάρχουν έντονα για τα λαϊκά στρώματα κυρίως των ελληνικών πόλεων. Στη συνέχεια, στο πρώτο κεφάλαιο της ενότητας αυτής θα εστιάσουμε στο οικονομικό και κυρίως στο κοινωνικό πλαίσιο στα χρόνια που θα ακολουθήσουν τις συνθήκες διαβίωσης της λαϊκής οικογένειας. Παρακάτω και συγκεκριμένα στο δεύτερο κεφάλαιο αυτού του πρώτου μέρους της μελέτης, θα προσπαθήσουμε να δημιουργήσουμε μια εικόνα της λαϊκής κατοικίας των αρχών της δεκαετίας του '30 όπως κληρονομήθηκε από το έργο της προσφυγικής αποκατάστασης στη περίοδο που προηγήθηκε και μέσα της στάθηκαν οι προσφυγικές πολυκατοικίες.

---

²² Σύμφωνα με στοιχεία της Μ.Ε.Ε. του 1934. Αναφορά στο: Ν.Μιτζάλης, *Παραγωγή κατοικίας...*, ό.π. σ.152

²³ Γ.Δάφνης, *Η Ελλάς...*, ό.π. σ. 509

2

1932-1941 ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ

Σε εποχή οικονομικής ύφεσης, όπως στις αρχές του '30, ο κατασκευαστικός τομέας και η εμπορευματοποίηση της κατοικίας αντιμετωπίστηκαν ως μία πρώτη τάξεως ευκαιρία για την ασφαλή τοποθέτηση κεφαλαίου. Πράγματι η προφανής αδυναμία διεθνούς ανταγωνισμού των ελληνικών επενδύσεων, σε συνθήκες εξάρτησης της Ελλάδος, θα οδηγήσει στην προώθηση των μη παραγωγικών κλάδων της οικονομίας ως πρότυπο ανάπτυξης²⁴. Στην μεταβατική περίοδο που προηγήθηκε, ανάμεσα στα έτη 1928 και 1932, είδαμε ότι ετέθησαν οι βάσεις για την κατοπινή πορεία. Ωστόσο θα είχε σημασία να σταθούμε εν συντομία στη θέση της ελληνικής οικονομίας για την χρονική περίοδο η οποία αφορά τη μελέτη μας: το διάστημα το οποίο ακολουθεί έως και το 1941. Στη συνέχεια αυτού του κεφαλαίου θα επιχειρήσουμε να διαμορφώσουμε μια εικόνα για το επίπεδο διαβίωσης των λαϊκών στρωμάτων και τις κοινωνικές τους συνθήκες: ειδικότερα στα αστικά κέντρα της Αθήνας και του Πειραιά.

Η θέση της ελληνικής οικονομίας

Η εφαρμοζόμενη οικονομική πολιτική περιγραφόταν από τον Υπουργό των Οικονομικών Λοβέρδο τον Απρίλιο του 1934. Η λέξη την οποία χρησιμοποίησε για την περιγραφή ο Λοβέρδος ήταν «αυτάρκεια»²⁵. Όμως αλήθεια τι σήμαινε πραγματικά η αυτάρκεια; Σύμφωνα με τον Mazower η επίσημη πολιτική η οποία υιοθετείται ύστερα από το 1932 συνίσταται στην «αποθάρρυνση» των νέων βιομηχανικών επενδύσεων: τονίζει ότι το επιχείρημα για τη θέση αυτή προβαλλόταν ακριβώς στην εμφανή αδυναμία ανταπόκρισης των ελληνικών επιχειρήσεων στον διεθνή ανταγωνισμό. Έτσι ενώ για τα έτη 1933 έως 1938 η συνολική αξία της βιομηχανικής παραγωγής αυξάνεται με ένα ποσοστό της τάξης του 58.5%²⁶ το παραπάνω διάστημα – οι ρυθμοί ανάπτυξης της χώρας υστερούν μόνο σε σχέση με την ΕΣΣΔ και την Ιαπωνία – η σημασία της βιομηχανίας στο σύνολό της παραμένει

---

²⁴ Γ.Σαρηγιάννης, «Η εξέλιξη της εμπορευματοποίησης της κατοικίας και η επίδρασή της στη μορφή της κατοικίας και της πόλεως», *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, τ.12, 1978, σ.111

²⁵ Μ.Μazower, *Η Ελλάδα...*, ό.π. σ.250

²⁶ Επεξεργασία στοιχείων από: Γ.Σ.Υ.Ε., *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1938*, έτος ΙΧ, Εθνικών Τυπογραφείον, Αθήναι 1939, σ.138 και Γ.Σ.Υ.Ε., *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1939*, έτος Χ, Εθνικών Τυπογραφείον, Αθήναι 1940, σ.138

σχεδόν ασήμαντη για την ελληνική οικονομία· ιδίως στον τομέα των εξαγωγών. Σύμφωνα μάλιστα με τον διοικητή της ΓτΕ, Εμμανουήλ Τσουδερό το 1933, αυτή η αύξηση οφείλεται «εις την πτώσιν της αξίας της δραχμής και εις τους περιορισμούς της εισαγωγής» μιας και η ποσότητα της βιομηχανικής παραγωγής ελαττώθηκε τον προηγούμενο χρόνο²⁷.

Πράγματι, η συμμετοχή της ελληνικής βιομηχανίας στο Εθνικό Εισόδημα υπολογίζεται στο 18%²⁸ ενώ η ποσοτική παραγωγή της θα αρχίσει να αυξάνει μόνο από το 1933 και ύστερα. Ωστόσο η ίδια συνεισφορά στα ανεπτυγμένα βιομηχανικά έθνη της Ευρώπης ανέρχεται σχεδόν στο ήμισυ του Εθνικού Εισοδήματος²⁹. Την ίδια στιγμή ο αγροτικός τομέας συνεισφέρει με 40% ενώ το ποσοστό του πληθυσμού το οποίο είναι εξαρτημένο από την αγροτική οικονομία ανέρχεται στο 60%. Τα ίδια μεγέθη για την Γερμανία είναι 20%, την Ιταλία 44% και μόλις 5% του πληθυσμού για την Αγγλία³⁰. Στην πραγματικότητα η βιομηχανική ανάπτυξη στηρίζεται στο σύνολό της στην πολιτική υποκατάστασης των εισαγωγών αλλά και δασμολογικής προστασίας· σχεδόν καθόλου δεν οφειλόταν στη διεύρυνση της αγοράς και της ζήτησης με εξαίρεση μερικούς μόνο κλάδους της παραγωγής³¹.

Όμως αυτή η πολιτική της επιλεκτικής «υπό-ανάπτυξης», η οποία και ακολουθείται, ωφέλησε εντέλει τους Έλληνες επιχειρηματίες. Διότι η προοπτική μιας σχεδιασμένης και ολόπλευρης εκβιομηχάνισης της χώρας πλέον εγκαταλείφθηκε αλλά οι ελληνικές κυβερνήσεις της περιόδου, όπως και ο δικτάτορας Μεταξάς μετέπειτα, ευνόησαν μια σειρά επιχειρηματιών οι οποίοι δραστηριοποιούνταν σε συγκεκριμένους κλάδους. Πρόκειται για μια επιλεκτική οικονομική μεγέθυνση. Επιπλέον ο Δημήτρης Μπάτσης, βασισμένος σε στοιχεία του έτους 1938, υπολογίζει το καθαρό ποσοστό κέρδους στην ελληνική βιομηχανία με βάση την συνολική ακαθάριστη αξία της βιομηχανικής παραγωγή στο 25%, ποσοστό που είναι αρκετά υψηλό³². Αξίζει να προσθέσει κανείς στην εκτίμηση αυτή και τα κέρδη από τη δασμολογική προστασία αρκετών προϊόντων για να έχει μια εικόνα της ωφέλειας του εγχώριου κεφαλαίου από την πολιτική της «αυτάρκειας». Όμως δε θα συμβεί το ίδιο και με τον Έλληνα εργάτη, στη φθηνή εργατική δύναμη του οποίου στηρίχθηκαν μια σειρά κλάδοι όπως η κλωστοϋφαντουργία και ο οποίος επιπλέον θα επιβαρύνεται από την μεταφορά της αύξησης του κόστους παραγωγής στις τιμές λιανικής. Αναφερόμενος σχετικά, ο Εμμανουήλ Τσουδερός, σημειώνει ότι «πρέπει να επικρατήσει εις τους βιομηχάνους πρακτικώτερον πνεύμα εις τον προσδιορισμόν των τιμών των προϊόντων των. Είναι ενδεχόμενον να

---

²⁷ Έκθεση Εμμανουήλ Τσουδερού για τον ισολογισμό της ΓτΕ του 1932, στις 15 Φεβρουαρίου 1933· αναφορά στο: ΓτΕ, *Η Κρίση του 1929*, Νοέμβριος 2009, σ.67

²⁸ Μ.Μάλιος, *Η σύγχρονη φάση ανάπτυξης του καπιταλισμού στην Ελλάδα*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1986, σ.30

²⁹ Στο ίδιο, σ.38

³⁰ Μ.Μazower, *Η Ελλάδα...*, ό.π. σ.72

³¹ Στο ίδιο, σ. 328-329

³² Δ.Μπάτσης, *Η βαρειά βιομηχανία στην Ελλάδα*, Κέδρος, Αθήνα 1977,σ.408

παρασύρονται σήμερα εις αδικαιολογήτως υψηλάς τιμάς», και καταλήγει προτείνοντας την ρυθμιστική παρέμβαση του κράτους στο ζήτημα αυτό³³.

Στην πλειονότητά της η ελληνική βιομηχανία βασίζεται σε κλάδους όπως της κλωστοϋφαντουργίας, της χημικής βιομηχανίας και του κλάδου τροφίμων-ποτών. Ο αστικός προσφυγικός πληθυσμός, ο οποίος μέσα σε μια ημέρα σχεδόν διπλασίασε το πληθυσμό της ελληνικής πρωτεύουσας, σε σημαντικό βαθμό, θα βρει απασχόληση στην ελληνική βιομηχανία. Η συμμετοχή αυτή βέβαια μάλλον έχει συμβάλλει ώστε να υπερεκτιμάται η «εκβιομηχάνιση» του μεσοπολέμου³⁴. Μολαταύτα, σε μια σειρά βιομηχανικών κλάδων το προσφυγικό στοιχείο είναι αρκετά σημαντικό. Έτσι, τόσο στην χημική βιομηχανία, όσο και στη βιομηχανία τροφίμων ανέρχεται περίπου στο 27%, στη βιομηχανία χάρτου 28%, στη κλωστοϋφαντουργία 30%, ενώ τέλος στην καπνοβιομηχανία το άνω του 43% των απασχολουμένων είναι πρόσφυγες³⁵.

Κατά κύριο λόγο η βιομηχανική παραγωγή δε προϋπόθετε ανεπτυγμένη τεχνολογική υποδομή. Πλάι στην τεχνολογική καθυστέρηση, η κυριαρχία μικρών βιοτεχνικών μονάδων, επέτεινε την άνιση ανάπτυξη τομέων της οικονομίας³⁶. Σύμφωνα λοιπόν με τον Μάλιο, το μερίδιο της βιομηχανικής παραγωγής το οποίο αντιστοιχούσε στη παραπάνω διάρθρωση των επιχειρήσεων υπολογίζεται στο ήμισυ· παράλληλα απασχολούσε περίπου το 70% του εργατικού δυναμικού³⁷. Εξάλλου η προστατευτική πολιτική των δασμών από μια πλευρά αναδεικνύει την εξαιρετικά χαμηλή παραγωγικότητα και απόδοση της ελληνικής οικονομίας³⁸. Συνοψίζοντας: η οικονομική μεγέθυνση συμβαδίζει με περιορισμό στην εκβιομηχάνιση και ανάπτυξη κυρίως μη παραγωγικών δραστηριοτήτων· πρόσθετα συνεπάγεται αναπαραγωγή της τεχνολογικής καθυστέρησης και των διαρθρωτικών προβλημάτων.

Οι συνθήκες όμως δε διέφεραν ουσιαστικά στην οικοδομική βιομηχανία η οποία, σύμφωνα με τη Λεοντίδου, ήδη από το έτος 1930 ήταν «ο λιγότερο εκμηχανισμένος κλάδος στην Ελλάδα, αφού μόνο το 11.4% των μονάδων διέθετε μηχανικές εγκαταστάσεις»³⁹. Εντούτοις, η εγχώρια παραγωγή τσιμέντου παραδείγματος χάριν, παρουσιάζει την περίοδο 1933-1938 σημαντική αύξηση περίπου 50.4% ενώ κατά τη διετία 1933-1934 καθίσταται σημαντικό εξαγωγίμο προϊόν· τα παραπάνω διάστημα ιδρύονται συνολικά 25 νέες οικοδομικές βιομηχανικές μονάδες σε σύνολο 655 νέων εργοστασίων, από τις οποίες οι 16 μόνο μεταξύ του 1937 και 1938⁴⁰.

³³ Έκθεση Εμμανουήλ Γσουδερού για τον ισολογισμό της ΓτΕ του 1936, στις 27 Φεβρουαρίου 1937, αναφορά στο: ΓτΕ, *Η Κρίση...*, ό.π. σ.76

³⁴ Πρβλ. Λ.Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής*, εκδόσεις Πολιτιστικού Τεχνολογικού Ιδρύματος Ε.Τ.Β.Α., Αθήνα 1989, σ.174

³⁵ Γ.Σ.Υ.Ε., *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1930*, έτος Ι, Εθνικόν Τυπογραφείον, Αθήναι, σ.83

³⁶ Μ.Μάλιος, *Η σύγχρονη φάση ανάπτυξης...*, ό.π. σ.38-40· βλ. Μ.Μazower, *Η Ελλάδα...*, ό.π. σ.330

³⁷ Μ.Μάλιος, *Η σύγχρονη φάση ανάπτυξης...*, ό.π. σ.41

³⁸ Μ.Μazower, *Η Ελλάδα...*, ό.π. σ.408-409

³⁹ Λ.Λεοντίδου, *Πόλεις...*, ό.π. σ.181

⁴⁰ Γ.Σ.Υ.Ε., 1938, ό.π. σ.135 και Γ.Σ.Υ.Ε., 1939, ό.π. σ.135

Συγχρόνως η άνιση, ενίοτε αντιφατική στις προθέσεις της, πολιτική συνοδεύεται από αύξηση της εξάρτησης και στις εμπορικές συναλλαγές· μάλιστα η σημασία του γεγονότος αυτού βρίσκεται κυρίως στο ότι πλέον η παρουσία κοινωνικής πολιτικής μονάχα ευκαιριακή γίνεται υπό αυτές τις συνθήκες. Τα πράγματα και εδώ λοιπόν μαρτυρούν την αναπαραγωγή της οικονομικής καθυστέρησης. Όπως τονίσαμε ήδη η επίσημη αντίληψη επιδιώκει εφ' εξής μια πιο ισόρροπη σχέση στο λόγο εξαγωγών/εισαγωγών· ήταν η πολιτική της «αυτάρκειας». Θα το επιτύχει μέσα από τον σημαντικό περιορισμό των εισαγωγών· όχι την αύξηση των εξαγωγών. Περιμένει κανείς ότι θα περιόριζε κάπως την εξωτερική εξάρτηση· διότι όσον αφορά την βιωσιμότητα της ελληνικής παραγωγής μάλλον στο αντίθετο αποτέλεσμα συνέβαλε. Εντούτοις η εμπορική πρόσδεση όμως στα ανεπτυγμένα έθνη αυξήθηκε. Έτσι οι εξαγωγές ως ποσοστό επί των εισαγωγών από το 48% που βρίσκονται το έτος 1931, αυξάνονται στο 61,2% ύστερα από δύο χρόνια, το 1933 ώστε να κλείσουν το 1938 περίπου στο 68,8%⁴¹. Ωστόσο, παρά την πολιτική περιορισμού των εισαγωγών και δασμολογικής προστασίας – αυτήν την «ανωμαλία» της εθνικής οικονομικής πολιτικής όπως αποκάλεσε ο Αγγελόπουλος⁴² – το εμπορικό ισοζύγιο θα είναι ελλειμματικό σε όλη τη διάρκεια της περιόδου.

Πίνακας Α'1
% επί του συνόλου της καθαρής αξίας εισαγωγών για τα έτη 1935 έως 1938*

Χώρα	1935	1936	1937	1938	% αύξηση της αξίας εισαγωγών
Γερμανία	18,69	22,37	27,19	28,83	113,2
Ηνωμένο Βασίλειο	15,52	16,11	10,97	13,01	16,2
Ρουμανία	7,45	5,30	11,13	10,34	91,8
Ηνωμένες Πολιτείες	6,25	7,07	4,29	7,25	60,3
Γιουγκοσλαβία	3,83	5,78	5,52	3,06	10,7
Ιταλία	3,69	0,49	2,88	3,39	27,1

*των έξι (6) μεγαλύτερων χωρών βάσει των στοιχείων του 1938

Πηγές: Επεξεργασία στοιχείων από: Γ.Σ.Υ.Ε., 1938, ό.π. σ.150 και Γ.Σ.Υ.Ε., 1939, ό.π. σ.150

Άλλωστε είναι εμφανής πλέον μια μονόπλευρη στρατηγική που αφορά τις εμπορικές συναλλαγές με δυσμενείς όρους και αποτελέσματα τα λαϊκά και εργατικά νοικοκυριά. Σύμ-

⁴¹ Γ.Σ.Υ.Ε., 1938, ό.π. σ.147

⁴² Α.Αγγελόπουλος, *Οικονομικά*, Παπαζήση, Αθήνα 1974, σ.23

φωνα με στοιχεία της ΓΣΥΕ της περιόδου 1935 έως 1938, ενώ παραδείγματος χάριν η συνολική καθαρή αξία των εισαγωγών αυξήθηκε κατά 38,2%, για το ίδιο διάστημα, η αύξηση της αξίας των εισαγωγών από την Γερμανία ανέρχεται σε 113,2%. Σύμφωνα λοιπόν και με τα στοιχεία του Πίνακα 2, η Ελλάδα το 1935 πραγματοποιεί το 18,69% των εισαγωγών της από τη Γερμανία· το έτος 1938 θα το μερίδιο των γερμανικών εισαγωγών ανέρχεται πλέον στο 28,83% επί του συνόλου. Αντίστοιχα, σύμφωνα με τα στοιχεία της ΓΣΥΕ, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι για το έτος 1935, το ποσοστό επί της συνολικής αξίας των εισαγωγών το οποίο αντιστοιχεί στις τέσσερις (4) βασικές χώρες⁴³ είναι 52%. ενώ για το 1938 αντιστοιχεί στο 60% του συνόλου της αξίας των εισαγόμενων αγαθών⁴⁴

Πίνακας Α'2
% επί του συνόλου της καθαρής αξίας εξαγωγών
για τα έτη 1935 έως 1938*

Χώρες	1935	1936	1937	1938
Γερμανία	29,70	36,43	30,98	38,47
Ηνωμένες Πολιτείες	16,93	14,32	10,54	17,06
Ηνωμένο Βασίλειο	12,63	12,19	9,60	8,31

* των τριών (3) μεγαλύτερων χωρών βάσει των στοιχείων του 1938

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων από: Γ.Σ.Υ.Ε., 1939, ό.π. σ.150

Παρόμοια τα δεδομένα και για την πολιτική των εξαγωγών της Ελλάδος στο ίδιο διάστημα. Μάλιστα το 1938 μόνο στη Γερμανία κατευθύνονται σχεδόν τα $\frac{2}{5}$ της εγχώριας αξίας των εξαγωγών· άξιο παρατήρησης είναι ότι και εδώ μόλις σε τρεις χώρες αναλογούν τα $\frac{2}{3}$. Παράλληλα, τη ίδια χρονιά, το ήμισυ των συνολικών εξαγωγών αντιστοιχεί σε ένα μόνο προϊόν: τον καπνό⁴⁵. Η Ελλάδα, στο διάστημα αυτό αλλά και στα επόμενα χρόνια, βρίσκεται σχεδόν αποκλειστικά εξαρτημένη οικονομικά από την Γερμανία, με δυσμενείς όρους εμπορικών συναλλαγών οι οποίες επιβαρύνουν σημαντικά την λαϊκή κατανάλωση⁴⁶. Μάλιστα Mazower αναφέρει υπερτιμήσεις έως και 30% στα γερμανικά προϊόντα λόγω των εμπορικών συμψηφισμών (κλήρινγκ) ή ακόμα την περίπτωση προμήθειας ζάχαρης από την Τσεχοσλοβακία η οποία φαίνεται εντέλει να πληρώθηκε στα 40% πάνω από την αξία της⁴⁷.

⁴³ Για το 1935 ήταν η Γερμανία, το Ηνωμένο Βασίλειο, η Αργεντινή και η Ρουμανία

⁴⁴ Γ.Σ.Υ.Ε., 1939, ό.π. σ.150

⁴⁵ Α.Αγγελόπουλος, *Οικονομικά*, ό.π. σ.19

⁴⁶ Βλ. Α.Αγγελόπουλος, *Οικονομικά*, ό.π. σ.19 και Δ.Μπάτσης, *Η βαρεία βιομηχανία...*, ό.π. σ.503-504.

⁴⁷ Μ.Μazower, *Η Ελλάδα...*, ό.π. σ.291

Συνθήκες διαβίωσης των λαϊκών στρωμάτων

Εξετάσαμε έως εδώ τους οικονομικούς όρους που συμβάλλουν στη διαμόρφωση των βασικών κατευθύνσεων στις πολιτικές της περιόδου και μέσα σε αυτές εντάσσεται η αντιμετώπιση του οικιστικού ζητήματος. Στη συνέχεια θα σταθούμε στις συνθήκες διαβίωσης του ελληνικού πληθυσμού την περίοδο 1932 έως 1941, μέσα στις οποίες μελετάμε το πρόβλημα της λαϊκής κατοικίας. Είναι αλήθεια ότι τα ελλιπή σε κάποιες περιπτώσεις στοιχεία των στατιστικών υπηρεσιών δυσχεραίνουν την προσπάθεια για ακριβή συμπεράσματα. Ωστόσο είναι εφικτή μια σαφής τουλάχιστον εικόνα για τις συνθήκες ζωής των εργατικών και λαϊκών στρωμάτων στην Ελλάδα της περιόδου ενώ συγκεκριμένα και για τις ανάγκες της μελέτης θα εστιάσουμε στις συνθήκες των αστικών κέντρων της Αθήνας και του Πειραιά.

Δύο είναι τα κύρια σημεία των παρατηρήσεων οι οποίες θα ακολουθήσουν. *Πρώτον*, το μέγεθος της κοινωνικής ανισότητας στην Ελλάδα της δεκαετίας του '30· *δεύτερον*, το επίπεδο των πραγματικών επιπέδων της καθημερινής διαβίωσης των λαϊκών νοικοκυριών.

Πίνακας Α'3
Ετήσιο εισόδημα ανά επαγγελματική κατηγορία
το έτος 1938

Οικογένειες ανά επαγγελματική κατηγορία*	% επί του συνολικού πληθυσμού	Σύνολο οικογενειακών εισοδημάτων** Σε εκατ. δραχμές	% των ιδιωτικών εισοδημάτων
Αγροτικές	62,86%	32.939	44,70%
Εργατικές	16,04%	8.280	11,23%
Υπαλλήλων	6,95%	9.683	13,13%
Ελευθέρων επαγγελματιών	1,18%	2.007	2,71%
Επιτηδευματιών	12,97%	20.804	28,23%

* κάθε κατηγορία εκπροσωπείται από τις οικογένειες κάθε ενός εργαζομένου σε αυτήν

** σύνολο ιδιωτικών εισοδημάτων προ φόρων

Πηγή: Σ.Λιναρδάτος, 4^η Αυγούστου, β' έκδοση, Διάλογος, Αθήνα 1975, σ.122

Οπωσδήποτε, τα παραπάνω στοιχεία δεν περιλαμβάνουν και την ανισότητα ανάμεσα στις γενικές κατηγορίες τις οποίες εκπροσωπούν· με λίγα λόγια τις σημαντικές διαφοροποιήσεις στα εισοδήματα ανάμεσα στους εργατές, όπως για παράδειγμα τους αρκετά χαμηλότερους μισθούς στην βιομηχανία, ή ακόμα στον πλούσιο και τον μικρό καλλιεργητή. Αν λάβουμε υπ' όψιν μας το εύρος πιθανής απόκλισης αυτών των εκτιμήσεων, βλέπουμε χαρακτηριστικά εν συντομία στο σύνολο των αγροτικών και εργατικών οικογενειών στην Ελλάδα,

ενώ αντιπροσωπεύουν περί το 80% του συνόλου, να αναλογούν λίγο περισσότερο από το ήμισυ των δηλωθέντων μόνο εισοδημάτων. Πιο ενδεικτικά όμως είναι τα επόμενα στοιχεία που παραθέτει ο Λιναρδάτος. Έτσι 630.208 οικογένειες (39,96% του συνολικού πληθυσμού) έχουν μέσο ετήσιο εισόδημα 18.727 δραχμές, σε 632.768 οικογένειες (38,44% αντίστοιχα) αντιστοιχούσε 36.275 δραχμές ενώ μόλις 900 οικογένειες (δηλαδή μονάχα το 0,05% επί του συνόλου) είχαν μέσο ετήσιο εισόδημα 2.125.000 δραχμές⁴⁸.

Τα παραπάνω στοιχεία είναι αποκαλυπτικά του εύρους των όρων της πρώτης παραμέτρου, της κοινωνικής ανισότητας. Άλλωστε είναι άξιο επισημάνσης ότι σε όλη τη διάρκεια της περιόδου η έμμεση φορολογία, η οποία βαραίνει κατ' εξοχήν τα λαϊκά στρώματα, είναι κατά κανόνα πολύ περισσότερη από την άμεση. Πράγματι λοιπόν, την ίδια οικονομική χρονιά, το 1938 δηλαδή, το ποσοστό των εμμέσων φόρων επί των πραγματικών εσόδων του δημοσίου βρίσκεται στο 41.13% έναντι 20.57% των άμεσων⁴⁹.

Στο άδικο φορολογικό σύστημα ας προσθέσει κανείς την ευνοϊκή μεταχείριση, ακόμα περισσότερο από τη μεταξική δικτατορία, των μεγάλων επιχειρηματιών αλλά και των προνομιακών παραχωρήσεων του εθνικού πλούτου στο ξένο κεφάλαιο, με παράδειγμα χαρακτηριστικό την κύρωση το 1940 της γνωστής συμφωνίας Cooper - σύμφωνα με τον Μπάτση «αποικιακής» μάλιστα σύμβασης - για την παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας⁵⁰. Αποτέλεσμα αυτών ήταν όχι μόνο η ελλιπής φορολόγηση του κεφαλαίου αλλά και η έκταση της φοροδιαφυγής. Επιπλέον λοιπόν η ελληνική οικογένεια θα έχει να αντιμετωπίσει κερδοσκοπία στις τιμές από τους έλληνες επιχειρηματίες, υπερτιμήσεις ακόμα στα εισαγόμενα αγαθά λόγω της εμπορικής εξάρτησης όπως είχαμε σημειώσει, ασύδοτη διάθεση στην αγορά προϊόντων εθνικής σημασίας, όπως η ενέργεια, από ξένες εταιρείες, με κόστος για αυτήν αυξημένο.

Εξίσου όμως σημαντικά είναι τα στοιχεία που αφορούν τη διαμόρφωση του κατά κεφαλήν εθνικού εισοδήματος. Σύμφωνα με τον καθηγητή Αγγελόπουλο, για την Ελλάδα το έτος 1939, υπολογίζεται σε 61 δολάρια*, ενώ για το Βέλγιο στα 369, για την Γαλλία 398, στην Αγγλία υπολογίζεται σε 560 δολάρια και τέλος 690 για τις Ηνωμένες Πολιτείες⁵¹. Η απόσταση η οποία χωρίζει το εισόδημα των Ελλήνων συγκριτικά με αυτό των βιομηχανικών εθνών είναι πολύ μεγάλη.

Εξάλλου την περίοδο αυτή το κόστος της κατανάλωσης είναι υψηλό για τον ισχνό οικογενειακό προϋπολογισμό μιας μέσης λαϊκής οικογένειας. Τα στοιχεία τα οποία δημοσιεύει μια έκθεση, του Σεπτεμβρίου του 1930, από το Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας για την απογραφή των εργαζομένων στις εμπορικές και βιομηχανικές επιχειρήσεις της χώρας καθώς και των απολαβών τους, επιβεβαιώνουν τις παραπάνω παρατηρήσεις αν και η έρευνα

---

* Στην τιμή αυτή συμφωνούν και τα στοιχεία του Λιναρδάτου ο οποίος επικαλείται τον Γ. Τρίμη, στο: Σ. Λιναρδάτος, *4^η Αυγούστου*, ό.π. σ.123· ο Μάλιος υπολογίζει μια τιμή κάτω των 90 δολαρίων για το ίδιο έτος, Μ. Μάλιος, *Η σύγχρονη φάση ανάπτυξης...*, ό.π. σ.38

⁴⁸ Σ. Λιναρδάτος, *4^η Αυγούστου*, ό.π. σ.122. Επίσης βλ. Α. Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής*, ό.π. σ.329

⁴⁹ Γ. Σ. Υ. Ε., *1939*, ό.π. σ.318

⁵⁰ βλ. Δ. Μπάτση, *Η βαρεία βιομηχανία...*, ό.π. σ.42,43,79,80, ακόμα σ.88-102 και σ.176-192

⁵¹ Α. Αγγελόπουλος, *Οικονομικά*, ό.π. σ.11

δεν καταγράφει το σημαντικό μέρος της άτυπης οικονομίας, η οποία είναι ιδιαίτερα ανθηρή, ή της κατ' οίκον εργασίας. Σύμφωνα λοιπόν με τη παραπάνω έκθεση το μέσο ημερομίσθιο διαμορφωνόταν στις 53 δραχμές, ενώ καλύτερα ήταν τα πράγματα όσον αφορά την Αθήνα και τον Πειραιά μιας και διαμορφωνόταν στις 59 και 60 δραχμές αντίστοιχα⁵²

Πίνακας Α'4
Εργατικά ημερομίσθια στην Αθήνα και τον Πειραιά το 1930
% εργατών ανά μισθολογική κλίμακα*

	0-19	20-49	50-99	άνω των 100
Αθήνα	8,85	36,50	40,24	14,41
Πειραιάς	11,01	35,97	32,28	20,74
εργάτες στην επικράτεια	12,11	40,70	35,45	11,74
μισθωτοί στην επικράτεια**	10,90	37,73	34,62	10,75

* σε δραχμές

** σύνολο εργατών και υπαλλήλων

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων από Γ.Σ.Υ.Ε., *Απογραφή των υπαλλήλων...*, ό.π. σ. κε', κστ'

Όπως φαίνεται από τα στοιχεία του πίνακα Α'4, το ημερήσιο εργατικό εισόδημα είναι όντως βελτιωμένο. Μια πιθανή εξήγηση μπορεί να συνδέεται με το είδος των βιομηχανιών και επιχειρήσεων της πρωτεύουσας καθώς και το μέγεθός τους. Σε κλάδους πιο ανεπτυγμένους, με μεγαλύτερη συγκέντρωση κεφαλαίου και με ύπαρξη συνδικαλισμένων εργατών κατά κανόνα οι μισθοί τους παρατηρούνται μεγαλύτεροι. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει κυριαρχούν οι μικρές έως πολύ μικρές επιχειρήσεις, οι οποίες και απασχολούν έως 5 άτομα. Μεγαλύτερα κάπως εισοδήματα λαμβάνουν οι εργαζόμενοι στις μεταφορές και τις συγκοινωνίες, ανεπτυγμένες μόλις στην Αθήνα όμως την περίοδο εκείνη.

Ωστόσο μπορεί κανείς να παρατηρήσει ότι ακόμα και το μέσο εργατικό εισόδημα δεν αντικατοπτρίζει πλήρως τις συνθήκες όπως έχουν. Πράγματι λοιπόν, σχεδόν οι μισοί των εργατών του συγκροτήματος Αθηνών-Πειραιώς αμείβονται με λιγότερα από 50 δραχμές την ημέρα. Εντούτοις ακόμα πιο δυσμενές είναι το εργασιακό περιβάλλον για τις γυναίκες, οι οποίες απασχολούνται σε σημαντικές βιομηχανίες, όπως στην κλωστοϋφαντουργία και

⁵² Γ.Σ.Υ.Ε., *Απογραφή των υπαλλήλων και εργατών των βιομηχανικών και εμπορικών επιχειρήσεων και ημερομίσθια αυτών*, Σεπτέμβριος 1930, Εθνικών Τυπογραφείων, Αθήνα 1940, σ. λα'

αποτελούν το 20% του εργατικού δυναμικού της Αθήνας και του Πειραιά το 1930⁵³. Το μέσο ετήσιο εργατικό ημερομίσθιο για την γυναίκα ανέρχεται μόλις στις 27 δραχμές και οι συνθήκες ουσιαστικά είναι ίδιες τόσο στην Αθήνα όσο και στον Πειραιά⁵⁴. Είναι λοιπόν μια σημαντική όψη των κοινωνικών ανισοτήτων στην Ελλάδα των αρχών του '30. Όπως άλλωστε και η παιδική εργασία, η οποία και αυτή ανθεί. Χαρακτηριστικά σχεδόν το 34% των εργατών δηλώνουν ηλικία από 10 έως 19 ετών· εξ' αυτών λοιπόν, περίπου 30.000 παιδιά εργάζονται, με μεροκάματα πενιχρά, στις εργατικές συνοικίες της Αθήνας και του Πειραιά⁵⁵.

Εντέλει, η πλειονότητα των εργαζομένων, περισσότεροι από έξι στους δέκα, πληρώνονται με ημερομίσθιο και όχι μηνιαίως γεγονός το οποίο συμπιέζει τις αποδοχές. Σε αυτό συμβάλλει άλλωστε και η πλήρης απουσία της κρατικής μεσολάβησης για τη ρύθμιση των ελάχιστων εργατικών ημερομισθίων. Την ίδια στιγμή που από τον πολιτικό κόσμο συστήνεται «να επικρατή η ελευθέρα βούλησις των πολιτών»⁵⁶.

Πίνακας Α'5
Μέση ετήσια κατανάλωση τριών (3)
βασικών ειδών διατροφής

Χώρα	Κρέας σε kg	Αυγά	Γάλα σε l
Ελλάδα	25	75	45
Βουλγαρία	30	90	180
Γαλλία	34	149	252
Γερμανία	μ.δ.*	132	355
Αγγλία	63	μ.δ.	336

*μη διαθέσιμο

Πηγή: Σ.Λιναρδάτος, 4^η Αυγούστου, ό.π. σ.12

Η οικονομική ανάκαμψη η οποία θα ακολουθήσει μετά το 1932 δε θα βελτιώσει το πραγματικό εισόδημα· άλλωστε στηρίχθηκε με τη σειρά της κατά κύριο λόγο στην εξασφάλιση φθηνής εργατικής δύναμης. Σύμφωνα με τον Mazower, οι πραγματικοί μισθοί στο διάστημα 1930-1935 μειώνονται κατά 13%⁵⁷. Αλλά και τα συμπεράσματα της απογραφής του

⁵³ Γ.Σ.Υ.Ε., *Απογραφή των υπαλλήλων...*, ό.π. σ. ζ'

⁵⁴ Στο ίδιο, σ. λα'

⁵⁵ Στο ίδιο, σ. η'

⁵⁶ Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, συζήτηση της 2ας Σεπτεμβρίου 1933· αναφορά στο Μ.Μαζοβερ, *Η Ελλάδα...*, ό.π. σ.345

⁵⁷ Στο ίδιο, σ.341

Υπουργείου μάλλον βρίσκονται κοντά στις εκτιμήσεις όταν, συγκρίνοντας με το επίπεδο των μισθών του 1935, παρατηρεί ότι «ενώ τα ονομαστικά ημερομίσθια του 1935 παρουσιάζουν εις τας περισσότεράς ειδικότητας αύξησιν εν συγκρίσει προς τα του 1930, τα πραγματικά ημερομίσθια παρουσιάζουν εις τας περισσότεράς ειδικότητας ελάττωσιν»⁵⁸.

Η κατάσταση δε θα αλλάξει ουσιαστικά ούτε έπειτα το 1935 ενώ οι λαϊκές διαμαρτυρίες παίρνουν έντονη μορφή τον Μάιο και το καλοκαίρι του επόμενου έτους. Μάλιστα, σύμφωνα με τη Λεοντίδου, η αγοραστική δύναμη τα έτη 1935 έως 1940 βρίσκεται χαμηλότερα από τα επίπεδα του 1929 και υπό την πίεση της αύξησης της ανεργίας⁵⁹. Άλλωστε το 1940, παραμονή του Β΄ παγκοσμίου πολέμου, το ημερομίσθιο δεν θα υπερβαίνει τις 60 δραχμές για το σχεδόν για 50% των εργαζομένων⁶⁰. Το ύψος των τιμών επιβαρύνει την λαϊκή κατανάλωση και συνάμα το επίπεδο της διατροφής και υγιεινής του πληθυσμού. Ο Αγγελόπουλος σημειώνει ότι στον αγγλικό λαό, κατά την διάρκεια του Β΄ παγκοσμίου πολέμου, η κατά κεφαλήν κατανάλωση ήταν 2827 θερμίδες· ο ελληνικός λαός αντίστοιχα και πριν τον πόλεμο, καταναλώνει κατά κεφαλήν 2300 θερμίδες⁶¹. Ο ελληνικός λαός λοιπόν υποσιτίζεται ήδη πριν ακόμα την έναρξη του καταστροφικού πολέμου. Στρέφεται δε προς την κατανάλωση λαχανικών και εγχώριων προϊόντων. Την ίδια στιγμή, το ψωμί, αποτελεί στην πραγματικότητα τη βάση της καθημερινής διατροφής.

Πίνακας Α΄6
Τιμές λιανικής σε πέντε (5) είδη στην Αθήνα και
τον Πειραιά το 1938 σε δραχμές

Είδη	Αθήνα	Πειραιάς	επικράτεια
Ψωμί	6,52	6,51	6,63
Πατάτες	5,28	5,65	5,12
Κρέας*	30,67	31,25	29,11
Γάλα	8,92	8,92	8,72
Αυγά**	4,53	4,76	4,18

*βοδινό

**το ζεύγος

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων από: Γ.Σ.Υ.Ε., 1939, ό.π. σ.219-220

⁵⁸ Γ.Σ.Υ.Ε., *Απογραφή των υπαλλήλων...*, ό.π. σ. νδ΄

⁵⁹ Λ.Λεοντίδου, *Πόλεις...*, ό.π. σ.192

⁶⁰ Σ.Λιναρδάτος, *4^η Αυγούστου*, ό.π. σ.121

⁶¹ Α.Αγγελόπουλος, *Οικονομικά*, ό.π. σ.12

Όμως το ύψος των τιμών είναι στα όρια των δυνατοτήτων για τα πιο απαραίτητα αγαθά. Ένα λίτρο γάλακτος, παραδείγματος χάριν, στην πόλη του Πειραιά αξίζει όσο το $\frac{1}{5}$ σχεδόν του ημερομισθίου ενός εργάτη, δίχως να λάβουμε υπ' όψιν τα πάγια έξοδα του νοικοκυριού· στην Αγγλία η ίδια αναλογία ανέρχεται στο $\frac{1}{20}$ ⁶². Το ψωμί, αν και καθοριστικό μέρος της διατροφής, επιβαρύνει, για το 1 κιλό, άνω του $\frac{1}{10}$ του ημερομισθίου. Την άνοιξη του 1933, η υψηλή τιμή του ψωμιού, στην οποία ωθεί και η κερδοσκοπία των βιομηχανιών αλεύρων και σιτηρών, θα προκαλέσει κύμα δυσaréσκειας στην ελληνική κοινωνία η οποία θα αδυνατεί να ανταπεξέλθει στην επιβάρυνση για ένα βασικό μέρος της διατροφής της⁶³. Να πως περιγράφει μια έρευνα το 1938 τις συνθήκες διαβίωσης στις αθηναϊκές εργατικές συνοικίες, η οποία διαπιστώνει ότι «ένα ποσοστόν 30% υποσιτίζεται αισθητώς, αλλά και ποιοτικώς παρατηρείται ανεπάρκεια του αστικού σιτηρεσίου των πτωχοτέρων τάξεων. Το ποσόν του προσλαμβανομένου λευκώματος ζωικής προελεύσεως είναι τελείως ανεπαρκές. Το αυτό δύναται να λεχθή και διά το ποσόν της βιταμίνης Α και ασβεστίου»⁶⁴.

---

⁶² Στο ίδιο, ό.π. σ.13

⁶³ Βλ. εφημερίδα «ο νέος Ριζοσπάστης», φύλλα της 9ης, 10ης και 11ης Μαΐου του 1933

⁶⁴ Έρευνα Λογαρά, 1938 έως 1939, αναφορά στο: Σ.Λιναρδάτος, 4^η Αυγούστου, ό.π. σ.124

3

1932 -1941 Η ΛΑΪΚΗ ΚΑΤΟΙΚΙΑ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑ

Τη δεκαετία του '20 η Αθήνα και ο Πειραιάς σχεδόν θα διπλασιάσουν τον πληθυσμό τους· αύξηση σημαντική η οποία οφείλεται κυρίως στην υποδοχή των προσφύγων που εισρέουν στην Ελλάδα το 1922, ύστερα από τη Μικρασιατική Καταστροφή. Έτσι λοιπόν περισσότεροι από 220.000 πρόσφυγες με μιας θα αναζητήσουν στέγη και εργασία. Στην αυγή της επόμενης δεκαετίας η όψη της ελληνικής πρωτεύουσας θα έχει ουσιαστικά αλλάξει και πάλι της η σημασία και το εύρος των προβλημάτων, που αναλογούν με τη σειρά τους, σε μία πόλη η οποία αναπτύσσεται πλέον με έντονους ρυθμούς αστικοποίησης. Ουσιαστικά το ζήτημα της προσφυγικής αποκατάστασης θα αποτελέσει για την Ελλάδα την απαρχή της κοινωνικής κατοικίας θέτοντας άμεσα και επείγοντα προβλήματα. Έστω και με καθυστέρηση, η Αθήνα και ο Πειραιάς, θα βρεθούν ενώπιο προβλημάτων που απασχολούν τις μεγάλες ευρωπαϊκές πόλεις, σε λιγότερη ίσως έκταση και σίγουρα με διαφορετικές δομικές αιτίες. Ενώ λοιπόν ήδη από το έτος 1932 η οικονομική ύφεση πλήττει την χώρα, το στεγαστικό και πολεοδομικό πρόβλημα, είναι ιδιαίτερα οξυμένο και προστίθεται στις συνθήκες ζωής οι οποίες βρίσκονται στα όρια της επιβίωσης των ανθρώπων εκείνης την εποχής.

Ο ρόλος της βιομηχανίας

Οι νέες συνθήκες έχουν μεταβάλλει τα περιορισμένα όρια της πόλης της Αθήνας και του Πειραιά πριν το 1922 και την πιο ήρεμη ζωή της ελληνικής πρωτεύουσας. Πλέον στις αρχές του 1930 οι δύο δήμοι σχεδόν ενώνονται, ενώ ο πληθυσμός της ευρείας πλέον περιοχής της πρωτεύουσας πλέον έχει ήδη ξεπεράσει τους 800.000 κατοίκους ενώ μέχρι το τέλος της δεκαετίας, στην απογραφή του 1940, θα αυξηθεί άνω του 40%. Ωστόσο η δημογραφική συγκέντρωση της πρωτεύουσας στη διάρκεια της δεκαετίας του '30, δε θα προσεγγίσει την έκταση που είχε σε αυτή της προηγούμενης δεκαετίας. Εξάλλου ήδη έχει μεσολαβήσει η κρίση, ενώ στη πραγματική μείωση του ημερομισθίου προστίθεται και η ανεργία, την ίδια ώρα που οι αγρότες βρίσκονται, συγκριτικά τουλάχιστον σε κάπως καλύτερη θέση· οι συνθήκες όμως επιδεινώνονται στην επαρχιακή πόλη η οποία υφίσταται ουσιαστικά τις συνέπειες της συγκέντρωσης στην πρωτεύουσα. Ίσως αυτοί οι λόγοι να λειτούργησαν ανασταλτικά, αν και μία τέτοια υπόθεση είναι αρκετά συζητήσιμη. Στις αρχές του '30, έχει διαμορφωθεί ευδιάκριτα στον πολεοδομικό χώρο της Αθήνας έντονη η κοινωνική διαφοροποίηση.

Πίνακας Α'7
Πληθυσμιακή εξέλιξη στην Αθήνα και τον
Πειραιά από το 1928 έως το 1940

	1928	1940
Πρόσφυγες*	222.809	μ.δ.***
Αθήνα-Πειραιάς**	730.850	952.692
Περιφέρεια πρωτεύουσας	802.000	1.124.109
% του ελληνικού πληθυσμού στη περιφέρεια πρωτεύουσας	12,93%	15,31%
% αστικού πληθυσμού στο σύνολο της επικράτειας****	29,90%	32,90%

* πρόσφυγες μετά το 1922· για τους δήμους Αθηναίων, Πειραιώς και Καλλιθέας

** περιλαμβάνεται και ο δήμος Καλλιθέας· για την κατηγορία Αθήνα-Πειραιάς το 1940 λαμβάνονται τα όρια του 1928· δεν υπολογίστηκε το 1940 η Νέα Σμύρνη

*** μη διαθέσιμο

**** πόλεις με πληθυσμό άνω των 10.000 κατοίκων

Πηγές: Επεξεργασία στοιχείων από: α) Γ.Σ.Υ.Ε., 1930, ό.π. σ.24, 29, β) Γ.Σ.Υ.Ε., *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 16 Οκτωβρίου 1940*, Εθνικών Τυπογραφείων, Αθήναι 1946, σ.18-19, γ) Ε.Σ.Υ.Ε., *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1955*, Εθνικών Τυπογραφείων, Αθήναι 1955, σ.12, δ) Λ.Λεοντίδου, *Πόλεις...*, ό.π. σ.301

Πίνακας Α'8
Απασχόληση στη βιομηχανία στην
Αθήνα και τον Πειραιά το 1930*

	Αθήνα-Πειραιάς	Σύνολο χώρας	% επί του συνόλου στην χώρα
Βιομηχανία	62.551	162.210	38,56%
Μισθωτοί	109.616	262.343	41,78%

* περιλαμβάνονται εργάτες, μαθητευόμενοι και υπάλληλοι σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής του 1930

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων από Γ.Σ.Υ.Ε., *Απογραφή των υπαλλήλων...*, ό.π. σ. ιη' και σ.58

Η βιομηχανική ανάπτυξη που εγκαινιάζεται ύστερα από το 1932, πέρα από την με αργούς ρυθμούς οικονομική συγκέντρωση, συνοδεύεται από μια, μάλλον πιο έντονη, συγκέντρωση στο πολεοδομικό συγκρότημα της ελληνικής πρωτεύουσας. Πράγματι, οι νέες βιομηχανίες πλέον συγκεντρώνονται στον άξονα Αθηνών και Πειραιώς, μεταφέροντας έτσι τις όποιες ευκαιρίες για απασχόληση όλο και περισσότερο στην πρωτεύουσα. Το 1930 το 16,71% των βιομηχανικών και βιοτεχνικών επιχειρήσεων βρισκόταν στην Αθήνα και τον Πειραιά⁶⁵. Σύμφωνα τώρα με τα στοιχεία του πίνακα 9, σχεδόν τα $\frac{2}{5}$ των εργαζομένων στη βιομηχανία της χώρας απασχολούνταν στην πρωτεύουσα στις αρχές του '30, ενώ το ποσοστό των εργατών και των υπαλλήλων επί του οικονομικά ενεργού πληθυσμού της μάλλον ξεπερνούσε το 30% για την ίδια περίοδο⁶⁶.

Η Λεοντίδου παρατηρεί ότι η αυξανόμενη βιομηχανική συγκέντρωση στην Αθήνα και τον Πειραιά θα ενταθεί ακόμα περισσότερο ύστερα από το 1934 έως το τέλος της δεκαετίας του '30⁶⁷ αν και όπως είδαμε, η επίσημη πολιτική, επιχειρεί μάλλον να αποθαρρύνει νέες επενδύσεις στη βιομηχανία· γεγονός το οποίο επιτυγχάνει ωστόσο αν αναλογιστούμε τις συνολικά χαμηλές επανεπενδύσεις των κερδών⁶⁸.

Έτσι λοιπόν, η εγκατάσταση βιομηχανιών στην πρωτεύουσα, συνδέθηκε στενά με τους νέους θύλακες οικιστικής ανάπτυξης οι οποίοι, κατά τη προηγούμενη δεκαετία, είχαν δημιουργηθεί στην περιφέρεια της Αθήνας και του Πειραιά και πλέον εξελίσσονται γοργά. Άλλωστε η πολιτική της Ε.Α.Π. προώθησε τη δημιουργία των προσφυγικών οικισμών πλησίον των υπαρχόντων τότε βιομηχανιών ενώ, σύμφωνα με τη Λεοντίδου, ευνοήθηκε παράλληλα και η δημιουργία νέων εργοστασίων εντός των λαϊκών συνοικισμών⁶⁹. Το ανάλογο βέβαια της δημιουργίας εργατικών οικισμών, οι οποίοι κατασκευάζονται και με ιδιωτική πρωτοβουλία, δεν υπάρχει στην Ελλάδα, τουλάχιστον όπως εμφανίζεται στη Γερμανία για παράδειγμα με τον συνοικισμό Siemensstadt, ο οποίος γίνεται από την ομώνυμη εταιρεία στο Βερολίνο την ίδια περίοδο. Ωστόσο, ο Μανόλης Μαρμαράς αναφέρεται στην δημιουργία κάποιων συγκροτημάτων κατοικίας, από βιομηχανικές επιχειρήσεις, παλαιότερα και τα οποία έλαβαν τότε την ονομασία «στρατώνες». Σύμφωνα με τον ίδιο, η Εταιρεία Λιπασμάτων κατασκεύασε στην πόλη του Πειραιά οχτώ τέτοια συγκροτήματα, δώροφα ή τριώροφα, με έξι κατοικίες των δύο δωματίων στον κάθε ένα⁷⁰. Όμως τέτοιες περιπτώσεις μάλλον είναι αμελητέες στο σύνολο της λαϊκής κατοικίας την προηγούμενη δεκαετία.

Εντούτοις, φαίνεται ότι η διάρθρωση της ελληνικής βιομηχανίας, με τις μικρές επιχειρήσεις της ελαφριάς και μεταποιητικής βιομηχανίας, δεν είχε την άμεση ανάγκη στέγασης των εργατών της. Ήταν σαφώς πιο ευέλικτη δίχως τις «δεσμεύσεις» της μεγάλης, βαρείας βιομηχανίας. Μάλλον το πρόβλημα της κατοικίας δεν ήταν από αυτή την πλευρά σημαντι-

⁶⁵ Λ. Λεοντίδου, *Πόλεις...*, ό.π. σ.324

⁶⁶ Βλ. επίσης για πιο αναλυτικά συμπεράσματα:

στο ίδιο σ.185-190

⁶⁷ Στο ίδιο, ό.π. σ.173

⁶⁸ Μ. Mazower, *Η Ελλάδα...*, ό.π. σ.328

⁶⁹ Λ. Λεοντίδου, *Πόλεις...*, ό.π. σ.259

⁷⁰ Ε. Μαρμαράς, *Σχεδιασμός και Οικιστικός Χώρος*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2002, σ.240

κό ώστε να κινητοποιήσει τους έλληνες επιχειρηματίες. Η στεγαστική πολιτική, εκτός των άλλων σημαντικών παραγόντων ενδεχομένων να προσαρμόστηκε και στην «ευελιξία» των καθυστερημένων δομών της ελληνικής επιχείρησης.

Οι συνθήκες στις λαϊκές συνοικίες της πρωτεύουσας

Όταν η πολιτική στεγαστικής αποκατάστασης των προσφύγων λαμβάνει ουσιαστικά τέλος μετά τον Απρίλιο του 1930, στη περιφέρεια της Αθήνας και του Πειραιά έχουν δημιουργηθεί 12 νέοι μεγάλοι συνοικισμοί καθώς και άλλοι 34 μικρότεροι⁷¹. Πλήθος από νέα κέντρα κατοικίας γεννιούνται ώστε να υποδεχτούν τη μεγάλη δημογραφική μεταβολή της πρωτεύουσας. Η πολιτική αυτή έως τότε καθορίστηκε από δύο λόγους κυρίως. Ο ένας σημειώθηκε παραπάνω και αφορά το ρόλο της βιομηχανίας στη θέση της λαϊκής κατοικίας στον πολεοδομικό χάρτη της πόλης. Ο δεύτερος συνδέεται με την πολιτική ευρύτερα. Έχει να κάνει με τη λειτουργία κατανομής της αστικής γης και της ιδιοκτησίας ως πολιτική διαμεσολάβηση για την ενσωμάτωση των αστών και αγροτών προσφύγων.

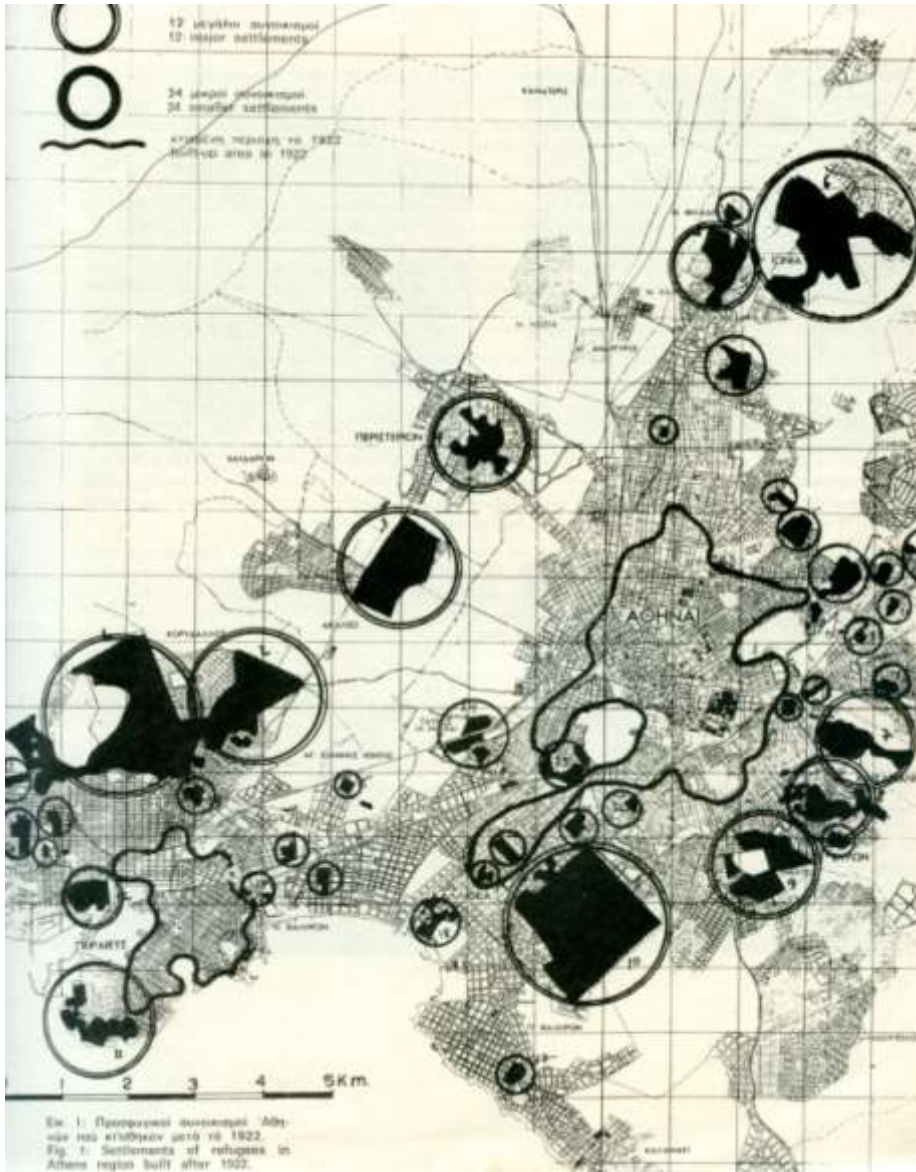
Η αντίληψεις των πολιτειακών παραγόντων και υπευθύνων του έργου της αποκατάστασης δε διαφοροποιούνταν σημαντικά από την καθιέρωση ενός πλέγματος πελατειακών δομών και αναπαραγωγής των κοινωνικών διαιρέσεων. Οι πολιτικοί της περιόδου προώθησαν φανερά, από τη μια μεριά, τη δημιουργία ενός πλήθους από μικρούς επιχειρηματίες και αυτοαπασχολούμενους, από την άλλη, θεώρησαν την απόκτηση ιδιοκτησίας είτε ως αντίβαρο στην άνοδο σοσιαλιστικών ιδεών, είτε ακόμα ως υποκατάσταση της ανέχειας του πληθυσμού.

Έτσι οι νέοι λαϊκοί συνοικισμοί της πρωτεύουσας, δημιουργήθηκαν στα όριά της με κύριο μέλημα την κοινωνική τους απομόνωση. Φαίνεται μάλλον πως η ελληνική αστική τάξη είχε και αυτή ανακαλύψει τον πλήρη διαχωρισμό των «λειτουργιών» ίσως λίγο πρωθύστερα. Εκτός από την απομόνωση των λαϊκών συνοικισμών, στις περιοχές κατοικίας της απέκλειε ακόμα και εμπορικές χρήσεις. Ο κοινωνικός διαχωρισμός γίνεται έντονος στη χωροταξία της πρωτεύουσας με τη δημιουργία αμιγώς εργατικών και λαϊκών κοινοτήτων.

Συνοικίες όπως της Νέας Κοκκινιάς, η οποία ύστερα και πριν το 1940 γίνεται δήμος Νίκαιας, της Δραπετσώνας, του Κορυδαλλού και των Νέων Σφαγείων έχουν εξελιχθεί σε μεγάλα κέντρα της κατοικίας των λαϊκών στρωμάτων της πόλης. Συνάμα μια άλλη μεγάλη ομάδα οικισμών θα διαμορφωθεί νότια και ανατολικά του δήμου Αθηναίων· η Καισαριανή, ο Βύρωνας και ακόμα στα νότια το Δουργούτι. Στα βόρεια ακολουθείται ανάλογη πορεία και η εγκατάσταση εκεί προσφυγικών πληθυσμών στη Νέα Φιλαδέλφεια όπως και στη Νέα Ιωνία, θα οδηγήσει στη δημιουργία μονάδων κλωστοϋφαντουργίας, κυρίως ταπητουργίας και εργοστασίων βαμβακονημάτων, βασισμένη αποκλειστικά στην εργασία ανήλικων γυναικών.

---

⁷¹ Ι. Παπαϊωάννου, *Η κατοικία στην Ελλάδα: κρατική δραστηριότητα*, εκδόσεις Τ.Ε.Ε., Αθήνα 1975, σ. 14

Πίνακας Α'9
Πληθυσμιακές μεταβολές σε έξι (6)
λαϊκές συνοικίες

Συνοικισμός	1928	1940	% αύξηση του πληθυσμού
Νέα Κοκκινιά*	33.201	59.552	79,37%
Κερατσίνι	7.598	36.358	378,52%
Νέα Ιωνία	7.268	27.775	96,50%
Βύρωνας	7.723	25.482	229,95%
Δραπετσώνα	17.652	18.784	6,41%
Νέα Σφαγεία**	6.207	12.157	95,86%

* στην απογραφή του 1940 ως δήμος Νίκαιας

** στην απογραφή του 1940 ως κοινότητα Ταύρου

Πηγή: Ε.Σ.Υ.Ε., 1955, ό.π. σ.12

Οι πλειονότητα λοιπόν των συνοικισμών του εργαζόμενου πληθυσμού της πρωτεύουσας είχαν βρεθεί ως «δορυφόροι» στα περίχωρά της, δίχως οποιαδήποτε επίσημη μέριμνα ως προς τις μετακινήσεις των κατοίκων ή ακόμα τον αναγκαίο κοινωνικό εξοπλισμό. Οι συνοικισμοί απείχαν συνήθως, περίπου ένα χιλιόμετρο από τα όρια της «παλαιάς» Αθήνας του 1922 και σε μερικές ακόμα περιπτώσεις έως και τέσσερα χιλιόμετρα⁷². Το έργο της αστικής αποκατάστασης, στην οποία παρεμπιπτόντως δε δόθηκε ανάλογη βαρύτητα συγκριτικά με την αποκατάσταση των αγροτών προσφύγων, εστιάστηκε στην Αθήνα και τον Πειραιά. Στην πρωτεύουσα, έως το Φεβρουάριο του 1930, αναλογεί σύμφωνα με τις πιο μετριοπαθείς εκτιμήσεις της Γ.Σ.Υ.Ε., το 43,16% του συνόλου των αστικών κατοικιών οι οποίες παρήχθησαν από την Ε.Α.Π. έως τότε. Ένας πληθυσμός τον οποίο θα επιχειρούσαμε να εκτιμήσουμε περίπου στο ένα τέταρτο των απογραφέντων προσφύγων δύο χρόνια ωριότερα.

⁷² Ι.Παπαϊωάννου, *Η κατοικία...*, ό.π. σ.14

Πίνακας Α΄10
 Αστική αποκατάσταση προσφύγων από την
 Ε.Α.Π. έως το 1930*

	αριθμός κατοικιών	% επί του συνόλου
Αθήνα	6.782 (8.026)	24,56%
Πειραιάς	5.134 (5.584)	18,60%
Αθήνα- Πειραιάς	11.916 (13.610)	43,16%
Σύνολο επικρατείας	27.610 (27.456)	100,00%

* Αναγράφονται τα στοιχεία της Γ.Σ.Υ.Ε. έως τις 20 Φεβρουαρίου 1930 και εντός παρενθέσεων οι εκτιμήσεις του Ι.Βασιλείου

Πηγή: Γ.Σ.Υ.Ε., 1930, ό.π. σ.105· Ι.Βασιλείου, *Η λαϊκή κατοικία*, Αθήνα 1944, σ.74

Η χωροθέτηση των προσφυγικών συνοικισμών όπως τελικά και πραγματοποιήθηκε, επιλέχθηκε φανερά ως βασική επιλογή της Ε.Α.Π., η οποία είχε αναλάβει έως όταν διαλύθηκε, το κύριο έργο της αποκατάστασης. Ωστόσο και εκ των υστέρων φαίνεται ότι απουσίαζε οποιαδήποτε μελετημένο και ολοκληρωμένο πολεοδομικό σχέδιο για την ελληνική πρωτεύουσα. Συγχρόνως, η άμεση και επιτακτική ανάγκη κατοικίας συνέβαλλε ώστε τα έργα κοινής ωφελείας και συλλογικών εξυπηρετήσεων να παραμεληθούν ουσιαστικά στα χρόνια που προηγήθησαν. Άλλωστε οι συνθήκες στους προσφυγικούς συνοικισμούς δε διαφέρουν σημαντικά από αυτές στις άλλες λαϊκές συνοικίες της πρωτεύουσας.

Ήδη στα τέλη της δεκαετίας του '20 το πρόβλημα της υδροδότησης εξακολουθεί να εκκρεμεί δυσχεραίνοντας την καθημερινή ζωή των νοικοκυριών· ακόμα επιβαρύνοντας και την υγιεινή, δημόσια και ιδιωτική. Οι συνοικισμοί της Καισαριανής και του Βύρωνα, αν και είναι συνδεδεμένοι με το δίκτυο ύδρευσης των Αθηνών, αντιμετωπίζουν πρόβλημα επάρκειας. Σύμφωνα με τη Γκιζελή, η κατάσταση είναι περισσότερο δύσκολη για τον συνοικισμό της Κοκκινιάς ενώ τα έργα τα οποία δρομολογούνται δε μοιάζουν να είναι σε θέση να επιλύσουν το πρόβλημα. Μάλιστα είναι χαρακτηριστικό ότι ακόμα και το πρόβλημα της υδροδότησης αντιμετωπίζεται εκ των υστέρων και αφού έχει πραγματοποιηθεί η στέγαση αν και το 1933 εξακολουθεί να είναι μείζον ζήτημα για τις λαϊκές συνοικίες ενώ επιπλέον αποτελούσε αντικείμενο κερδοσκοπίας⁷³. Ουδέποτε προβλέφθηκε η κοινωνική υποδομή ως παράμετρος του αστικού σχεδιασμού. Λίγο πριν το 1930 λοιπόν, η απάντηση σε ένα πρόβλημα τόσο σπουδαίο σαν αυτό της ύδρευσης, είναι το πηγάδι ενώ και η έκταση της οικιστικής εξάπλωσης συνιστά έναν ακόμα παράγοντα που δυσχεραίνει την οργανωμέ-

⁷³ Εφημερίδα «ο νέος Ριζοσπάστης», φύλλο της 16ης Μαΐου του 1933

νη επίλυση του προβλήματος. Η Γκιζελή κάνει ακόμα λόγο και για τη κερδοσκοπία στη διανομή του πόσιμου νερού στους συνοικισμούς μιας και η παροχή του εξασφαλιζόταν από ιδιώτες. Μια πιο πλήρης εικόνα του προβλήματος της ύδρευσης στους συνοικισμούς ⁷⁴.

Η προσφυγική αποκατάσταση ουσιαστικά θα διαχυθεί σε δυσανάλογα μεγάλη εδαφική έκταση τον οικιστικό χώρο της πρωτεύουσας. Από την άλλη μεριά, η φανερή αδυναμία, ή ενδεχομένως ηθελημένη αδράνεια της πολιτείας στο πολεοδομικό ζήτημα που γεννήθηκε μέσα από τη στεγαστική αποκατάσταση των προσφύγων σηματοδοτεί την αντιμετώπιση και την οποία θα λάβουν τα πολεοδομικά αδιέξοδα της πρωτεύουσας μετά το 1932. *Πρώτον*, για τη μη επεξεργασία ενός ολοκληρωμένου επιστημονικού σχεδίου, έτσι ώστε να τεθούν μελετημένα οι προοπτικές εξέλιξης της Αθήνας και του Πειραιά. *Δεύτερον*, με την υιοθέτηση της πολιτικής της εκ των υστέρων νομιμοποίησης μιας ανεξέλεγκτης οικιστικής εξάπλωσης της πόλης στις παρυφές της. *Τρίτον*, το ακόμα οξυμένο, παρά το έργο της προηγούμενης δεκαετίας, πρόβλημα της ποιότητας της κατοικίας για τη μεγάλη πλέον πλειοψηφία των λαϊκών στρωμάτων της πρωτεύουσας.

Πράγματι, στις αρχές του '30, το στεγαστικό πρόβλημα στην πρωτεύουσα είναι ακόμα ιδιαίτερα έντονο. Έως το 1930 είχε πραγματοποιηθεί, είναι η αλήθεια, ένα σημαντικό σε όγκο έργο δημιουργίας κατοικιών από την Ε.Α.Π. Ωστόσο ένας μεγάλος αριθμός αστών προσφύγων έμενε δίχως στεγαστική πρόνοια και ο αριθμός αυτός ήταν αρκετά μεγάλος. Σε αυτό ας προστεθεί το γεγονός ότι η πολιτεία, δεν είχε μεριμνήσει για τις συνθήκες στέγασης των ντόπιων κατοίκων. Αυτό δίνει μια πρώτη εικόνα για τη σοβαρότητα του ζητήματος εκείνη την εποχή. Η πολιτική παροχής κοινωνικής στέγης από την ελληνική πολιτεία περιορίστηκε σχεδόν αποκλειστικά στον πρόσφυγε αλλά αυτή η προσπάθεια είχε μείνει ημιτελής. Μολονότι είχε γίνει μια αξιόλογη προσπάθεια, στη διάρκεια της δεκαετίας του '20, η πλειονότητα εξακολούθησε να ζει υπό απαράδεκτες συνθήκες, ακόμα μέσα σε τρώγλες και παραπήγματα. Δίπλα στα συγκροτήματα της Ε.Α.Π. είχαν δημιουργηθεί από ευτελή υλικά ουσιαστικά παράγκες και μάλλον οι συνθήκες θα ήταν χειρότερες για τους ντόπιους ή τους εσωτερικούς μετανάστες της Αθήνας και του Πειραιά.

Η Ε.Α.Π. είχε οικοδομήσει μια σειρά από κατοικίες, με ποικιλία στην χρήση των υλικών και των τύπων που σχεδίασε ⁷⁵. Σύμφωνα με τον Παπαϊωάννου, οι τύποι κατοικίας οι οποίοι είχαν και τη συχνότερη εφαρμογή ήταν των *διδύμων σπιτιών*, ο οποίος εφαρμόστηκε στον Βύρωνα για παράδειγμα και η *κατά στοίχους δόμηση*, που συμπεριλαμβάνει τον συνοικισμό της Καισαριανής ⁷⁶. Η πρώτη περίπτωση, αφορούσε μονοκατοικίες, ενός ή δύο ορόφων, στις οποίες και στεγαζόταν δύο ή τέσσερις οικογένειες αντίστοιχα. Παράλληλα την μονοκατοικία περιέβαλλε μικρός κήπος. Στη δεύτερη περίπτωση, οι μονάδες κατοικίας

⁷⁴ Β.Γκιζέλη, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1984 σ.201-206

⁷⁵ Βλ. Ι.Παπαϊωάννου, *Η κατοικία...*, ό.π. σ.14 και Δ.Καρύδης, *Τα επτά βιβλία της πολεοδομίας*, Παπασωτηρίου, β' έκδοση, Αθήνα 2008, σ.257· πρβλ. Ι.Βασιλείου, *Η λαϊκή...*, ό.π. σ.74

⁷⁶ Ι.Παπαϊωάννου, *Η κατοικία...*, ό.π. σ.14-16

ήταν μονώροφες ή διώροφες (*Εικ. 2,3*). Σε κάθε ένα όροφο της στεγαζόταν από έξι έως δώδεκα οικογένειες⁷⁷. Οι κατοικίες αποτελούνταν από δύο κύρια δωμάτια, συνήθως το ένα μεγαλύτερο, αποχωρητήριο και μικρή υπερύψωση της κατοικίας από το έδαφος. Κάποιες διώροφες κατοικίες θα χτιστούν στην Αθήνα μετά τη διάλυση της Ε.Α.Π., ακόμα και στα τέλη της δεκαετίας του.

Σύμφωνα με τον Βασιλείου, μεταξύ του 1938 και 1940, η αρμόδια πλέον Τεχνική Υπηρεσία του Υπουργείου Προνοίας σχεδιάζει τύπους διωρόφων εν σειρά κατοικιών, αν και όπως θα δούμε, έχει στραφεί πλέον στην οικοδόμηση πολυκατοικιών⁷⁸. Αλλά και οι οργανωμένοι οικισμοί με διώροφες κατοικίες, κατά βάση εν σειρά, τις οποίες κατασκευάζει η Τεχνική Υπηρεσία του Υπουργείου Προνοίας είναι λιγοστές αυτή την περίοδο. Το συγκρότημα του Ερυθρού Σταυρού είναι ένα τέτοιο έργο, μάλιστα από τα πρώτα συγκροτήματα μετά τη διάλυση της Ε.Α.Π. το 1930 (*Εικ. 4*).

Παράλληλα είχαν πραγματοποιηθεί φθηνές κατασκευές από ξύλινα προκατασκευασμένα στοιχεία από τη Γερμανία (*Εικ. 5,6*), διώροφες και με κοινό W.C. στις απολήξεις ξύλινων μπαλκονιών⁷⁹. Εδώ αξίζει να σημειώσουμε ότι οι συνοικισμοί αυτοί δημιουργήθηκαν δίχως πρόβλεψη σχετικά με τον απαραίτητο κοινωνικό εξοπλισμό και εγκαταστάσεις για τη συλλογική εξυπηρέτηση των κατοίκων: τόσο σημαντική αν λάβει κανείς υπ' όψιν τη δυσκολία της καθημερινής ζωής για τα λαϊκά στρώματα της πόλης. Όμως η κοινωνική κατοικία, δίχως τη μελέτη του αναγκαίου κοινωνικού εξοπλισμού και το σχεδιασμό του κοινόχρηστου χώρου είναι το λιγότερο ημιτελής. Αλλά η παραγωγή κοινωνικής κατοικίας, όπως είδαμε και προηγουμένως, λογιζόταν έως τότε μονάχα σαν ένα κατάλυμα. Εξάιρεση θα αποτελέσει η δημιουργία της Νέας Σμύρνης στην οποία ωστόσο εγκαταστάθηκαν μάλλον πιο εύπορα στρώματα προσφύγων⁸⁰. Μολαταύτα, πάλι στις ομολογουμένως πιο επαρκείς κατασκευές της Ε.Α.Π. θα αναπτυχθούν από την άλλη, τρώγλες κατασκευασμένες από ξύλο, τενεκέδες ή ακόμα τσουβάλια και άλλα ευτελή υλικά, με διαστάσεις ακόμα και δύο επί δύο μέτρα, ώστε να ζήσει σε αυτό μια οικογένεια⁸¹.

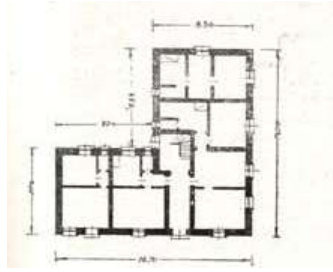
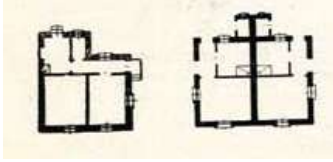
⁷⁷ Ι. Παπαϊωάννου, *Η κατοικία...*, ό.π. σ. 14-16

⁷⁸ Ι. Βασιλείου, *Η λαϊκή...*, ό.π. σ. 88

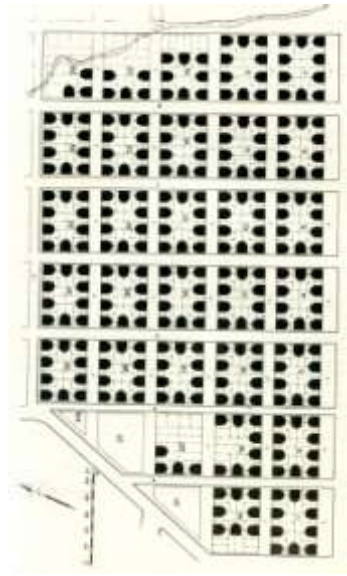
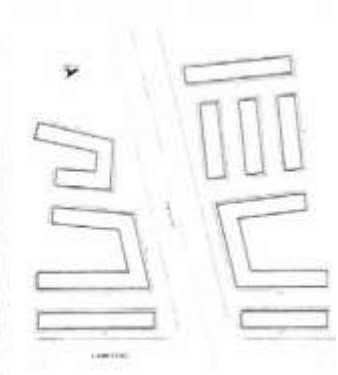
⁷⁹ Ι. Παπαϊωάννου, *Η κατοικία...*, ό.π. σ. 16

⁸⁰ Βλ. σχετικά: Δ. Καρύδης, *Τα επτά...*, σ. 267-268 και Β. Γκιζέλη, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί...*, ό.π., σ. 178-183

⁸¹ Ι. Παπαϊωάννου, *Η κατοικία...*, ό.π. σ. 16

2 3
4
5 6

Ο ημερήσιος τύπος περιγράφει τη ζοφερή εικόνα των λαϊκών συνοικιών της Αθήνας και του Πειραιά. Η εφημερίδα «Ακρόπολις» ακόμα στα 1933 καλεί τον υπουργό Οικονομικών καθώς και τους ξένους εμπειρογνώμονες της ΚτΕ να αντικρύσουν «τι φτώχεια και τι κακομοιριά δέρνει την Ελλάδα» αλλά και να μεταφέρουν στον οργανισμό, ο οποίος και συνδέθηκε άμεσα στο έργο της αποκατάστασης των προσφύγων στη δεκαετία του '20, τις συνθήκες της στέγασής τους (Εικ. 7). Ακόμα πιο αποκαλυπτικοί είναι οι χαρακτηρισμοί για την εικόνα των προσφυγικών συνοικισμών. Γίνεται λοιπόν λόγος για «απερίγραπτον αθλιότητα» συνοικισμών όπως της Κοκκινιάς, του Δουργουτίου ή της Δραπετσώνας, στους οποίους μόλις ένα έτος αργότερα, θα αρχίσει η ανοικοδόμηση των πρώτων πολυκατοικιών. Μάλιστα οι συνθήκες διαβίωσης περιγράφονται ακόμα και ως «κόλασις» στις συνοικίες αυτές· ωστόσο η περιγραφή αυτή γίνεται την άνοιξη του 1933⁸².

Ανάλογη εικόνα και πλήρης εγκατάλειψη από το δήμο, τον Μάιο του 1933 και στον προσφυγικό συνοικισμό της Καισαριανής όπου γίνεται αναφορά σε «σπίτια-στρατώνες» και συγκατοίκηση έως και δέκα ή δώδεκα ατόμων πολλές φορές σε ένα μόλις δωμάτιο. Το δωμάτιο ήταν παράλληλα χώρος ύπνου, προετοιμασίας φαγητού και τραπεζαρία συγχρόνως. Να πως περιγράφει ο ανταποκριτής της εφημερίδας «Ριζοσπάστης» τις δυσκολίες από αυτόν τον συνωστισμό: «Ένα μαρτύριο που βασανίζει τις οικογένειες. Οι πιο πολλές δεν έχουν κουζίνα, κι' αναγκάζονται να μαγειρεύουν το καλοκαίρι στο ύπαιθρο και το χειμώνα μέσα στο μοναδικό 'δωμάτιο' στην παράγκα τους, που γεμίζει καπνό και βρωμίζουν τα ρούχα, σακατεύουν τα πνευμόνια»⁸³. Ακόμα μεγάλο ήταν το πρόβλημα της έλλειψης οργανωμένου συστήματος αποχέτευση ή χώρων υγιεινής, γεγονός που γεννούσε κινδύνους για την υγεία των κατοίκων⁸⁴.

Η λαϊκή αυτοστέγαση, στη δεκαετία του '30 θα αποτελέσει τον βασικό τρόπο παραγωγής της λαϊκής κατοικίας. Στοιβαγμένα χαμόσπιτα το ένα πλάι στο άλλο, με διαστάσεις ώστε να απορεί κανείς πως τα κατάφερνε να μείνει η οικογένεια εκεί (Εικ. 8). Συνήθως στα όρια ενός οικοδομικού τετραγώνου, με ένα αποχωρητήριο στο κέντρο. Ούτε λόγος δε για αποχέτευση, παρά για έναν, κοινόχρηστο και αυτόν, βόθρο. Ανάλογες είναι και οι συνθήκες με την ανύπαρκτη υδροδότηση των οικισμών. Το νερό παρέχεται μέσα από κοινόχρηστες βρύσες οι οποίες έως τότε αποτελούσαν «σύμβολο της κοινωνικότητας στις φτωχογειτονιές»⁸⁵. Μάλλον είναι εύκολο να υποθέσει κανείς την οικογενειακή «ιδιωτικότητα» που θα εξασφάλιζαν τα ευτελή αυτά υλικά αλλά και η στενότητα του χώρου ή τις δυνατότητες ηλιασμού και αερισμού μιας τυπικής λαϊκής κατοικίας εκείνη την εποχή. Ένα σημαντικό μέρος της οικογενειακής ζωής άνηκε ουσιαστικά στο δημόσιο χώρο όπου λόγω ανάγκης και έλλειψης χώρου λάμβαναν χώρα πέρα από το κατώφλι του σπιτιού (Εικ. 9).

---

⁸² Εφημερίδα «Ακρόπολις», φύλλο της 21ης Μαΐου του 1933

⁸³ Εφημερίδα «ο νέος Ριζοσπάστης», φύλλο της 21ης Μαΐου του 1933

⁸⁴ Εφημερίδα «ο νέος Ριζοσπάστης», φύλλο της 22ας Μαΐου του 1933

⁸⁵ Β.Γκιζέλη, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί...*, ό.π. σ.109

7
8
9

10

Εσωτερικό προσφυγικής κατοικίας. Ένα δωμάτιο για κουζίνα, τραπέζα και ολόκληρη την οικογενειακή ζωή!

Συνοψίζοντας, φαίνεται πως ένα αρκετά σημαντικό μέρος του πληθυσμού δεν απολάμβανε ποιότητα στέγης αισθητά βελτιωμένη σχετικά με τη δεκαετία του '20. Η αυτοστέγαση υπήρχε ήδη ως συμπλήρωμα της κρατικής στεγαστικής πολιτικής η οποία από νωρίς στρέφεται στην παροχή κατοικίας, όχι όμως ως κοινωνικό αγαθό αλλά ως εμπόρευμα μέσω πωλήσεων και δανείων ως βασικό τρόπο παραχώρησης. Μετά το 1932 η αυτοστέγαση γενικεύεται και εντέλει υποκαθιστά συνολικά την δημόσια πρόνοια για το ζήτημα της κατοικίας. Η επίσημη παρέμβαση της πολιτείας είναι σχεδόν ανύπαρκτη στα επόμενα χρόνια. Τη ίδια στιγμή οι συνθήκες κατοικίας είναι εξαιρετικά ανεπαρκείς. Όπως θα δούμε στη συνέχεια οι προσφυγικές πολυκατοικίες του '30 αποτελούν προσπάθεια εκκαθάρισης των παραπηγμάτων. Πλέον ως ελπιδοφόρα εξαίρεση στην επικρατούσα πολιτική.

Το όφελος της πολυκατοικίας

Τα πρώτα χρόνια μετά την εκδήλωση της οικονομικής ύφεσης οι προβληματισμοί για τη προοπτική εξέλιξης της πρωτεύουσας είναι παρόντες τόσο σε πολιτειακό επίπεδο, όσο και στον τεχνικό κόσμο της χώρας. Η πολιτική των «κηπουπόλεων», την οποία υιοθέτησε η Ε.Α.Π. καθώς και η αυτοστέγαση του πληθυσμού, συνεπάγονται μια σειρά προβλημάτων, μάλιστα ιδιαίτερα πειστικών. Αφ' ενός λοιπόν η πόλη μέσα από αυτή τη διαδικασία έχει επεκταθεί δυσανάλογα με την αντίστοιχη αύξηση του πληθυσμού της, ενώ είναι πλέον φανερό ότι οι αρμόδιοι φορείς αδυνατούν να λάβουν τον έλεγχο της οικιστικής και πολεοδομικής ανάπτυξης. Αφ' ετέρου, ήδη υφίσταται οξυμένο το πρόβλημα των συνθηκών κατοικίας. Φαίνεται λοιπόν ότι η προοπτική εφαρμογής της πολυκατοικίας είχε απασχολήσει και την Ε.Α.Π. αλλά και την πολιτεία. Άλλωστε το γεγονός της θέσπισης του νόμου περί οριζοντίου ιδιοκτησίας το 1927 αρχικά μόνο για τους προσφυγικούς οικισμούς μάλλον ενισχύει αυτή την υπόθεση.

Το 1932 ο Κυπριανός Μπίρης, με άρθρο του στην περιοδική έκδοση του Τ.Ε.Ε., τα *Τεχνικά Χρονικά*, τα οποία και εκδίδονται τη χρονιά εκείνη, θα επιχειρηματολογήσει υπέρ των πλεονεκτημάτων της πολυκατοικίας επιμένοντας παράλληλα στην σημασία της δημόσιας πρωτοβουλίας. Συνάμα θα προτείνει τον τύπο της πολυκατοικίας για την στέγαση των αστών προσφύγων και σημειώνει γλαφυρά ότι «θα εβελτίωνε κατά το δυνατόν την όντως αθλίαν και κουρελιασμένην» όψη της Αθήνας⁸⁶. Δύο είναι τα κύρια σημεία των παρατηρήσεων του Κυπριανού Μπίρη τα οποία όπως και θα δούμε παρακάτω θα επισημάνουν και άλλοι μηχανικοί και πολεοδόμοι της εποχής ενώ αντίστοιχες απόψεις θα διατυπωθούν διεθνώς είτε από τον Gropius στη Γερμανία είτε από τους σοβιετικούς κονστρουκτιβιστές, με διαφορετικό βέβαια περιεχόμενο. *Πρώτον*, η εδαφική οικονομία στην πολεοδομική ανάπτυξη της πόλης και *δεύτερον*, αναβάθμιση της επάρκειας και υγιεινής των κατοικιών.

---

⁸⁶ Κ.Μπίρης, «Η αστική πολυκατοικία», *Τεχνικά Χρονικά*, 1 Ιουνίου 1932, έτος Α', τεύχος 11, σ.563-571

Την ίδια στιγμή, ο διευθυντής Δημοσίων Έργων Άγγελος Οικονόμου, προτείνει τη συγκρότηση «Συνδέσμου των Μειζόνων Αθηνών», στα πρότυπα της εμπειρίας του Βερολίνου με την ενοποίηση των δήμων το 1911 και τη διοικητική αναδιάρθρωση των πολεοδομικών φορέων, εστιάζοντας στην ανάγκη ενιαίας πολεοδομικής μελέτης της ευρύτερης περιοχής της πρωτεύουσας. Ο Οικονόμου δεν εννοούσε απαραίτητα και «συγκέντρωση» της πόλης. Μάλλον το αντίθετο εστιάζοντας κυρίως στον αναγκαίο ενιαίο πολεοδομικό σχέδιο της μελλοντικής της εξέλιξης⁸⁷.

Τη σημασία και επικαιρότητα των προβλημάτων της πρωτεύουσας θα επισημάνει και ένας έτερος δημόσιος λειτουργός, ο επιθεωρητής Δημοσίων Έργων Ανάργυρος Δημητρακόπουλος, λίγο αργότερα, συγκεκριμένα τον Ιανουάριο του 1933 και πάλι από τις στήλες των *Τεχνικών Χρονικών*. Σημειώνει χαρακτηριστικά την οξύτητα του πολεοδομικού ζητήματος συμπληρώνοντας ότι η κατάσταση θα δυσχεραίνει με τη πάροδο των ετών, μαζί της και η δυνατότητα λύσεων, ενώ θα τονίσει, περιγράφοντας μάλλον αρκετά περιεκτικά την επικρατούσα αντίληψη, ότι «εσυνηθίσαμεν πολλάκις να θεωρώμεν ως πόλιν απλώς παρατάξεις οικοδομών επί του φυσικού εδάφους». Ως βασική αιτία μεταξύ άλλων θα αναφέρει τον πρωτεύοντα ρόλο του μικρού κεφαλαίου για την ανοικοδόμηση της Αθήνας και του Πειραιά. Θα διατυπώσει την άποψη ότι η μεγάλη έκταση της πόλης ήρθε ως απόρροια του παραπάνω λόγου, βασιζόμενη στην ανέγερση μικρών οικοδομών, δίχως να μεριμνά για θέματα λειτουργικότητας και υγιεινής. Ο Δημητρακόπουλος θα εστίασει αφ' ενός στη δημόσια παρέμβαση για την επίλυση των πολεοδομικών προβλημάτων ώστε να μην εξαρτάται από την ιδιωτική πρωτοβουλία, αφ' ετέρου στην ενιαία πολεοδομική εξέταση του συγκροτήματος της πρωτεύουσας⁸⁸.

Το δίλλημα για την χρήση της πολυκατοικίας είναι έντονο και η αρθρογραφία δε στα *Τεχνικά Χρονικά* ιδιαίτερα πλούσια. Μεταξύ των υποστηρικτών του νέου τύπου θα βρεθεί και ο Στάμος Παπαδάκης. Σε άρθρο του με αφορμή τις προτάσεις για την οικοδόμηση του συνουικισμού των υπαλλήλων της Ε.Τ.Ε., με έναν εύγλωττο υπότιτλο μάλιστα αναφερόταν λοιπόν στην «εδαφική οικονομία» της πόλης των Αθηνών⁸⁹. Η εικόνα της πρωτεύουσας που παρουσιάζει ο Παπαδάκης είναι ζοφερή.

«Η κατάσταση των άκρων της σημερινής πόλεως είναι γνωστή. Οικήματα ακατάλληλα εξυπηρετούμενα υπό ατραπών, ένθα και τα στοιχειώδη δεδομένα της υγιεινής, παροχή ύδατος και αποχέτευσις ελλείπουσι ακόμη, επεβάρυνον την πόλιν με εν τεράστιον παθητικόν, δια της υπερμέτρου αυξήσεως του ποσοστού των τραγλών, χωρίς αύται να είναι, όπως εις τας άλλας πόλεις, κληρονομία του παρελθόντος»⁹⁰.

⁸⁷ Α.Οικονόμου, «Αι νεότεραι αντιλήψεις εν τη διαρρυθμίσει των πόλεων», *Τεχνικά Χρονικά*, 15 Νοεμβρίου 1932, έτος Α', τεύχος 22, σ.1089-1098

⁸⁸ Α.Δημητρακόπουλος, «Η επίδρασις του οικονομικού παράγοντος επί της εξελίξεως των πόλεων της Ελλάδος και ιδία της πρωτεύουσας», *Τεχνικά Χρονικά*, 1 Ιανουαρίου 1933, έτος Β', τεύχος 25, σ.32-36

⁸⁹ Σ.Παπαδάκης, «Ο συνουικισμός 'Νέας Αλεξάνδρειας' και η εδαφική οικονομία των Αθηνών», *Τεχνικά Χρονικά*, 1 Ιανουαρίου 1933, έτος Β', τεύχος 3, σ.361-364

⁹⁰ Στο ίδιο, σ.361

Τη μελέτη του συνοικισμού, μάλλον μια εκδοχή της αντίληψης των κηπουπόλεων, ο Παπαδάκης την χαρακτηρίζει «αντιαστική». Η κριτική του θα συνοψιστεί στα εξής: *πρώτον*, στις ανώφελες μετακινήσεις προβλέποντας την εγκατάλειψη· *δύτερον*, στο αυξημένο κόστος της κατοικίας. Τονίζει ακόμα το ρόλο της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και τη συμβολή στη διαμόρφωση τέτοιων κατευθύνσεων στην οικιστική εξέλιξη της πόλης. Ίσως για πρώτη φορά γίνεται επιπλέον λόγος και για την τυποποίηση η οποία για παράδειγμα είχε αξιοποιηθεί από τον Ernst May για την μείωση του κόστους της κατοικίας στο πρόγραμμα εργατικών κατοικιών της Φρανκφούρτης στη δεκαετία του '20. Ο Παπαδάκης χρησιμοποιεί σαν παράδειγμα του Le Corbusier, υποστηρίζοντας ότι επέτυχε την ελάττωση του κόστους ανά κατοικία άνω του 15%, με τη χρήση μάλιστα των ακριβότερων υλικών⁹¹.

Η λύση λοιπόν που προτείνει ο Παπαδάκης βρίσκεται καταρχάς εντός της πόλης, πρόκειται σύμφωνα με τον ίδιο για έναν «αστικό συνοικισμό» (Εικ. 11). Καταλαμβάνει μια έκταση 130 επί 88 μέτρα. Άλλωστε θεωρεί ότι ένα μέσο οικοδομικό τετράγωνο της Αθήνας, περίπου στο ένα τέταρτο του προτεινόμενου, δεν επιτρέπει την ορθολογική πολεοδομική οργάνωση της πόλης. Η οικοδομήσιμη επιφάνεια της πρότασης καλύπτει μόλις το ένα τέταρτο του οικοπέδου ενώ, σύμφωνα με τον ίδιο, η επιφάνεια πρασίνου που αντιστοιχεί σε κάθε κατοικία είναι οκτώ φορές μεγαλύτερη της υφισταμένης, συγκεκριμένα 18.30 τ.μ.⁹².

Η διάταξη σχήματος Π σημειώνει, ότι επιλέχθηκε με τη μια ελεύθερη πλευρά για τον αερισμό και φωτισμό του κτιρίου. Το ισόγειο είναι ελεύθερο, με εμπορικές χρήσεις στις τέσσερις γωνίες, ενώ η πρόσβαση στο κάθε διαμέρισμα πραγματοποιείται από διάδρομο, ο οποίος όμως βρίσκεται από την πλευρά του δρόμου και όχι της εσωτερικής αυλής. Οι κατοικίες ανέρχονται σε 350. Το μέσο βέβαια εμβαδόν που αναλογεί σε κάθε ένοικο είναι αρκετά υψηλό, 25.00 τ.μ., ενώ οι κατοικίες σχεδιάζονται με εσωτερικό ημίωροφο (Εικ. 12,13). Συγχρόνως η πρόταση του Παπαδάκη είναι από τις πρώτες προσπάθειες σαφούς ένταξης του *λειτουργικού καννάβου* ως βασικού στοιχείου του αρχιτεκτονικού σχεδιασμού. Εντέλει είναι ακόμα χαρακτηριστικό ότι ο *ορθολογικός σχεδιασμός*, η *ενιαία πολεοδομική μελέτη* των προβλημάτων και η *οικονομία*, με την πλατιά της έννοια, του χώρου αποτελούν και εδώ τα βασικά επιχειρήματα υπέρ της πολυκατοικίας.

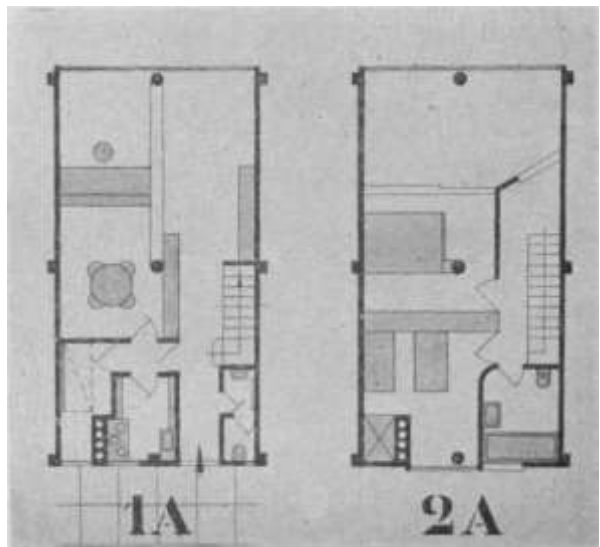
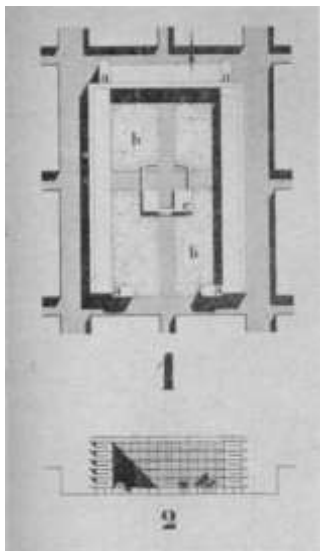
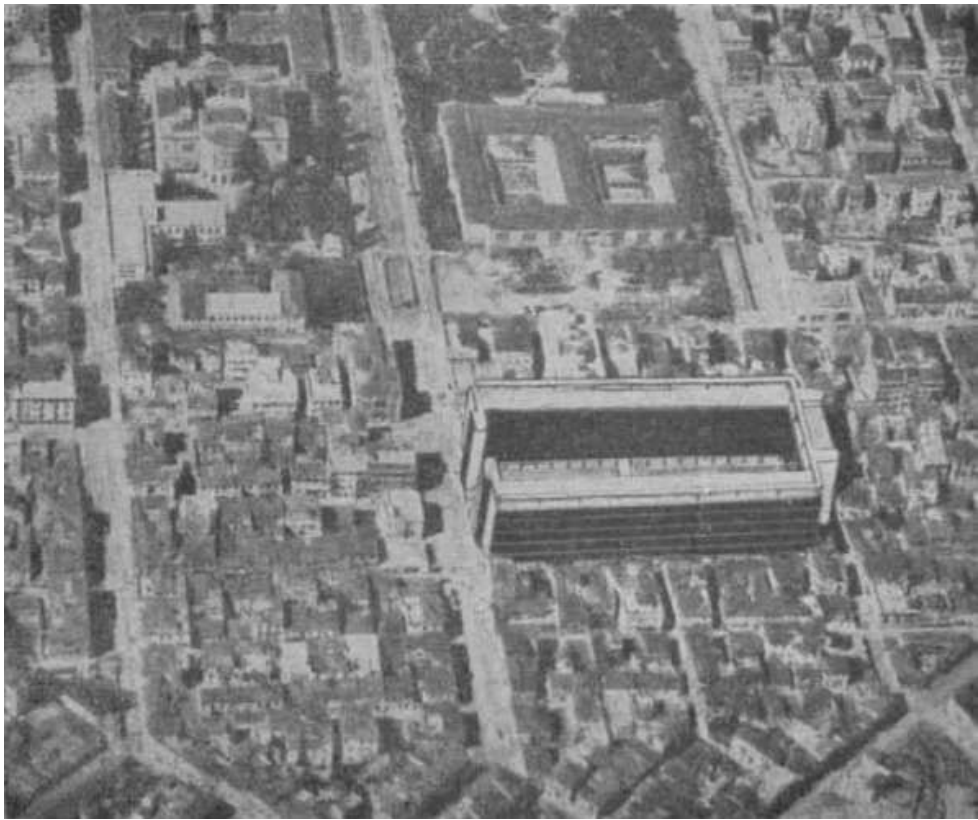
---

⁹¹ Από 45.000 γαλλικά φράγκα σε 38.000 . Στο ίδιο, σ.362

⁹² Σ.Παπαδάκης, «Ο συνοικισμός...», ό.π., σ.364

11

12 13

Εύλογη λοιπόν η επίμονη και συνεχής ανάδειξη των ζητημάτων αυτών τη στιγμή κατά την οποία στην Αθήνα υπάρχει έντονη η αντίφαση της εμπορευματοποίησης της κατοικίας πλάι στην αθρόα επέκταση της πόλης λόγω της λαϊκής αυτοστέγασης. Ωστόσο η ανάπτυξη της αγοράς ακινήτων ύστερα από το 1932, με γοργούς ρυθμούς μάλιστα, συνοδεύτηκε με την χρήση της πολυκατοικίας αποκλειστικά όμως για μεσαία και κυρίως ανώτερα οικονομικά στρώματα. Μάλιστα, η «αστική πολυκατοικία», αποτέλεσε αρχικά πρότυπο κοινωνικής ανόδου για να επεκταθεί κατόπιν και σε χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα. Την ίδια στιγμή, ο άτυπος τομέας της αυθαίρετης δόμησης, αναλαμβάνει μάλλον να συμπληρώσει της απουσία οποιασδήποτε δημόσιας πρόνοιας για τη λαϊκή στέγη. Τα προβλήματα της κατοικίας για τα λαϊκά στρώματα της πόλης παραμένουν. Συγχρόνως, πρέπει να έρθει το 1934, ώστε η χρήση του πολυώροφου κτιρίου στην κοινωνική κατοικία να γίνει πραγματικότητα στην Αθήνα, έστω και με την περιορισμένη της μορφή, με την οικοδόμηση των *προσφυγικών πολυκατοικιών*. Τις νέες αρχιτεκτονικές αρχές που εμφανίζονται μαζί της επιχειρούμε να μελετήσουμε στη συνέχεια.

Β΄ ΜΕΡΟΣ

Ενότητα α΄

Λειτουργική οργάνωση συγκροτημάτων

Ενότητα β΄

*Αρχιτεκτονικός σχεδιασμός της κατοικίας
και του κτιρίου*

Ενότητα α΄

Λειτουργική οργάνωση συγκροτημάτων

4

Η ΚΑΛΥΨΗ ΤΩΝ ΣΤΕΓΑΣΤΙΚΩΝ ΑΝΑΓΚΩΝ

Πλέον μοιάζει να είναι σαφές ήδη στις αρχές της δεκαετίας του '30 ότι, στη προσπάθεια να δοθούν ικανοποιητικές απαντήσεις στο πρόβλημα της κατοικίας, αρχιτεκτονική και πολεοδομία οφείλουν να μελετούν από κοινού τα προγράμματα κοινωνικής κατοικίας. Έτσι η σημασία της λειτουργικής οργάνωσης του συγκροτήματος κατοικιών αφορά ακριβώς εκείνο το σημείο στο οποίο η πολεοδομία συναντά την αρχιτεκτονική. Εδώ λοιπόν θα επιχειρήσουμε, μέσα από τη μελέτη των συγκροτημάτων της Αθήνας και του Πειραιά, να ερευνήσουμε τις νέες συνθήκες που δημιουργεί σε αυτό το επίπεδο ο οργανωμένος σχεδιασμός· ακόμα πως συνδέονται και επηρεάζουν την ίδια την αρχιτεκτονική της κατοικίας.

Μόλις το 1934, ύστερα σχεδόν από μια δεκαετία παρουσίας των πολιτικών κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα, θα υιοθετηθεί εντέλει η καθ' ύψος ανάπτυξη των κατοικιών. Το πρότυπο της πολυκατοικίας λοιπόν για πρώτη φορά θα αξιοποιηθεί για την κοινωνική στέγαση. Συγχρόνως οι πολεοδομικές και αρχιτεκτονικές αρχές του μοντέρνου κινήματος θα εμφανιστούν δειλά στις μελέτες των συγκροτημάτων κοινωνικών κατοικιών της αρμόδιας πλέον Τεχνικής Υπηρεσίας του Υπουργείου Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως. Άλλωστε η ελληνική εκδοχή του μοντέρνου κινήματος είχε να επιδείξει το εξαιρετικό πρόγραμμα σχολικών κτιρίων στις αρχές της δεκαετίας. Κληρονομιά σπουδαία λοιπόν το έργο αυτό, αν συνάμα αναλογιστεί κανείς τόσο τις τεχνικές όσο και οικονομικές δυσχέρειες. Ωστόσο ακόμα λιγότερο ευνοϊκές παρουσιάζονταν οι συνθήκες για την άνθηση της κοινωνικής κατοικίας αλλά και την ολοκληρωμένη πολεοδομική και αρχιτεκτονική αντιμετώπιση του ζητήματος της λαϊκής στέγης.

Στην πρώτη περίοδο λοιπόν της οικοδόμησης προσφυγικών πολυκατοικιών δημιουργήθηκαν 768 κατοικίες ενώ 1281 θα έχουν ανεγερθεί έως και το τέλος της δεκαετίας. Τα διαθέσιμα επίσημα στοιχεία δυστυχώς περιορίζονται στην πρώτη φάση οικοδόμησης και μάλιστα μόλις έως το 1936, βάσει της έκθεσης του προϊσταμένου της αρμόδιας υπηρεσίας, Μπέρση. Η Τεχνική Υπηρεσία του υπουργείου θα οικοδομήσει έως το 1936 στην περιοχή της πρωτεύουσας συνολικά 2218 κατοικίες. Όπως προκύπτει από τα διαθέσιμα στοιχεία για το έργο της διετίας 1934-36, σχεδόν το ένα τέταρτο των κατοικιών αποτελούν διαμερίσματα στις νέες προσφυγικές πολυκατοικίες. Την ίδια στιγμή, το ποσό το οποίο δαπανάται για αυτές, ανέρχεται λίγο άνω του 36% επί του συνολικού ποσού για την Αθήνα και τον Πειραιά κατά ίδιο χρονικό διάστημα.

Πίνακας Β'1
Αριθμός διαμερισμάτων στα εννέα συγκροτήματα της μελέτης

	1934-37	1938-40	Σύνολο
Στέγη Πατρίδος	120		120
Λεωφόρος Αλεξάνδρας	228		228
Παλαιά Σφαγεία		42	42
Δουργούτι	96	141	237
Δραπετσώνα	108	24	132
Καισαριανή		60	60
Άγιος Ιωάννης Ρέντης		120	120
Νέα Κοκκινιά	216		216
Άγιοι Ανάργυροι		126	126
Σύνολο	768	513	1281

Πηγές: Επεξεργασία στοιχείων από: α) Γ.Μπέρσης, «Εκτελεσθείσαι εργασίες κατά τα οικον. Έτη 1934-36 παρά της τεχν. Υπηρεσίας του υπουργείου Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως», *Τεχνικά Χρονικά*, 1 Ιουλίου 1936, έτος Ε', τεύχος 109, σ.607, β) Γ.Βλάχος, Γ.Γιαννίτσαρης, Ε.Χατζηκόστας, «Η στέγαση των προσφύγων στην Αθήνα και τον Πειραιά στην περίοδο 1920-40», *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, 1978, τεύχος 12, σ.121-124 και γ) Αρχείο Διεύθυνσης Τεχνικών Υπηρεσιών Υπουργείου Υγεία

Πίνακας Β'2
Αριθμός κατοικιών και μέσο κόστος αστικής αποκατάστασης προσφύγων κατά τα έτη 1934 έως 1936 σύμφωνα με την έκθεση Μπέρση

	Αριθμός κατοικιών	Συνολικό κόστος**	Μέσο κόστος κατοικίας***
Πολυκατοικίες*	552	35.228.000	63.818
Αθήνα και Πειραιάς	2218	96.732.000	43.612
Επικράτεια	3275	130.945.000	39.983

* Τα συγκροτήματα Δουργούτιου, Κοκκινιάς, Λεωφόρου Αλεξάνδρας, Δραπετσώνας και Στέγη Πατρίδος έως το 1936

** Σε δραχμές

*** Σε δραχμές ανά μονάδα κατοικίας

Πηγή: Γ.Μπέρσης, «Εκτελεσθείσαι εργασίες...», ό.π., σ.607-614 και υπολογισμοί δικοί μου.

Ωστόσο φαίνεται ότι η οικοδόμηση πολυκατοικιών στην πρωτεύουσα χρειάστηκε, συγκριτικά τουλάχιστον, μεγαλύτερη από την μέση δαπάνη, η οποία και κατευθύνθηκε σε κτίρια ενός ή δύο ορόφων κατά την προώθηση εμπειρία την οποία και κληροδότησε το έργο της Επιτροπής στη δεκαετία που προηγήθηκε. Εντούτοις για να υπάρξει μια σαφής εικόνα όσον αφορά το κόστος θα πρέπει να ληφθούν υπ' όψιν και άλλοι παράγοντες. Παραδείγματος χάριν για περισσότερο ασφαλή συμπεράσματα θα έπρεπε η έρευνα να επεκταθεί τόσο στους συντελεστές που λαμβάνουν μέρος στην οικοδόμηση των πολυκατοικιών όσο και στο επίπεδο της τεχνικής που αξιοποιήθηκε. Σημεία όπως ο ρόλος των εργολαβιών στην ανέγερση θα άξιζαν να μελετηθούν όπως και το κόστος των υλικών που διατέθηκαν ή των οικοπέδων τα οποία χρησιμοποίησε η Τεχνική Υπηρεσία του υπουργείου. Ο Βασιλείου, ο οποίος συμμετέχει στην δημιουργία αρκετών συνοικισμών και μεταξύ αυτών στη δεύτερη περίοδο στο Δουργούτι, αναφέρει ότι, ενώ η αγορά του τσιμέντου στοιχίζει για άλλα έργα του Δημοσίου 1.100 δραχμές τον τόνο, η τιμή η οποία αγοράστηκε για το Δουργούτι ήταν 1.700 δραχμές· αρκετά δηλαδή αυξημένη¹.

Άλλωστε η οικονομία και το όφελος για το κόστος στη χρήση της πολυκατοικίας και της οργανωμένης δόμησης στην πολιτική κοινωνικής κατοικίας μάλλον αφενός απαιτούν ένα ελάχιστο του μεγέθους της παρέμβασης, ώστε να μπορούν να είναι αποδοτικές αλλά και εκμετάλλευση αφετέρου των πλεονεκτημάτων της τυποποίησης και της οργανωμένης οικοδομικής παραγωγής. Παρ' όλα αυτά να πως αιτιολογεί ο επιθεωρητής δημοσίων έργων και προϊστάμενος της Τεχνικής Υπηρεσίας του υπουργείου, Μπέρης την επιλογή της πολυκατοικίας:

«Η ανέγερσις των πολυκατοικιών εις τας θέσεις ταύτας υπαγορευθεί εκ λόγων αισθητικής, οικονομίας οικοπέδων και προς παροχήν εις τους πρόσφυγας ανέσεων τινών προς καλλιτέραν διαβίωσίν των, δια της εγκαταστήσεως εν εκάστη κατοικία ύδατος, ηλεκτρικού φωτός, πλυντηρίων και κατασκευής πεζοδρομίων, των οποίων η κατασκευή εις μεμονωμένους οικίσκους θ' απήτει μεγάλας δαπάνας»².

Μολονότι, έστω και τώρα, η κοινωνική πολυκατοικία υιοθετείται από τους αρμόδιους φορείς για την επίλυση του ακόμα έντονου προβλήματος της ποιότητας της λαϊκής στέγης, δε θα φτάσει σε καμιά περίπτωση τα αντίστοιχα παραδείγματα της Ευρώπης ούτε στο εύρος κάλυψης των αναγκών για κατοικία, ούτε πολύ περισσότερο στην ποιότητα της οργάνωσης αλλά και της πρόνοιας του κοινωνικού εξοπλισμού του συγκροτήματος. Χαρακτηριστικά, σε ένα πρόγραμμα στεγαστικής πολιτικής το οποίο μάλλον ελάχιστα ήταν γνωστό στον τεχνικό κόσμο της χώρας εκείνη την εποχή, ο δήμος της Βιέννης θα δημιουργήσει, έως το 1932, σχεδόν 62.000 κατοικίες. Μάλιστα η αναλογία της πολυκατοικίας σε αυτό ανέρχεται στο 90% του συνόλου των κατοικιών αυτών³. αναλογία πολύ υψηλή αν συγκριθεί επιπλέον με τα ελληνικά δεδομένα. Ωστόσο το 1934 θα είναι η αφετηρία για μια εμπει-

---

¹ Ι.Βασιλείου, *Η λαϊκή...*, ό.π. σ.147

² Γ.Μπέρης, «Εκτελεσθείσαι εργασίαι...», ό.π., σ.611

³ Ι.Βασιλείου, *Η λαϊκή...*, ό.π. σ.53

ρία σημαντική, με τις αρχές της αρχιτεκτονικής και πολεοδομίας του μοντέρνου κινήματος, να κάνουν την εμφάνισή τους στην λαϊκή κατοικία εκείνη την εποχή.

Αξίζει τέλος να προσθέσουμε μια διάσταση η οποία μπορεί σε σημαντικό βαθμό να βοηθήσει στην κατανόηση αλλά και αξιολόγηση των επιλογών, όσον αφορά τη λειτουργική οργάνωση των συγκροτημάτων κοινωνικής κατοικίας στην Αθήνα και τον Πειραιά. Όπως ήδη αναφέραμε, εκείνο το διάστημα, η επίσημη στεγαστική πολιτική στόχευε στην εκκαθάριση των τρωγλών στις λαϊκές συνοικίες και επομένως στην βελτίωση της ποιότητας των κατοικιών. Με λίγα λόγια λοιπόν οι νέες πολυκατοικίες, κυριολεκτικά «φυτρώνουν» μέσα στις στοιβαγμένες προσφυγικές παράγκες⁴. Εδώ επί της ουσίας οι αρχιτέκτονες έπρεπε να δημιουργήσουν έναν τόπο, μια πολεοδομική ενότητα, για ακρίβεια από το μηδέν. Αν λοιπόν η μελέτη της κοινωνικής κατοικίας ήταν ελλιπής λόγω και της ανυπαρξίας κοινωνικού εξοπλισμού, η απουσία της πολεοδομίας, ολοκληρώνεται με τη σειρά της, στην εκ του μηδενός ανάδυση μιας ενότητας κατοικιών. Λίγο νωρίτερα, στην Αθήνα μάλιστα, από τις σελίδες των Τεχνικών Χρονικών, το φθινόπωρο του 1933, το τέταρτο Δ.Σ.Ν.Α. διακηρύττει ότι η κατοικία αποτελούσε πλέον το «κατ' εξοχήν θεμελιώδες πολεοδομικόν στοιχείον»⁵.

Η ελληνική πρακτική, όπως ακολούθησε μόλις από το επόμενο έτος, ήταν σίγουρα μια αντίφαση. Στο βαθμό όμως στον οποίο η κοινωνική κατοικία είναι αντιληπτή ως ένα σύνολο αρχών, αρχιτεκτονικών αλλά και πολεοδομικών, στην προσπάθεια σημαντικής βελτίωσης της ανθρώπινης ζωής, μάλλον θα όφειλε να αποτελεί πρότυπο μιας εναλλακτικής ανάπτυξης της πόλης. Η σημασία της παραμέτρου αυτής, τόσο ουσιαστικής, θα καθορίσει σημαντικά τις βασικές αρχές και κριτήρια της λειτουργικής και πολεοδομικής οργάνωσης των συγκροτημάτων κοινωνικής κατοικίας. Ο Γιακουμακάτος εύστοχα παρατηρεί ότι, στην Ευρώπη την ίδια περίοδο, «δημιουργούνται νέα συγκροτήματα κατοικιών που κατά κανόνα δε δέχονται παθητικά τον πολεοδομικό ιστό αλλά τον καθορίζουν»⁶. Μοιάζει λοιπόν, η πτυχή αυτή, να απουσιάζει από την σκέψη των αρχιτεκτόνων στην πρώτη έκφραση στην Ελλάδα, των αρχών του μοντέρνου κινήματος στην κοινωνική κατοικία.

---

⁴ Ι.Βασιλείου, *Η λαϊκή...*, ό.π. σ.78

⁵ «Συμπεράσματα εκ του IV Συνεδρίου Ν. Αρχιτεκτονικής», *Τεχνικά Χρονικά*, 15 Οκτωβρίου – 15 Νοεμβρίου 1933, έτος Β', τεύχος 44-46, σ.1086

⁶ Α.Γιακουμακάτος, «Ο ευρωπαϊκός ρασιοναλισμός και η Ελλάδα του μεσοπολέμου», *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, 1982, τεύχος 16, σ.78

5

ΑΡΧΕΣ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ

Ενδεχομένως, ουσιαστικότερο κριτήριο σχεδιασμού και σπουδαιότερο γνώρισμα της κοινωνικής κατοικίας, συνιστά αφ' ενός η ίδια η διαδικασία παραγωγής της ως κοινωνικό αγαθό και δημόσια πρόνοια, της οποίας, η αρχιτεκτονική μελέτη, μόνο ένα μέρος αποτελεί, αφ' ετέρου δε η δημόσια ιδιοκτησία της γης, η οποία και αξιοποιείται στον σχεδιασμό ενός συγκροτήματος κατοικιών. Πρόκειται για δύο κατηγορίες κατά βάση συμπληρωματικές. Πράγματι, η κατοικία η οποία και δημιουργείται ως κοινό αγαθό, θα εκφράσει με τη σειρά της στο πεδίο της αρχιτεκτονικής, ένα σύνολο αρχών, επί της ουσίας διαφορετικό. Όσον αφορά τη λειτουργική οργάνωση των συγκροτημάτων κατοικίας, η οποία μας απασχολεί στη παρούσα ενότητα, στην καρδιά των συνθετικών και λειτουργικών αρχών του προτύπου της κοινωνικής κατοικίας, βρίσκεται ο *ενιαίος σχεδιασμός των οικιστικών ενότητων*.

Δημόσια γη και ενιαίος σχεδιασμός

Στις αρχές του '30, μοιάζει κοινός τόπος στην αρχιτεκτονική και πολεοδομική κοινότητα, κατ' αρχάς η επισήμανση των προβλημάτων στην προσπάθεια ικανοποιητικής απάντησης στο ζήτημα της λαϊκής στέγασης, η πολύ μικρή έγγειος ιδιοκτησία και αναλόγως το μικρό επίσης μέγεθος των οικοπέδων στην ελληνική πρωτεύουσα. Η αλήθεια βέβαια είναι ότι η απόσταση ανάμεσα στις επισημάνσεις και στους τρόπους αντιμετώπισης οι οποίοι και προτείνονται, είναι αρκετά σημαντική, πολύ περισσότερο αν αναλογιστούμε τις ιδεολογικές αφετηρίες και διαφορές αυτών των προτάσεων. Ωστόσο, ακόμα και αυτές οι γενικές διατυπώσεις του προβλήματος λαμβάνουν μια ιδιαίτερη αξία. Όπως είδαμε και προηγουμένως, ο Στάμος Παπαδάκης, θα αναφερθεί εμφατικά στα μειονεκτήματα όχι μονάχα των ελαχίστων διαστάσεων οικοπέδων της Αθήνας, αλλά ακόμα τόσο των πολεοδομικών προτάσεων οι οποίες συνεπάγονται όσο και την εμφανή απουσία της δημόσιας παρέμβασης για την αντιμετώπιση του στεγαστικού ζητήματος της πρωτεύουσας⁷. Η ουσία των παραπάνω παρατηρήσεων μάλλον δεν θα έβρισκαν αντίθετο και τον ασφαλώς πιο μετριοπαθή στις προτάσεις του Ανάργυρο Δημητρακόπουλο ή ακόμα και τον Κυπριανό Μπίρη, ο οποίος ίσως δεν θα έκρινε ως κατάλληλες ανάλογες προτάσεις για τις ελληνικές συνθήκες της περιόδου, καταλήγοντας, στο κατά τον ίδιο πιο δόκιμο πρότυπο της «αστικής πολυκατοικίας».

---

⁷ Βλ. Σ. Παπαδάκης, «Ο συνοικισμός...», ό.π., σ.361-364

Αλλά η δυναμική των προβλημάτων τροφοδοτεί τις συζητήσεις. Άλλωστε το 1933, η δι-οργάνωση της Αθήνας του τέταρτου Δ.Σ.Ν.Α., μάλιστα με θέμα του συνεδρίου τη «λει-τουργική πόλη», μεταφέρει στην ελληνική πρωτεύουσα, εν μέρει τουλάχιστον και σε τόσο μικρό χρονικό διάστημα, την πλούσια αντιπαράθεση, η οποία λαμβάνει χώρα στην Ευρώπη αλλά έχει ήδη να επιδείξει την ίδια στιγμή και ένα σημαντικότερο έργο. Έτσι λοιπόν σε χώρες όπως η Γερμανία, η Αυστρία, η Μεγάλη Βρετανία ή ακόμα στην Τσεχοσλοβακία και στη νεαρή τότε Σοβιετική Ένωση, το πρότυπο της κοινωνικής κατοικίας έχει ήδη μια πλού-σια εφαρμογή αλλά και θεωρητική συζήτηση, πολύ περισσότερο ως τμήμα μιας νέας προ-σπάθειας συνολικής μελέτης των προβλημάτων της πόλης. Η προτεραιότητα εξάλλου αφ' ενός της πολεοδομικής, αφ' ετέρου η βέλτιστη εκμετάλλευση της γης ως λύση για την κα-τοικία αποτελούν δύο από τις πλέον ουσιώδεις αρχές που διέπουν το ευρωπαϊκό μοντέρνο κίνημα εκείνη την εποχή⁸.

Μολαταύτα, το 1933 ο van Eesteren, πρόεδρος του συνεδρίου, μέσα από μια ομιλία η οποία και δημοσιεύεται στην περιοδική έκδοση του Τ.Ε.Ε., τα *Τεχνικά Χρονικά*, με αφορμή το συνέδριο, θα επιχειρήσει να θέσει τις κύριες αρχές της «λειτουργικής πολεοδομίας» όσον αφορά τη διάταξη των κατοικιών και την συνέπειά της με μια σειρά βασικών κανό-νων. Όπως δηλαδή σημειώνει χαρακτηριστικά «της παραδοχής ορισμένου αριθμού κατοι-κιών ανά εκτάριο και ενός ελαχίστου ορίου ηλιακού φωτισμού εκάστης κατοικίας, προκύ-πτει μια ορθή κατανομή της επιφανείας»⁹.

Ωστόσο, η ορθολογική κατανομή της επιφάνειας και συνάμα ο επαρκής έλεγχος της πυ-κνότητας των κατοίκων, υποδηλώνουν ρητά την ανάγκη προγραμματισμού στην διαδικασία παραγωγής της κατοικίας. Αλλά η εμπορευματοποίηση της στέγασης, είτε αφορά τη λαϊκή ιδιοκατοίκηση, είτε την εμφάνιση της «αστικής πολυκατοικίας» για μεσαία ή ανώτερα οι-κονομικά στρώματα, καθώς ανθεί σταθερά μετά το 1932 πλάι στην εντατική εκμετάλλευση της αστικής γης, είναι εμφανώς αντίθετη με τις προτροπές του van Eesteren. Ο ενιαίος σχε-διασμός συγκροτημάτων κατοικίας και η παροχή δημόσιας αστικής γης είναι αναγκαία ώ-στε να μη μείνουν απλές διατυπώσεις οι παρατηρήσεις για τις οποίες έγινε λόγος.

Στην ουσία των παραπάνω ζητημάτων, στα πλαίσια της θεωρητικής συζήτησης η οποία γίνεται με αφορμή τη διεξαγωγή του συνεδρίου, εστιάζει λοιπόν ο Δεσποτόπουλος, πλέον υπό το φως μιας ολοκληρωμένης ερμηνείας των πολεοδομικών φαινομένων και των αιτιών πίσω από αυτά, συνδέοντάς τα σαφώς με τα έντονα εκείνη την εποχή κοινωνικά και οικο-νομικά αδιέξοδα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής¹⁰. Παράλληλα ο γερμανός αρ-χιτέκτων Forbat, συνεργάτης του Walter Gropius στο Bauhaus ο οποίος εργαζόταν πλέον στη Σοβιετική Ένωση¹¹, θεωρεί με τη σειρά του, το ζήτημα της ορθολογικής οργάνωσης

⁸ Α.Γιακουμακάτος, «Ο ευρωπαϊκός ρασιοναλισμός...», *ό.π.*, σ.76

⁹ C.van Eesteren, «Μέθοδοι της οργανικής πολεοδομίας και εφαρμογαί αυτών εις την πόλιν Amsterdam», *Τεχνικά Χρονικά*, 15 Οκτωβρίου – 15 Νοεμβρίου 1933, έτος Β', τεύχος 44-46, σ.1030

¹⁰ Βλ. Ι.Δεσποτόπουλος, «Πολεοδομική» *Τεχνικά Χρονικά*, 1 Αυγούστου 1933, έτος Β', τεύχος 39, σ.756-773

¹¹ F.Forbat, «Η οργανική πόλις», *Τεχνικά Χρονικά*, 15 Ιουλίου 1933, έτος Β', τεύχος 38, σ.694

της κατοικίας, μάλλον αδύνατο να επιλυθεί στις συνθήκες τις οποίες επιβάλλει το πλήθος των μικρών ιδιοκτησιών στην αστική γη¹². Εν συνεχεία, τόσο ο ίδιος όσο και ο Δεσποτόπουλος, θα διατυπώσουν με σαφή τρόπο την πεποίθησή τους στην ανωτερότητα της «σοσιαλιστικής πόλης».

Μέσα σε αυτό το περιβάλλον λαμβάνει χώρα το διεθνές συνέδριο των Αθηνών. Τα προβλήματα που γεννά η μεγάλη κατάτμηση της εγγείου ιδιοκτησίας, τόσο στην αναζήτηση απαντήσεων στο ζήτημα της λαϊκής κατοικίας όσο και της διαρρύθμισης των πόλεων, θα διατυπωθούν στο συνέδριο μέσα και από τη διακήρυξη της ενότητας πολεοδομίας και αρχιτεκτονικής. Πράγματι, δεν μοιάζει τυχαίο το γεγονός ότι η δημοσίευση στις σελίδες των *Τεχνικών Χρονικών* των συμπερασμάτων του συνεδρίου θα συμπεριλάβει την παρακάτω διατύπωση στην τελευταία, δέκατη τέταρτη παράγραφο του κειμένου.

«Η έντασις της προς εκτέλεσιν επειγούσης φύσεως έργων διαρρυθμίσεως των πόλεων αφ' ενός, και εξ άλλου η σημερινή απεριόριστος κατάτμησις της ιδιοκτησίας, αποτελλούν δύο αλληλοσυγκρουόμενας πραγματικότητας. Η επικίνδυνος αυτή αντίθεσις θέτει επί τάπητος εν των σοβαρωτέρων προβλημάτων της εποχής μας: Την επιτακτικήν ανάγκην ρυθμίσεως του καταμερισμού της επιφανείας κατά τρόπο ικανοποιούντα απολύτως τας ζωτικὰς απαιτήσεις του ατόμου καθώς και τας απαιτήσεις κολλεκτιβιστικής τάξεως». Το κείμενο των συμπερασμάτων θα ολοκληρωθεί με την εξής πρόταση: «Το ιδιωτικόν συμφέρον πρέπει να υποταχθή εις το συμφέρον της ολότητας»¹³.

Ωστόσο μια διευκρίνιση μοιάζει αναγκαία, υπό το βάρος των πολιτικών συνθηκών της περιόδου και την άνοδο του ολοκληρωτισμού στην Ευρώπη, του ναζισμού στην Γερμανία, του φασιστικού κινήματος στην γειτονική Ιταλία, αλλά επίσης την προετοιμασία των συνθηκών και στην Ελλάδα της επιβολής της βασιλικής-μεταξικής δικτατορίας¹⁴. Αφορά την τελευταία λέξη του κειμένου των συμπερασμάτων του συνεδρίου· την ερμηνεία της με λίγα λόγια. Είναι δε λογικό να αναρωτηθεί κανείς ποιόν άραγε εκπροσωπεί η «ολότητα». Εξάλλου, η τύχη του μοντέρνου κινήματος, ύστερα ακόμα και από τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, ίσως αναδεικνύει και για την ίδια την αρχιτεκτονική και την πολεοδομία την σημασία που επιφυλάσσει η ιστορία στην ασάφεια των διατυπώσεων.

Άλλωστε η κριτική, ιδίως μεταπολεμικά, είναι πλούσια και ασφαλώς δικαιολογημένη. Ίσως δε η περίπτωση ενός εκ των συνέδρων της Αθήνας, του γάλλου αρχιτέκτονα Le Corbusier, μοιάζει η πιο ενδιαφέρουσα. Μάλιστα στα 1925, η έκδοση του βιβλίου του L'Urbanisme, θα δώσει αφορμή για εικασίες οι οποίες και αφορούν πιθανή σύνδεση του Le Corbusier με το γαλλικό φασιστικό κόμμα *Action Française*¹⁵, σύμφωνα με τον Kenneth Frampton, ο οποίος επίσης θα επισημάνει σωστά ότι, την ίδια στιγμή, όταν το τέταρτο C.I.A.M. λαμβάνει χώρα στα 1933, το μοντέρνο κίνημα έχει πλέον απομακρυνθεί από τα

¹² Στο ίδιο, σ.699

¹³ «Συμπεράσματα εκ του IV...», ό.π., σ.1086

¹⁴ Δ.Φιλιππίδης, *Νεοελληνική Αρχιτεκτονική*, Μέλισσα, Αθήνα 1984,σ.181

¹⁵ K.Frampton, *Μοντέρνα Αρχιτεκτονική*, επιμ. Α.Κούρκουλας, μτφρ. Θ.Ανδρουλάκης και Μ.Παγκάλου, β' έκδοση, Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σ.145

ριζοσπαστικά πολιτικά αιτήματα της πρώτης περιόδου¹⁶. Αλλά στο συνέδριο η επιρροή του Le Corbusier μοιάζει να είναι καθοριστική, ιδίως στα θέματα που αφορούν την εξέλιξη των πόλεων αν και αποφεύγει χαρακτηριστικά να σταθεί και να εστιάσει στα συγκεκριμένα προβλήματα της Αθήνας¹⁷, πόλη η οποία φιλοξενεί το συνέδριο. Άλλωστε, η απουσία των προοδευτικών και κομμουνιστών γερμανών αρχιτεκτόνων, όπως των Ernst May και Hannes Meyer, με αξιόλογο έργο προγραμμάτων κοινωνικής κατοικίας αλλά και εμπειρία στην πολεοδομία, δεν είναι τυχαία για την πορεία των πορισμάτων του συνεδρίου και της ερμηνείας τους σε αυτούς τους δύο τομείς. Ακόμα περισσότερο θα είναι αισθητή η απουσία της ομάδας αρχιτεκτόνων της Βιέννης, η οποία συμμετέχει ενδεχομένως στην πλέον ενδιαφέρονσα εφαρμογή προγραμμάτων κοινωνικής κατοικίας, στη διάρκεια του μεσοπολέμου.

Την ίδια στιγμή, τόσο η προς κοινή εκμετάλλευση δημόσια αστική γη όσο και οι ενιαίες αρχιτεκτονικές μελέτες των συγκροτημάτων κατοικίας, πέρα από τα πλεονεκτήματά τους, καθιστούν απαραίτητη την προσοχή του αρχιτέκτονα. Διότι στο επίπεδο της λειτουργικής οργάνωσης και πολεοδομικής ένταξης των συγκροτημάτων κατοικίας, το όφελος από την νέα συνθήκη του *ενιαίου σχεδιασμού*, συνυπάρχει με τον κίνδυνο, τον οποίο υπαινίσσεται η αναφορά στον Le Corbusier, να ταυτιστεί ο σχεδιασμός της κοινωνικής κατοικίας με σχεδιαστικές αρχές ελέγχου αλλά και ολοκληρωτισμού. Η μεταπολεμική ερμηνεία των αρχών της μοντέρνας αρχιτεκτονικής, δέχθηκε την πλέον ουσιαστική κριτική σε αυτό το σημείο κατά κύριο λόγο· πόσο μάλλον αν αναφερθούμε στην πολεοδομία. Η δυνατότητα ανάπτυξης ή μη των ανθρωπίνων σχέσεων μέσα από τις σχεδιαστικές επιλογές κάθε φορά, η ικανοποίηση με άλλα λόγια των κοινωνικών αναγκών, αποκτά λοιπόν μέσα στα πλαίσια του *ενιαίου σχεδιασμού*, μια θέση σπουδαία.

Πριν όμως αναλύσουμε τις βασικούς παραμέτρους σχεδιασμού της κοινωνικής κατοικίας, έχει σημασία να σταθούμε ενδεχομένως στην πιο εμφανή ωφέλεια, στο επίπεδο που μας απασχολεί στο παρών κεφάλαιο. Πρόκειται για τη σχέση που αποκτά ο οικοδομήσιμος όγκος σε αναλογία με τον υπαίθριο χώρο. Τα στοιχεία που δίνει ο πίνακας ο οποίος ακολουθεί είναι χαρακτηριστικά, εάν και δυνατότητα πλήρους και ακριβούς υπολογισμού είναι μάλλον αδύνατη. Ωστόσο η προσέγγιση δεν αλλοιώνει καθόλου την ουσία των διαπιστώσεων. Στον πίνακα αξιοποιούνται δεδομένα για τα τέσσερα μεγαλύτερα συγκροτήματα κοινωνικής κατοικίας για τα οποία είναι δυνατό να γίνει λόγος για προσπάθεια να δημιουργήσουν αστικό περιβάλλον αισθητά διαφορετικό.

---

¹⁶ Στο ίδιο, σ.242

¹⁷ Δ.Φιλίππιδης, *Νεοελληνική...*, ό.π., σ.191

Πίνακας Β'3
Οικοδομήσιμη επιφάνεια και αναλογία ελεύθερου χώρου
ανά κάτοικο σε τέσσερα (4) συγκροτήματα
προσφυγικών κατοικιών*

	Αριθμός κατοικιών	Επιφάνεια ελεύθερου χώρου ανά κάτοικο (m ² / κάτοικο)	% οικοδομήσιμης επιφάνειας επί του οικοπέδου
Άγιοι Ανάργυροι	126	20	19%
Λεωφόρος Αλεξάνδρας	228	13	34%
Δουργούτι	237	8	43%
Νέα Κοκκινιά	216	μ.δ.**	31%

* Κατά προσέγγιση υπολογισμοί

**μη διαθέσιμο

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων και υπολογισμοί δικό μου από το αρχείο της τεχνικής υπηρεσίας του υπουργείου Υγείας και τον πίνακα Β'1

Ίσως το σπουδαιότερο στοιχείο του πίνακα αποτελεί η εικόνα της οικοδόμησης σχετικά με τον ελεύθερο χώρο κάθε συγκροτήματος. Ακόμα λοιπόν και στην πλέον δυσμενή περίπτωση, στο συγκρότημα του Δουργούτιου, το ποσοστό επί του συνόλου είναι 43%. Έτσι σχεδόν άνω του μισού του διαθέσιμου οικοπέδου μένει αδόμητο. Οι συνθήκες στις προσφυγικές πολυκατοικίες των Αγίων Αναργύρων είναι ακόμα πιο εντυπωσιακές καθώς τα οχτώ δέκατα του οικοπέδου αποτελούν εδώ ελεύθερο χώρο στο εσωτερικό ενός μεγάλου οικοδομικού τετραγώνου, το οποίο με τη σειρά του καταλαμβάνει μια έκταση εξαιρετικά μεγάλη αν συγκριθεί με το μέσο αθηναϊκό. Σύμφωνα με τα στοιχεία της πρότασης του Στάμου Παπαδάκη, για τον συνοικισμό των υπαλλήλων της Εθνικής Τραπέζης, η επιφάνεια η οποία αναλογεί σε ένα μέσο οικοδομικό τετράγωνο ανέρχεται σε 0,24 εκτάρια¹⁸.

Η επιφάνεια λοιπόν του αντίστοιχου οικοπέδου των Αγίων Αναργύρων είναι λίγο μεγαλύτερη των 1,23 εκταρίων· ασφαλώς μεγαλύτερο για τα δεδομένα της μικρής εγγείου ιδιοκτησίας της ελληνικής πρωτεύουσας. Μάλιστα η επιφάνειά του αναλογεί στο προτεινόμενο οικόπεδο της πρότασης Παπαδάκη για τον «αστικό συνοικισμό», δηλαδή 1,14 εκτάρια περίπου με ακριβείς διαστάσεις οικοπέδου τα 130m επί 88m¹⁹, ενώ η οικοδομήσιμη επιφάνειά του ανερχόταν στο 22% αν και η πρόταση περιλαμβάνει πέντε ορόφους και ελεύθερο ισόγειο χώρο· πυκνότητα δηλαδή ασφαλώς μεγαλύτερη των προσφυγικών πολυκατοικιών. Επιπλέον, αν δεχθούμε τις εκτιμήσεις του Παπαδάκη για την ελεύθερη επιφάνεια πρασίνου, η ο-

¹⁸ Σ. Παπαδάκης, «Ο συνοικισμός...», ό.π., σ.363

¹⁹ Στο ίδιο, σ.363

ποία αναλογεί σε κάθε κάτοικο της Αθήνας, αυτή θα πρέπει να κυμαινόταν σχεδόν σε 2m² περίπου²⁰. Τα αποτελέσματα είναι αρκετά εντυπωσιακά λοιπόν.

Επίσης, ανάλογο μέγεθος έχουν τόσο η επιφάνεια του συγκροτήματος της Λεωφόρου Αλεξάνδρας, όσο και του Δουργουτίου· δηλαδή σχεδόν 1,34 και 0,95 εκτάρια αντιστοίχως. Είναι σαφές ότι το τυπικό οικόπεδο της αστικής πολυκατοικίας δεν μπορεί να αξιοποιήσει της νέες αρχιτεκτονικές και πολεοδομικές αρχές του μοντέρνου κινήματος στην κατοικία. Ο σχεδιασμός λοιπόν στο μέγεθος ενός οικοδομικού τετραγώνου κατ' ελάχιστον αναδεικνύει αυτές τις αρχές. Η σημασία του γεγονότος αυτού αφορά, συγχρόνως με τα χαρακτηριστικά της διάταξης του συγκροτήματος, την ίδια την μονάδα κατοικίας, αλλά ακόμα και αρχιτεκτονικών επιλογών που αφορούν την κτιριακή μονάδα του συγκροτήματος. Παραδείγματος χάριν η θέση και η σημασία του κλιμακοστασίου στην κοινωνική κατοικία, σημείο στο οποίο θα αναφερθούμε σε επόμενη ενότητα, αποτελεί ακριβώς μια τέτοια επιλογή.

Παράμετροι σχεδιασμού των συγκροτημάτων κοινωνικής κατοικίας

Έως εδώ περιγράψαμε εν συντομία ένα σημαντικό σημείο το οποίο διαφοροποιεί την κοινωνική κατοικία στο αντικείμενο μελέτης αυτής της πρώτης ενότητας, έχοντας όπως είδαμε δύο σημαντικά γνωρίσματα. Κυρίως την δυνατότητα αξιοποίησης ικανού τμήματος της αστικής γης, ή με λίγα λόγια μεγάλα διαθέσιμα οικόπεδα, αλλά ακόμα και την εκπόνηση αρχιτεκτονικών μελετών εξίσου ικανού αριθμού κατοικιών. Ωστόσο η νέα αυτή συνθήκη στον σχεδιασμό της κοινωνικής κατοικίας συνεπάγεται να σταθούμε σε μια σειρά παραμέτρων.

Πρώτον, την εικόνα της πόλης που δημιουργεί ένα συγκρότημα κοινωνικής κατοικίας. Πράγματι στα πλαίσια του μοντέρνου κινήματος διατυπώθηκε για πρώτη φορά η αντίληψη της κατοικίας ως πρωτεύοντος πολεοδομικού στοιχείου. Η θέση αυτή συνιστούσε ουσιαστικά ρήξη με τις αντιλήψεις που κυριαρχούσαν μεταφέροντας συγχρόνως το επίπεδο του προβληματισμού της αρχιτεκτονικής στην λαϊκή κατοικία και την εκπλήρωση των καθημερινών αναγκών του ανθρώπου. Εντούτοις οι νέες δυνατότητες οι οποίες και ανοίγονται από τον ενιαίο σχεδιασμό και την ελεύθερη δόμηση των συγκροτημάτων κοινωνικής κατοικίας γεννούν ένα σημαντικό ερώτημα. Δηλαδή ποιά θα είναι η εξέλιξη της πόλης βασισμένη στις παραπάνω αρχές σχεδιασμού. Εξάλλου η από κοινού μελέτη των προβλημάτων της αρχιτεκτονικής και της πολεοδομίας καθιστά αυτό το ερώτημα καίριο.

Ωστόσο η απάντηση του ερωτήματος, σε ό,τι αφορά τις προσφυγικές πολυκατοικίες του '30, δυσκολεύει τη στιγμή που οι αρχιτέκτονες καλούνται να σχεδιάσουν ένα αστικό περιβάλλον εκ του μηδενός. Ο σχεδιασμός της λειτουργικής οργάνωσης των συγκροτημάτων κοινωνικής κατοικίας οφείλει να είναι αντιληπτός ως συνέχεια της πόλης. Δεν είναι ασήμαντο το γεγονός του στιγματισμού των κατοίκων τέτοιων συγκροτημάτων που δημιουργού-

---

²⁰ Στο ίδιο, σ.364

νται ως αστικές νησίδες. Η επανάληψη και εφαρμογή των αρχών του σχεδιασμού της κοινωνικής κατοικίας, ώστε να συνθέτει ένα δημόσιο χώρο πλούσιο σε ζωή και να συγκροτεί ένα συνεκτικό αστικό ιστό, είναι μια σπουδαία πτυχή της μελέτης. Άλλωστε η εμπειρία της πολεοδομίας του μοντέρνου κινήματος, τουλάχιστον όπως ερμηνεύτηκαν οι αρχές τις Χάρτας των Αθηνών, με τον διαχωρισμό της πόλης σε λειτουργικές ζώνες (zoning), είχε καταστροφικά αποτελέσματα.

Δεύτερον, οι συνθετικές αρχές της κοινωνικής κατοικίας, δίνουν στον αρχιτέκτονα την δυνατότητα σχεδιασμού του δημόσιου χώρου²¹. Είτε πρόκειται για τον υπαίθριο χώρο μεταξύ των κτιρίων, είτε ακόμα για τους κοινόχρηστους χώρους εξυπηρέτησης, εμφανίζεται και εδώ για πρώτη φορά η δυνατότητα σχεδιασμού του, παράλληλα μάλιστα με αυτόν της μονάδας κατοικίας. Όμως η ποσοτική διάσταση, ο ελεύθερος χώρος δηλαδή που αναλογεί ανά κάτοικο, με εμφανή τα οφέλη, τα οποία επισημάναμε στον πίνακα Β'3, δεν μοιάζει αρκετή. Εξίσου σημαντική είναι η ποιότητα του υπαίθριου χώρου στην προοπτική της λειτουργίας του ως οργανικό μέρος του αστικού ιστού. Ο δημόσιος χώρος της λαϊκής συνοικίας άλλοτε αντικατόπτριζε την κοινωνική ζωή του ανθρώπου. Επίσης ας θυμηθούμε πως οι συνθήκες της καθημερινής ζωής την περίοδο εκείνη, η στενότητα του χώρου αλλά ακόμα η ίδια η ταυτότητα του προσφυγικού πληθυσμού, εκφραζόταν στον υπαίθριο χώρο, στον οποίο λάμβανε χώρα ένα μεγάλο μέρος της οικογενειακής ζωής²².

Ο ολλανδός αρχιτέκτονας Herman Hertzberger συνήθιζε να αποκαλεί την κατοικία και τον δρόμο ως συντελεστές συμπληρωματικούς στην αρχιτεκτονική²³. Εξάλλου ο δρόμος στη διδασκαλία του θα συμβολίσει ακριβώς τον δημόσιο χώρο της πόλης στο σημείο που συναντά την κατοικία. Η δήλωση ότι η κατοικία και ο δρόμος είναι συμπληρωματικά σημαίνει λοιπόν στην πράξη ότι η ποιότητα, η λειτουργία του ενός εξαρτάται από την πληρότητα και τον ικανοποιητικό σχεδιασμό του άλλου.

Τρίτον, αφορά την έννοια της κλίμακας η οποία και εισάγεται ουσιαστικά από το μέγεθος των αρχιτεκτονικών παρεμβάσεων των συγκροτημάτων κοινωνικής κατοικίας. Συνδέεται όχι μόνον με τις διαστάσεις του υπαίθριου χώρου του συγκροτήματος αλλά συνάμα με τη διάρθρωση της σχέσης μεταξύ της ιδιωτικής και δημόσιας επικράτειας. Έτσι η προσπάθεια να προσδιοριστούν εκείνες οι αναλογίες ώστε ο υπαίθριος χώρος του συγκροτήματος να λειτουργεί πραγματικά ως η καρδιά της συλλογικής ζωής, η άνθηση της ανθρώπινη εικόνας της γειτονιάς της λαϊκής συνοικίας, είναι από τους πλέον κρίσιμους παραμέτρους της λειτουργικής οργάνωσης των συγκροτημάτων κοινωνικής κατοικίας. Αντίστοιχα, η επιλογή και η προσεκτική μελέτη της διάταξης των κινήσεων και των προσβάσεων στις κατοικίες

---

²¹ Σ. Σταυρίδης, Β. Γκιζελή, κ.α., *Μετασχηματισμοί της σχέσης δημόσιου – ιδιωτικού χώρου στα συγκροτήματα κοινωνικής κατοικίας των ελληνικών αστικών κέντρων*, πρόγραμμα ενίσχυσης βασικής έρευνας 2009, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών – Ε.Μ.Π., τομέας Αρχιτεκτονικής γλώσσας, Επικοινωνίας και Σχεδιασμού, σ.71

²² Σ. Σταυρίδης, Β. Γκιζελή, κ.α., *Μετασχηματισμοί...*, ό.π., σ.65

²³ H.Hertzberger, *Μαθήματα για σπουδαστές της αρχιτεκτονικής*, πανεπιστημιακές εκδόσεις Ε.Μ.Π., μτφρ. Τ.Τσοχαντάρη, Αθήνα 2002, σ.63

είναι ένα επιπλέον κριτήριο του σχεδιασμού της λειτουργικής διάταξης των συγκροτημάτων, συμπληρώνει τον σχεδιασμό του δημόσιου χώρου της κοινωνικής κατοικίας.

Συγχρόνως, η έννοια της κλίμακας προσδιορίζεται από τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζεται το ζήτημα της συλλογικής ή ατομικής φροντίδας του χώρου. Τη σημασία της σχέσης αυτής θα την εντοπίσουμε και στην έρευνα της λειτουργικής οργάνωσης κατοικίας και κτιριακής μονάδας, στην επόμενη ενότητα. Εδώ μας ενδιαφέρει στο βαθμό που επηρεάζει το σχεδιασμό του υπαίθριου, μιας και σε κάποιες περιπτώσεις παραδείγματος χάριν, η σχέση των ισόγειων κατοικιών με τον κοινόχρηστο χώρο προβάλλει νέα δεδομένα στον σχεδιασμό του δημόσιου χώρου. Η φροντίδα ενός χώρου είναι παράγοντας σημαντικός ώστε να παραμένει ζωντανός και συγχρόνως οικείος για τους χρήστες για τους οποίους και σχεδιάζεται. Η διαχείριση επομένως των πλούσιων εκφάνσεων της δημόσιας και ιδιωτικής ζωής αποκτά εκ των πραγμάτων σπουδαίο ρόλο στις συνθήκες της κοινωνικής κατοικίας, ενώ ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός, οφείλει να τις λάβει υπ' όψιν στη μελέτη του υπαίθριου χώρου²⁴. Σε άμεση σχέση με τα παραπάνω βρίσκεται και η επιλογή του αριθμού των κατοικιών κάθε κτιριακής μονάδας, το μέγεθός της με λίγα λόγια, ή και η δυνατότητα δημιουργίας ενοτήτων κατοικιών εντός του συγκροτήματος. Πρόκειται στην ουσία για την διαχείριση των ορίων τόσο της ατομικής όσο και της συλλογικής ευθύνης του χώρου από την οποία σε μεγάλο βαθμό θα κριθεί η ποιότητα της κοινωνικής ζωής του συγκροτήματος. Πράγματι λοιπόν, η απότομη διαίρεση ανάμεσα στην δημόσια επικράτεια και τον ιδιωτικό χώρο παράγει ένα ανοίκειο περιβάλλον, όπως επίσης και με τις μεγάλες διαστάσεις του υπαίθριου.

Τέταρτον, ο σχεδιασμός της διάταξης του συγκροτήματος, συνδέεται με τη σειρά του, άμεσα με τον σχεδιασμό της κτιριακής μονάδας και του διαμερίσματος, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Η επιλογή της οργάνωσης των λειτουργικών ζωνών της κατοικίας, περισσότερο δημόσιων ή ιδιωτικών, όπως η διημέρευση ή οι βοηθητικοί χώροι, ή των κοινόχρηστων χώρων του κτιρίου, επηρεάζει άμεσα την διάταξη του συγκροτήματος. Αντίστροφα, οι βασικές σχεδιαστικές επιλογές της λειτουργικής οργάνωσης του συγκροτήματος οριοθετούν και τον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό του κτιρίου.

Τυπολογία συγκροτημάτων

Όσον αφορά τη λειτουργική οργάνωση των συγκροτημάτων κοινωνικής κατοικίας θα διακρίνουμε δύο βασικούς τύπους. *Πρώτον*, τη διάταξη εν σειρά ή αλλιώς την *δόμηση κατά στοίχους*· *δεύτερον*, τη *διάταξη περί ενός κεντρικού χώρου*. Εντούτοις, όπως θα δούμε στη συνέχεια, η διάκριση αυτή, στην εφαρμογή της στα παραδείγματα της μελέτης αυτής, στις προσφυγικές πολυκατοικίες του '30, δεν είναι πάντα σαφής. Θα προσπαθήσουμε στη συνέχεια να αξιολογήσουμε τα κύρια γνωρίσματα του κάθε τύπου. Παράλληλα, θα επιχειρή-

---

²⁴ Σ.Σταυρίδης, Β.Γκιζελή, κ.α., *Μετασηματισμοί...*, ό.π., σ.162-163

σουμε να σταθούμε στο βαθμό και στον τρόπο με τον οποίο εμφανίζονται τα διδάγματα και οι κατακτήσεις της αρχιτεκτονικής του μοντέρνου κινήματος εκείνη την εποχή. Σε αυτή την κατεύθυνση λοιπόν, βασικό κριτήριο θα είναι, πως σε κάθε μια από τις περιπτώσεις η αρχιτεκτονική μορφή παράγεται μέσα από την πάντοτε διττή προσπάθεια της ικανοποίησης αφενός των «βιολογικών», αφετέρου των «κοινωνικών» αναγκών του ανθρώπου, παρόλο που στις αρχές του 1930 η δυναμική των προβλημάτων μεταφέρει, μάλλον στον πρώτο παράγοντα, το βάρος του αρχιτεκτονικού προβληματισμού. Ο σχεδιασμός της κοινωνικής κατοικίας θα αναζητεί πάντοτε την ισορροπία ανάμεσα σε αυτόν τον διττό προβληματισμό. Στη συνέχεια, στη μελέτη βάσει τυπολογίας των συγκροτημάτων, θα αναζητήσουμε τη βασική συνθετική αρχή που διέπει χαρακτηριστικά κάθε έναν από τους δύο τύπους, αλλά και τη βαρύτητα σε αυτήν, κάθε πλευράς του παραπάνω διττού προβλήματος.

6

ΔΟΜΗΣΗ ΚΑΤΑ ΣΤΟΙΧΟΥΣ

ΑΡΧΕΣ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ ΤΗΣ ΔΟΜΗΣΗΣ ΚΑΤΑ ΣΤΟΙΧΟΥΣ

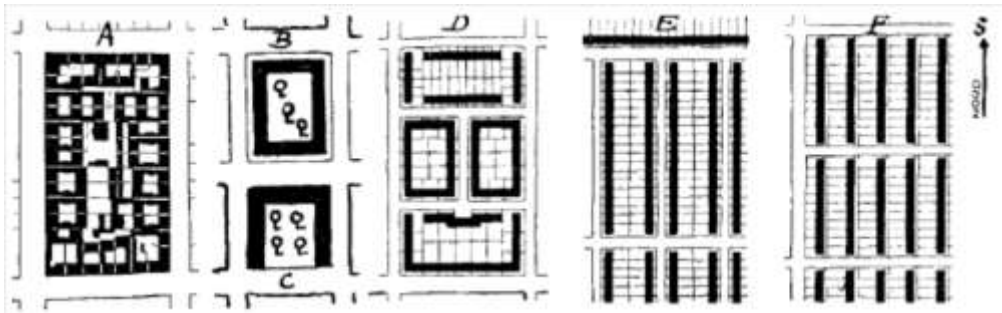
Βασικό γνώρισμα της κατά στοίχους δόμησης είναι η επάλληλη παράθεση μιας κτιριακής μονάδας κατοικιών. Η σημασία του *τύπου*, που εμφανίζεται στην αρχιτεκτονική του μοντέρνου κινήματος στη μονάδα κατοικίας, ουσιαστικά διευρύνεται και στην κτιριακή μονάδα κατοικιών²⁵. Εστίασαμε προηγουμένως σε ένα σύνολο παραμέτρων που συνδέονται με τις αρχιτεκτονικές επιλογές σχετικά με τη διάταξη του συγκροτήματος της κοινωνικής κατοικίας. Μεταξύ άλλων αναφερθήκαμε, τόσο στην οργάνωση των κινήσεων και τον σχεδιασμό του δημόσιου χώρου, όσο και στη διαχείριση της σχέσης της ιδιωτικής και συλλογικής επικράτειας σε αυτόν.

Ωστόσο, στην προσπάθεια αναζήτησης των βασικών αρχών σχεδιασμού που διέπουν την διάταξη κατά στοίχους, η αναφορά στη σημασία των δύο παραγόντων ως πηγή του αρχιτεκτονικού σχεδιασμού. Αφενός η βελτίωση της ποιότητας της ζωής, η «βιολογική ανάγκη» λοιπόν και αφετέρου η δυνατότητα ανάπτυξης των ανθρώπινων σχέσεων, οι οποίες περιγράφηκαν ως η «κοινωνική ανάγκη». Διότι, στην κατά στοίχους δόμηση, η βαρύτητα στον σχεδιασμό της διάταξης των συγκροτημάτων κοινωνικής κατοικίας, θα λέγαμε ότι συνδέεται αναμφίβολα με τον πρώτο παράγοντα. Πρόκειται επί της ουσίας λοιπόν για τη μεταβολή του επαρκούς ηλιασμού και της υγιεινής της κατοικίας σε βασική αφετηρία σχεδιασμού τόσο της αρχιτεκτονικής όσο και της σύγχρονης πολεοδομίας.

Η οργάνωση κατά στοίχους είναι εν πολλοίς ταυτισμένη με το ευρωπαϊκό μοντέρνο κίνημα κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου, ενώ η γερμανική πολιτική στέγασης της δεκαετίας του '20 σε πόλεις όπως η Φρανκφούρτη ή το Βερολίνο, υιοθετεί, στην πλειονότητα των οικισμών που οικοδομούνται τη περίοδο εκείνη, την δόμηση κατά στοίχους ενώ η εφαρμογή του τύπου είναι ευρεία σε χώρες όπως η Σοβιετική Ένωση, η Αγγλία και η Γαλλία.

---

²⁵ Σ. Σταυρίδης, Β. Γκιζελή, κ.α., *Μετασηματισμοί...*, ό.π., σ. 169

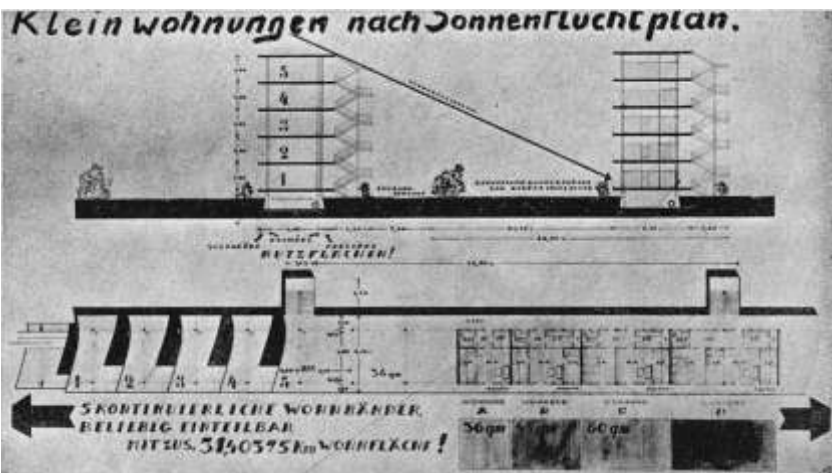
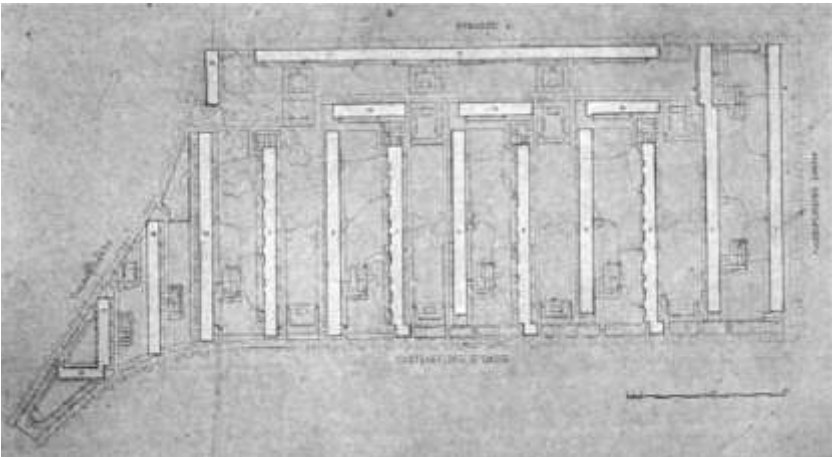

Η εξέλιξη της διάταξης συγκροτημάτων στο οικόπεδο στο πέρασμα των ετών σύμφωνα με τον Karel Teige: Α) κλειστό οικοδομικό τετράγωνο του 19^{ου} αιώνα, Β) οικοδομικό τετράγωνο με εσωτερική αυλή στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, Γ) ανοιχτό οικοδομικό τετράγωνο στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, Δ) οικοδομικό τετράγωνο με ανοιχτή εσωτερική αυλή στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο: Ε) διπλή εν σειρά διάταξη των στοιχείων, F) απλή εν σειρά διάταξη των στοιχείων

Πηγή: K. Teige, *The minimum...*, ό.π., σ.305

Το σχέδιο της παραπάνω εικόνας αφορά μια από της πλέον ενδιαφέρουσες αλλά και μαζικές εφαρμογές προγραμμάτων κοινωνικής κατοικίας στην ευρωπαϊκή ήπειρο την περίοδο του μεσοπολέμου. Είναι η στεγαστική πολιτική την οποία υλοποίησε ο δήμος της Φρανκφούρτης κατά τη δεκαετία του '20. Περιγράφει σύντομα και περιεκτικά την προέλευση και εξέλιξη της δόμησης κατά στοιχεία των συγκροτημάτων κατοικίας στην κεντρική Ευρώπη. Την ίδια στιγμή όμως και την προσπάθεια τόσο της μοντέρνας αρχιτεκτονικής όσο και της πολεοδομίας να επιλύσουν τα προβλήματα τα οποία εξακολουθούν να υπάρχουν έντονα στα αστικά κέντρα και των μεγάλων ευρωπαϊκών πόλεων. Στα 1930 λοιπόν η αθρόα οικοδόμηση στα όρια των οικοδομικών γραμμών αλλά και η πλήρης κάλυψη του οικοπέδου, η οποία δεν επιτρέπει στις ακτίνες του ηλίου να γεμίσουν με φως τη λαϊκή κατοικία, θα αναγνωριστούν ως βασικές αιτίες της άθλιας εικόνας των λαϊκών συνοικιών, από το σύνολο των αρχιτεκτόνων.

- 1
- 2
- 3

Η μοίρα των προβλημάτων μοιάζει κοινή και οι συνέπειές του εξίσου οξείες για τα εργατικά και λαϊκά στρώματα των ευρωπαϊκών πόλεων. Ο Δεσποτόπουλος χαρακτηρίζει τις συνθήκες υγιεινής της κατοικίας «οικτρές» στις δυτικές μεγαλουπόλεις ενώ παρατηρεί ότι στο Βερολίνο, η κατοικία, αποτελείται από ένα μονάχα δωμάτιο, είναι ανεπαρκής ο αερισμός της και δίχως να απολαμβάνουν το φως του ήλιου (*Εικ. 1*). Μάλιστα επισημαίνει ότι χειρότερες συνθήκες στέγασης αλλά και εργασίας ισχύουν για την Ελλάδα εκείνη την εποχή. Μάλλον η πραγματικότητα δεν απείχε ιδιαίτερα από τις θλιβερές περιγραφές του Έλληνα αρχιτέκτονα και πολεοδόμου²⁶. Ωστόσο τόσο στη Γερμανία όσο και στην Ελλάδα η έκφραση του προβλήματος θα είναι διαφορετική, δίχως σε τίποτα να αλλάζει το πρόβλημα των συνθηκών της λαϊκής στέγης στα αστικά κέντρα των δύο χωρών. Εντούτοις η εικόνα των κλειστών εσωτερικών αυλών δεν έχει το αντίστοιχο της στην Αθήνα και συνάμα στην ελληνική πόλη του μεσοπολέμου, όπου η αυτοστέγαση κυριαρχεί με τις τρώγλες να γεμίζουν τους όποιους ελεύθερους χώρους στους προσφυγικούς συνοικισμούς. Αν και η άθλια συνθήκη κατοικίας παραμένει, το γεγονός αυτό ίσως εξηγεί ως ένα σημείο, την θέση της εσωτερικής αυλής στα μάτια των ευρωπαίων αρχιτεκτόνων αλλά και την πορεία προς την κατά στοιχείους δόμηση, που το σχέδιο της προηγούμενης εικόνας, επιχειρούσε εκείνη την εποχή να περιγράψει.

Ο γερμανός αρχιτέκτονας Forbat θα δώσει με τρόπο σαφή την βασική αρχή σχεδιασμού η οποία θα γεννήσει τον τύπο της δόμησης κατά στοιχείους (*Εικ. 2*). Ο Forbat θα ισχυριστεί ότι στην προσπάθεια λύσης του προβλήματος της κατοικίας «ισχύει η αναμφισβήτητος αρχή ότι, έκαστη κατοικία κέκτεται το δικαίωμα επί εξ' ίσου ενοϊκών συνθηκών: αερισμού, φωτισμού ήλιου και σκιάς. Εν της αρχής ταύτης προέκυψεν η κατά στοιχείους οικοδόμησις, δηλαδή η μορφή του συγχρόνου συνοικισμού η γενομένη αποδεκτή υπό των νεωτέρων πολεοδόμων όλου του κόσμου»²⁷. Πράγματι ο Forbat θα αποτυπώσει αρκετά καθαρά την βασική σχεδιαστική αρχή· πρόκειται επομένως για τον επαρκή, ισότιμο ηλιασμό κάθε σπιτιού. Οι πολεοδόμοι και οι αρχιτέκτονες της εποχής, οι οποίοι θα όφειλαν εφεξής να μελετήσουν από κοινού το ζήτημα της κατοικίας, υιοθετούν την προτροπή αυτή ως την αφετηρία των προτάσεών τους. Με αυτόν τον τρόπο, οι κτιριακές μονάδες των κατοικιών τίθενται παράλληλα, σε απλή επανάληψη, με ελεύθερους τους ενδιάμεσους υπαίθριους χώρους. Μάλιστα η απόστασή τους θα καθοριστεί με ακρίβεια από τη δυνατότητα οι ηλιακές ακτίνες να ακουμπούν το κάθε σημείο του κτιρίου, ώστε κάθε κατοικία να απολαμβάνει το τόσο απαραίτητο ηλιακό φως (*Εικ. 3*)²⁸.

Ωστόσο, η σημασία του ηλιασμού ως κύρια σχεδιαστική αρχή, γεννά ένα εύλογο ερώτημα: αφορά την αναζήτηση του ενοϊκότερου προσανατολισμού των διαμερισμάτων. Συνιστά μια παράμετρο καθοριστική για την λειτουργική οργάνωση ενός συγκροτήματος κατοικιών συνολικά, γίνεται όμως ακόμα πιο καθοριστική στην περίπτωση της δόμησης κατά στοιχείους. Προηγουμένως είδαμε πως τόσο ο *επαρκής ηλιασμός* όσο και η *ισοτιμία* των κα-

²⁶ Βλ. Ι. Δεσποτόπουλος, «Πολεοδομική», ό.π., σ.761-762

²⁷ F.Forbat, «Η οργανική...», ό.π., σ.699

²⁸ Στο ίδιο, ό.π., σ.699

τοικιών στα πλεονεκτήματα του βέλτιστου προσανατολισμού θα βαραίνουν αποκλειστικά τις επιλογές του αρχιτέκτονα. Αλλά η διάταξη κατά στοίχους, που όπως υπογραμμίζει ο Forbat, προκύπτει σχεδόν νομοτελειακά, θα δημιουργήσει μια σειρά ζητημάτων σχετικά με την ποιότητα και τον χαρακτήρα των κοινωνικών σχέσεων τις οποίες δημιουργεί: είτε αφορά το δημόσιο χώρο του συγκροτήματος, υπαίθριο ή μη, είτε την σχέση των κατοικιών μεταξύ τους, με τους περιορισμούς και τα μειονεκτήματα που συνεπάγεται. Εντούτοις, πριν αναλύσουμε την δόμηση κατά στοίχους στα συγκροτήματα προσφυγικών πολυκατοικιών της Αθήνας και του Πειραιά, θα εστιάσουμε στο ζήτημα του ευνοϊκότερου προσανατολισμού.

Το ζήτημα του προσανατολισμού

Οι απόψεις που διατυπώνονται σχετικά, εκείνη την περίοδο στην Ευρώπη, επηρεάζουν άμεσα τους Έλληνες αρχιτέκτονες ενώ όπως είδαμε το έργο του γερμανικού μοντέρνου κινήματος είναι ήδη γνωστό. Αλλά ακόμα στις αρχές του '30, όπως σημειώνει ο Karel Teige, ικανοποιητική απάντηση δεν έχει δοθεί στο πρόβλημα του προσανατολισμού των κατοικιών στην δόμηση κατά στοίχους²⁹. Ωστόσο οι βασικές τουλάχιστον αντιλήψεις ήδη έχουν διαμορφωθεί. Πριν δούμε με ποιόν τρόπο αντιμετωπίζεται ο προσανατολισμός στα συγκροτήματα προσφυγικών πολυκατοικιών της Αθήνας και του Πειραιά, έχει αξία να σταθούμε επιγραμματικά στο πως αποτυπώνονται εκείνη την εποχή βασικές αντιλήψεις.

Ο Forbat λοιπόν προσδιορίζει την ευνοϊκότερη κατεύθυνση των στοίχων ως τη διάταξη τους από Βορρά προς Νότο (N-S), με τις όψεις των κατοικιών έχουν βλέπουν από τη μία στη Δύση και από την άλλη στην Ανατολή. Συμπληρώνει όμως ότι μια σειρά παραμέτρων θα επηρεάσει εντέλει τον ακριβή προσανατολισμό: ακριβέστερα την απόκλιση των στοίχων κάθε φορά από την κατεύθυνση Βορρά προς Νότο. Έτσι η γεωγραφική θέση, το κλίμα καθώς και η διεύθυνση των κύριων ανέμων, θα καθορίσουν την τελική διάταξη των στοίχων: το βαθμό απόκλισης από την κύρια διεύθυνση³⁰. Συγχρόνως, παρά τις επισημάνσεις για τα ανοικτά ζητήματα του προσανατολισμού στη διάταξη κατά στοίχους, στην παραπάνω διαπίστωση, μάλλον θα συμφωνούσε και ο Teige³¹. Η κατεύθυνση των στοίχων από Βορρά προς Νότο, μοιάζει να είναι και για τον ίδιο, η πιο κατάλληλη, εφόσον θα προσφέρει, όπως αναφέρει, τον πιο επαρκή ηλιασμό στις δύο πλευρές της κατοικίας.

Επιπλέον, στην απόφαση για την βέλτιστη διεύθυνση των στοίχων, φαίνεται πως συνεκτιμάται και η σχέση του ύψους των κτιριακών μονάδων, των στοίχων δηλαδή και της απόστασης ανάμεσά τους. Οι κατά προσέγγιση εκτιμήσεις που παραθέτει ο Teige όσον αφορά την αναλογία μέγιστου ύψους προς την απόσταση των στοίχων, δίνουν ένα σχετικό πλεονέκτημα στη διεύθυνση από τον Βορρά προς Νότο. Έτσι προσδιορίζεται στο 1 προς 1.5

²⁹ K.Teige, *The minimum...*, ό.π., σ.313

³⁰ F.Forbat, «Η οργανική...», ό.π., σ.699· επίσης βλ. Ι.Δεσποτόπουλος, «Πολεοδομική», ό.π., σ.773

³¹ K.Teige, *The minimum...*, ό.π., σ.313-314

αντί του 1 προς 2.5 που και αντιστοιχεί στη διάταξη από Δύση προς Ανατολή (W-E), ενώ η πιο ευνοϊκή περίπτωση μοιάζει εδώ η διαγώνιος απόκλιση από τις δύο βασικές διευθύνσεις³². Έτσι λοιπόν, είναι εφικτές πιο οικονομικές λύσεις στην διαρρύθμιση του οικοπέδου, αφού είναι σαφώς λιγότερος, ο απαιτούμενος υπαίθριος χώρος.

	h:d
Βορράς - Νότος (N-S)	1:1.5
Δύση – Ανατολή (W-E)	1:2.5
Διαγώνια	1:1.2

Εντούτοις καθοριστικό σημείο εδώ είναι η διαφορά του ύψους στο οποίο βρίσκεται σε κάθε χώρα ο ήλιος. Ίσως η μικρή γωνία πρόσπτωσης των ηλιακών ακτινών παραδείγματος χάριν στην Γερμανία σε σχέση με την Ελλάδα, είναι καθοριστική στην αντιμετώπιση του υπαίθριου χώρου (Εικ. 4). Έτσι λοιπόν ενώ η ανάγκη για μια στιγμή στον ήλιο είναι τόσο σημαντική στην κεντρική Ευρώπη, στην Ελλάδα ωστόσο τα πράγματα είναι διαφορετικά και εδώ οι ελάχιστες αναγκαίες αποστάσεις των στοίχων σαφώς μικρότερες. Εξάλλου ο Karel Teige, όπως ο Forbat, τονίζει με τη σειρά του, τη σημασία των ιδιαίτερων κλιματολογικών και τοπογραφικών συνθηκών στον καθορισμό του προσανατολισμού³³. Έτσι λοιπόν σύμφωνα με τον ίδιο, ο αρχιτέκτονας Herbert Boehm, ο οποίος εργάστηκε στο πρόγραμμα στέγασης του δήμου της Φρανκφούρτης στη δεκαετία του '20, προκρίνει τη διάταξη από Βορρά προς Νότο ως την πλέον κατάλληλη για τα πιο μικρά διαμερίσματα κατοικιών, ενώ την ίδια στιγμή η βόρεια και βορειοδυτική προς νότια και νοτιοδυτική (Nw-SE) διεύθυνση των στοίχων προσφέρει, όσον αφορά τη λειτουργική οργάνωση της κάτοψης, μεγαλύτερη ποικιλία³⁴.

4

Οι αποστάσεις ανάμεσα στους στοίχους είναι μεγαλύτερες στη Γερμανία (δεξιά) μιας και ο ήλιος βρίσκεται πιο χαμηλά σε σχέση με την Ελλάδα (αριστερά)

³² Αναλογίες ύψους και απόστασης κατά τον Heiligenthal, στο ίδιο, ό.π. σ.313

³³ Στο ίδιο, ό.π. σ.314

³⁴ Στο ίδιο, ό.π. σ.314

Πίνακας Β'4
 Διεύθυνση των στοιχών σε δέκα (10) παραδείγματα της
 Γερμανίας του μεσοπολέμου

	Διεύθυνση
Berlin-Haselhorst	Nw-SE
Romerstadt	W-E
Rotenberg-Kassel	N-S
Siemensstadt	NW-SE
Spandau-Haselhorst	NW-SE
Westhausen	NW-SE
Hufeisen	N-S
Siedlung Tornow-Gelände	NW-SE
Siedlung am Lindenbaum	NW-SE
Riederwald	NW-SE

Πηγές: K.Teige, *The minimum...*, ό.π. και H.Klotz, *Ernst May und das neue Frankfurt*, Wilhelm Ernst & Sohn, Βερολίνο, 1986

Εξίσου ενδιαφέροντα είναι τα συμπεράσματα από την μελέτη στην επιλογή του προσανατολισμού σε μια σειρά συγκροτήματα κοινωνικής κατοικίας στη μεσοπολεμική Γερμανία, από τα ενδεικτικά παραδείγματα του ευρωπαϊκού μοντέρνου κινήματος. Πράγματι η διεύθυνση των στοιχών διαγώνια επιτρέπει τις ελάχιστες μεταξύ τους αποστάσεις, ενώ παράλληλα η απόκλιση από βόρεια προς τα βορειοδυτικά (Nw-SE) κυριαρχεί στις επιλογές των μελετητών. Μόνο στον συνοικισμό Romerstadt, από τον Ernst May, οι στοιχοί διατάσσονται από δυτικά προς ανατολικά (W-E). Η εμπειρία των οικισμών οργανωμένης σε στοιχούς δόμησης των Γερμανών αρχιτεκτόνων θα επηρεάσει ίσως στο μεγαλύτερο βαθμό τους Έλληνες συναδέλφους τους. Άλλωστε το πρόβλημα του προσανατολισμού θα τους απασχολήσει εξίσου παρά τις διαφορές στην έκταση των παρεμβάσεων, εναρμονίζοντας την υπάρχουσα εμπειρία με τις ανάγκες του ελληνικού τόπου.

Η ΔΟΜΗΣΗ ΚΑΤΑ ΣΤΟΙΧΟΥΣ ΣΤΑ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΕΙΡΑΙΑ

Η οικοδόμηση πολυκατοικιών κατά επάλληλους στοίχους έχει πιο συχνή παρουσία στα προγράμματα της Τεχνικής Υπηρεσίας του υπουργείου κατά την πρώτη περίοδο, δηλαδή ανάμεσα στα έτη 1934 και 1937. Άλλωστε αρχιτέκτονες με γνώσεις και πολεοδομικής, όπως ο Δεσποτόπουλος, υποστήριζαν σαφώς τον συγκεκριμένο τρόπο διάταξης των συγκροτημάτων κατοικίας. Ιδιαίτερη θεωρητική αναζήτηση από τη μεριά των ελλήνων αρχιτεκτόνων δε θα υπάρξει και επομένως οι κυρίαρχες ευρωπαϊκές ιδέες θα υιοθετηθούν σχεδόν δίχως πρόθεση δημιουργικής εφαρμογής ή ανανέωσης. Έτσι, στις αρχές της δεκαετίας του '30, η οργάνωση σε επάλληλους στοίχους μοιάζει να έχει τη δύναμη γενικής αρχής ενώ συγχρόνως, η βασική κατεύθυνση του τέταρτου C.I.A.M. της Αθήνας το 1933, θα συμβάλει σε αυτό δίχως παράλληλα δώσει τη δυνατότητα να αναδειχθούν οι διαφορετικές προσεγγίσεις κυρίως των ολλανδών και αυστριακών αρχιτεκτόνων.

Στα συγκροτήματα προσφυγικών πολυκατοικιών της μελέτης μας, η δόμηση κατά επάλληλους στοίχους εφαρμόστηκε κατά την πρώτη περίοδο 1934-37 στις περιπτώσεις των οικισμών της Λεωφόρου Αλεξάνδρας, της Στέγης Πατρίδος, της Δραπετσώνας και στους τέσσερις στοίχους του οικισμού Δουργούτιου που ανεγείρονται εκείνη την περίοδο, ενώ στην δεύτερη περίοδο 1938-40, ο οικισμός του Αγίου Ιωάννη Ρέντη. Παράλληλα, με δόμηση σε επάλληλους στοίχους, παρήχθησαν σχεδόν το ήμισυ των διαμερισμάτων, δηλαδή 696 από τα 1281 του συνόλου. Εντούτοις, είναι ενδεικτικό πως στην πρώτη περίοδο του 1934-37, η δόμηση σε επάλληλους στοίχους περιλαμβάνει το 90% των διαμερισμάτων. Η διαπίστωση αυτή έχει άμεση σχέση και με την σημαντική επιρροή που ασκεί το συνέδριο της Αθήνας του 1933, στους έλληνες αρχιτέκτονες εκείνη την εποχή.

Η διάταξη του συγκροτήματος κατά στοίχους είχε ως αφετηρία σχεδιασμού τον βέλτιστο ηλιασμό της κατοικίας. Ανοίγονται όμως με τη σειρά τους ένα σύνολο ζητημάτων που αφορούν τόσο τον υπαίθριο χώρο, ως χώρο εκδήλωσης της δημόσιας ζωής του συγκροτήματος, όσο και των σχέσεων οι οποίες δημιουργούνται ανάμεσα στις επάλληλες τυπικές κτιριακές μονάδες κατοικίας. Μάλιστα, η προσοχή σε αυτό σημείο εστιάζεται, αφενός στη ποιότητα του σχεδιασμού του υπαίθριου χώρου και στη διαρρύθμιση των κινήσεων στο συγκρότημα, αφετέρου στις επιλογές, τουλάχιστον σχετικά με τη βασική τους πρόθεση, όσον αφορά τη διάταξη των δύο κύριων λειτουργικών ζωνών, δηλαδή του χώρου ύπνου και της διημέρευσης. Επομένως στην ανάλυση της λειτουργικής οργάνωσης των συγκροτημάτων που ακολουθεί, θα εστιάσουμε σε δύο βασικά ζητήματα: *πρώτον*, την διαχείριση από τους αρχιτέκτονες του προσανατολισμού στη διάταξη του οικιστικού συγκροτήματος και *δεύτερον*, τον σχεδιασμό του δημόσιου υπαίθριου χώρου.

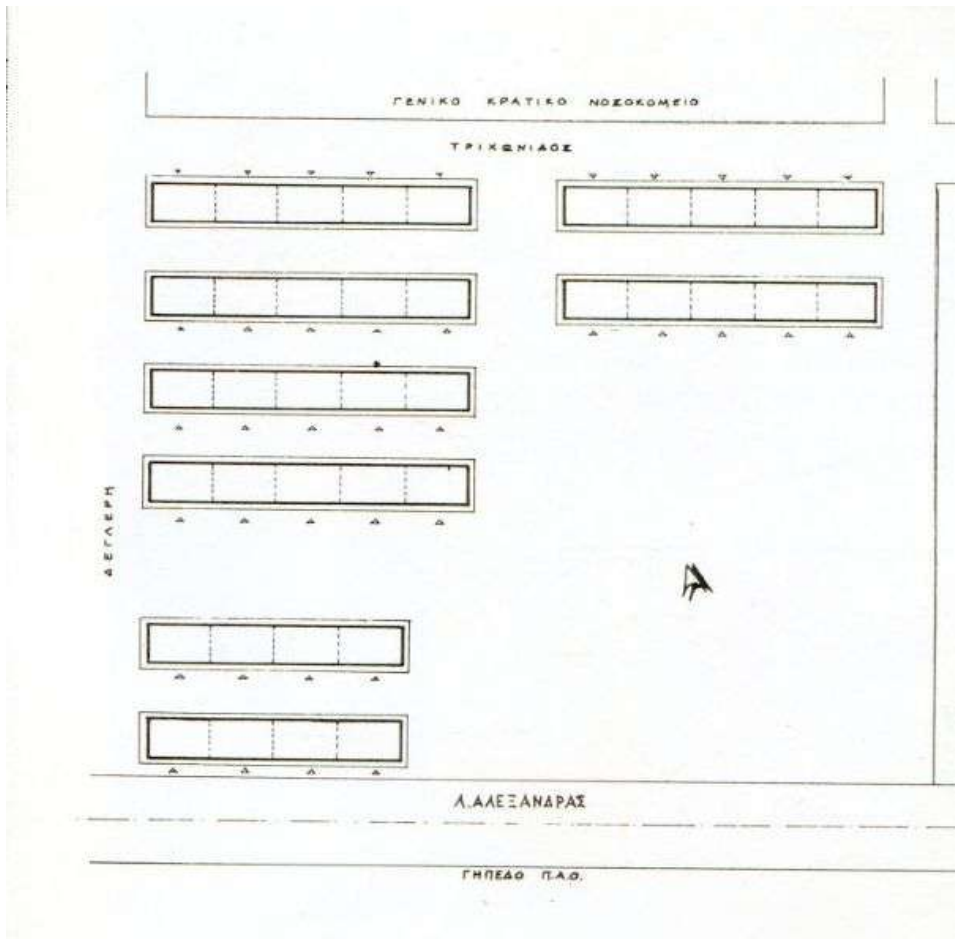
Ωστόσο, αξίζει να σημειώσουμε εδώ, ότι το ζήτημα του υπαίθριου χώρου σχεδόν αποκλείστηκε στη μελέτη των συγκροτημάτων και αυτή η διαπίστωση δεν αφορά μόνο όσες προ-

σφυγικές πολυκατοικίες οικοδομήθηκαν κατά στοίχους, αλλά τη γενική πολιτική η οποία ακολουθείται από τους αρμόδιους φορείς. Έχουμε επισημάνει ήδη ότι η μέχρι τότε αντίληψη θεωρούσε το πρόβλημα της κατοικίας ως μονάχα εξεύρεση καταλύματος, δηλαδή μόλις μιας στέγης ενώ και η Ε.Α.Π. εφάρμοσε κατά κύριο λόγο το προηγούμενο διάστημα ανάλογες θέσεις στην προσφυγική αποκατάσταση. Άλλωστε και τα σχέδια των συγκροτημάτων είναι ενδεικτικά της παραπάνω αντίληψης μιας και ο σχεδιασμός του υπαιθρίου σαφώς αποσιιάζει και οι μελέτες αρκούνται σε γενικές διαστάσεις των πολυκατοικιών.

Λεωφόρος Αλεξάνδρας

Στο οικιστικό συγκρότημα της Λεωφόρου Αλεξάνδρας, το μεγαλύτερο ύστερα από το συγκρότημα του Δουργούτιου, η δόμηση κατά στοίχους υιοθετείται πάλι αποκλειστικά στο σύνολο της μελέτης, η οποία πραγματοποιήθηκε σε δύο φάσεις. Έτσι λοιπόν, ενώ οι πολυκατοικίες που σχεδιάστηκαν από τον Κυριακού, ακολουθούν την κατηγορία της απλής επανάληψης του στοίχου, οι προγενέστερες που πραγματοποιήθηκαν με αρχιτέκτονα τον Λάσκαρι και είχαν ολοκληρωθεί το 1936, ανήκουν στη περίπτωση της διπλής εν σειρά δόμησης, δηλαδή επανάληψη των στοίχων με γειτνίαση όμοιων λειτουργικών ζωνών. Η διεύθυνση των στοίχων είναι βορειοδυτική προς νοτιοανατολική (NW-SE) και επομένως, οι δύο όψεις των πολυκατοικιών έχουν προσανατολισμό αφενός κυρίως νότιο προς νοτιοδυτικό με φως στη δύση του ηλίου, αφετέρου κυρίως βόρειο προς βορειοανατολικό. Στη μελέτη του Κυριακού η ιδιωτική ζώνη, οι χώροι ύπνου, διατάσσονται στην νότια πλευρά ενώ η πιο δημόσια ζώνη έχει βορινό φωτισμό. Το πλεονέκτημα λοιπόν της λύσης των πολυκατοικιών επί της Αλεξάνδρας γίνεται για τις άλλες τέσσερις, της μελέτης του Λάσκαρι, ένας επιπλέον παράγοντας προς διερεύνηση, εφόσον η κτιριακή μονάδα ουσιαστικά αντιστρέφεται, αντί της απλής επανάληψής της. Έτσι ενώ στη μια περίπτωση η ζώνη διημέρευσης έχει νότιο προσανατολισμό και βορινό το δωμάτιο ύπνου και οι βοηθητικοί χώροι, οι συνθήκες αυτές αντιστρέφονται όσον αφορά τις άλλες δυο πολυκατοικίες. Σε αυτή την περίπτωση η επιδίωξη για τη βέλτιστη και ισότιμη αντιμετώπιση του ηλιασμού της κατοικίας θα πρέπει να λάβει υπόψη την παραπάνω αντιστροφή των συνθηκών. Με αυτόν τον τρόπο λοιπόν η ικανοποιητική απάντηση μεταφέρεται στο επίπεδο του σχεδιασμού της κάτοψης της κατοικίας. Στο σημείο αυτό μας ενδιαφέρει ότι η επίλυση αυτή, αν και επιλέγεται στο επίπεδο της λειτουργικής οργάνωσης του συγκροτήματος, προσθέτει μια επιπλέον παράμετρο στο σχεδιασμό του τύπου της κατοικίας, στην ποικιλία του και τη δυνατότητα επανάληψής του.

Το συγκρότημα της Λεωφόρου Αλεξάνδρας παρουσιάζει αρκετά μεγάλο ενδιαφέρον αναφορικά με τις δυνατότητες αλλά και την εξέλιξη του υπαιθρίου χώρου. Αν και δεν υπάρχει σχεδιασμός του αστικού εξοπλισμού του υπαιθρίου, οι διαφορετικές αποστάσεις μεταξύ των στοίχων, προσφέρουν μια σημαντική διαβάθμιση του δημόσιου χώρου του συγκροτήματος. Πράγματι, ο χώρος ενδιάμεσα της δεύτερης και τρίτης πολυκατοικίας θυμίζει ίσως

5
6

μια μικρή πλατεία αν και δεν φαίνεται να προκύπτει από σαφείς σχεδιαστικές επιλογές³⁵, αν αναλογιστεί κανείς ότι η μέχρι στιγμής έρευνα δεν μοιάζει να διαθέτει καν τυχόν αναφορές των αρχιτεκτόνων, αλλά πρωτίστως σχετικές εκθέσεις από τις αρμόδιες υπηρεσίες, ενώ παράλληλα, η ίδια η έκθεση Μπέρση το 1936, για το έως εκείνη τη στιγμή πραγματοποιημένο έργο της Τεχνικής Υπηρεσία, τις οποίες μάλιστα είναι προϊστάμενος, δεν αναφέρει ούτε τα ονόματα των αρχιτεκτόνων, παρά μόνο των εργοληπτών³⁶. Εντούτοις, η αξία της διαβάθμισης αυτής του δημόσιου χώρου γίνεται κατανοητή αν λάβουμε υπόψη τις επιπτώσεις και στο επίπεδο της πολεοδομικής οργάνωσης, η ομοιομορφία που προέκυπτε από την εφαρμογή σε μεγάλη κλίμακα της δόμησης κατά στοίχους.

Η διαβάθμιση αυτή είναι σε θέση να δημιουργήσει μια ενότητα κατοικιών ως ένα μέτρο στην πολεοδομική εφαρμογή. Άλλωστε ήδη σημειώσαμε ότι το μέγεθος αντιστοιχών πολεοδομικών παρεμβάσεων αναπόφευκτα γεννά το ζήτημα της «κλίμακας» και ίσως αυτή η διαβάθμιση του δημόσιου χώρου να είναι σε θέση να το διαπραγματευτεί. Αν και δεν είναι δυνατό να συμπεράνει κανείς σχεδιαστικές δυνατότητες μέσα και από το παράδειγμα της Λεωφόρου Αλεξάνδρας που αναφέραμε. Ωστόσο είναι εμφανής η δυνατότητα αναζήτησης που ανοίγει.

Επιπλέον ένα ακόμα σημαντικό σημείο του σχεδιασμού του συγκροτήματος αποτελεί το γεγονός ότι η έννοια του ιδιωτικού οικοπέδου, συνήθως πολύ περιορισμένων διαστάσεων, πλέον δεν υφίσταται. Το αν κάθε κτιριακή μονάδα ή κάθε στοίχος είναι αντιληπτός ως ένα οικοδομικό τετράγωνο ή διαφορετικά συγκροτεί ανά ενότητες ένα «οικοδομικό τετράγωνο» είναι εξίσου σημαντική επιλογή. Η διαμόρφωση του υπαίθριου χώρου μπορεί να τονίσει ή όχι την πρόθεση αυτή. Η παράμετρος αυτή σχετίζεται βέβαια, σε μεγάλο βαθμό με τη διάταξη και της οδικής κυκλοφορίας. Αλλά για χρήση αυτοκινήτων προφανώς δε μπορεί να γίνει λόγος αναφορικά με τα συγκροτήματα προσφυγικών πολυκατοικιών. Στα ευρωπαϊκά παραδείγματα αντίθετα η οδική κυκλοφορία λήφθηκε υπόψη σε πολλές περιπτώσεις. Ο Forbat τονίζει τον αναγκαίο διαχωρισμό σε «οικοδομικά συγκροτήματα» ούτως ώστε η οδική κυκλοφορία να μην είναι σε επαφή άμεσα με το χώρο κατοικίας, αλλά να διατάσσεται περιμετρικά των συγκροτημάτων³⁷. Έτσι το συγκρότημα Αλεξάνδρας θα συνιστούσε μια ανάλογη ενότητα. Μπορεί κανείς να αντιληφθεί την διαφορά που παρουσιάζει στις μέρες μας το συγκρότημα αυτό μιας και ουσιαστικά, οι ελεύθεροι χώροι μεταξύ των στοίχων, καθότι παράλληλοι, μετατράπηκαν σε κοινές οδικές οδούς (Εικ. 7,8).

Συμπερασματικά λοιπόν, ο σχεδιασμός ενός συγκροτήματος κοινωνικής κατοικίας στην δόμηση κατά στοίχους με την παράλληλη αντιμετώπιση του στοίχου ως «οικοδομικού τετραγώνου»³⁸, αναιρεί στην πραγματικότητα βασικά στοιχεία της κοινωνικής κατοικίας και τα πλεονεκτήματά σχετικά με το σχεδιασμό του δημόσιου χώρου σε αντιδιαστολή μάλιστα και με την πολυκατοικία της ιδιωτικής πρωτοβουλίας.

³⁵ Σ. Σταυρίδης, Β. Γκιζελή, κ.α., *Μετασχηματισμοί...*, ό.π., σ.248

³⁶ Βλ. Γ. Μπέρσης, «Εκτελεσθείσαι εργασίες...», ό.π., σ.607-614

³⁷ F.Forbat, «Η οργανική...», ό.π., σ.700

³⁸ Βλ. Σ. Σταυρίδης, Β. Γκιζελή, κ.α., *Μετασχηματισμοί...*, ό.π., σ.169

Συγχρόνως, το συγκρότημα της Λεωφόρου Αλεξάνδρας, αποτελεί το πλέον ενδιαφέρον παράδειγμα δόμησης κατά στοίχους μεταξύ της μελέτης μας για έναν επιπλέον λόγο. Διότι η περίπτωση της Λεωφόρου Αλεξάνδρας εμφανίζει μια ποικιλία ως προς τη διάταξη των στοίχων και μας επιτρέπει να αξιολογήσουμε δύο τουλάχιστον βασικές αρχιτεκτονικές επιλογές αναφορικά δηλαδή με τον τρόπο λειτουργίας του δημόσιου χώρου σε κάθε περίπτωση. Στη πρώτη λοιπόν, στις τέσσερις μεταγενέστερες πολυκατοικίες του Κυριακού, εφαρμόζεται η κατηγορία της πιο συνηθισμένης, απλής εν σειρά, διάταξης των πολυκατοικιών. Στη δεύτερη περίπτωση, που περιλαμβάνονται οι πολυκατοικίες έως το 1936 του Κίμωνα Λάσκαρι, εφαρμόζεται η επάλληλη παράθεση στοίχων κατά ομάδες.

7

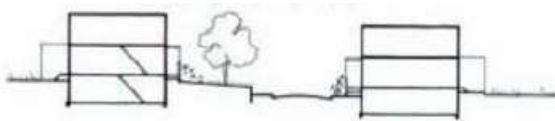
8

Έτσι λοιπόν, στην πρώτη περίπτωση, στην οποία η είσοδος γίνεται από την πλευρά της Λεωφόρου Αλεξάνδρας, έχουμε σαν αποτέλεσμα η πιο δημόσια ζώνη διημέρευσης της μιας πολυκατοικίας να αντικρίζει την πιο ιδιωτική ζώνη του ύπνου της επομένης. Βέβαια, η τυπολογία της κατοικίας, στην οποία θα αναφερθούμε στην επόμενη ενότητα, διευθετεί τις προσβάσεις στην μονάδα του κτιρίου, όπως φαίνεται παρακάτω, από την πιο ιδιωτική ζώνη. Ωστόσο η ουσία του προβλήματος παραμένει η ίδια μιας και η απλή επανάληψη του ίδιου κτιριακού τύπου έχει ως αποτέλεσμα η προσπέλαση της μιας πολυκατοικίας να έρχεται σε επαφή με τον υπαίθριο χώρο που αντιστοιχεί στην άλλη.

Αντίθετα, στην δεύτερη περίπτωση, ο ελεύθερος χώρος μεταξύ των στοιχείων δεν παραλαμβάνει τις προσβάσεις (Εικ. 10). Σε άμεση επαφή με αυτόν διατάσσονται οι ιδιωτικές ζώνες των πολυκατοικιών ενώ στην επίλυση του Λάσκαρι η προσπέλαση των κτιρίων συμπίπτει με τη ζώνη διημέρευσης. Έτσι θα δημιουργηθεί λοιπόν και στη περίπτωση αυτή μια επιπλέον διαβάθμιση του δημόσιου χώρου του συγκροτήματος με χαρακτηριστικά σαφώς πιο ιδιωτικά. Άλλωστε ο χαρακτήρας του χώρου αυτού θα δώσει τη δυνατότητα στις ισόγειες κατοικίες να επεκταθούν οικειοποιούμενες ένα τμήμα του (Εικ. 11).

Η διάταξη αυτή των στοιχείων, με τις εισόδους των κατοικιών αντικριστά, μπορεί να ενθαρρύνει την προσωπική επαφή των ενοίκων, δίχως παράλληλα να στερεί τη δυνατότητα μια πιο ήσυχης και «ιδιωτικής» κοινόχρηστης αυλής ή κήπου. Όμως, η τοποθέτηση των εισόδων σε αυτή την περίπτωση, προκαλεί μια ανισοτιμία σχετικά με τον προσανατολισμό των κατοικιών. Στον συνοικισμό Romerstadt (Εικ. 9), ο Ernst May, αντιμετώπισε ένα παρόμοιο πρόβλημα. Τα πλεονεκτήματα του σχεδιασμού των κατοικιών με τις εισόδους αντικριστά μάλλον φάνηκαν πιο ισχυρά και συνυπολογίστηκαν στην τελική επιλογή του αρχιτέκτονα. Η ανισοτιμία στην ποιότητα του ηλιασμού των κατοικιών, επιχειρήθηκε από τον May να αναιρεθεί εν μέρει με την πρόβλεψη οι λιγότερο ευνοϊκές κατοικίες να έχουν μια επιπλέον ζώνη υπαίθριου χώρου³⁹.

³⁹H.Hertzberger, *Μαθήματα...*, ό.π., σ.57

10

11

Άγιος Ιωάννης Ρέντης

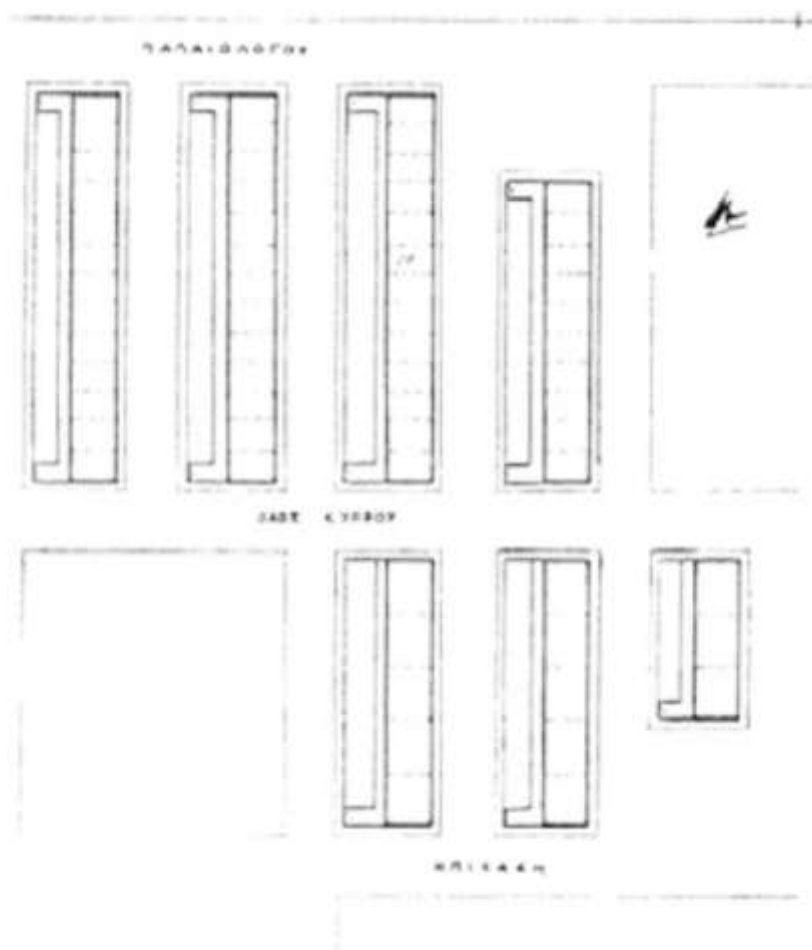
Το συγκρότημα του *Άγιου Ιωάννη Ρέντη* αποτελεί ένα τυπικό παράδειγμα της οικοδόμησης κατά στοίχους, αν και περιλαμβάνει διάφορες πολυκατοικίες. Ανήκει στη δεύτερη φάση προσφυγικών πολυκατοικιών που ανεγέρθηκαν από την Τεχνική Υπηρεσία του υπουργείου Κρατικής Υγιεινής και ολοκληρώθηκε ανάμεσα στα έτη 1938 και 1939⁴⁰. Το συγκρότημα αυτό ανήκει στην τρίτη κατηγορία της δόμησης κατά στοίχους, με την ύπαρξη διαδρόμου για την πρόσβαση στις μονάδες κατοικιών του κτιρίου. Η διεύθυνση των στοίχων που επιλέγεται από τον αρχιτέκτονα του συγκροτήματος Άγγελο Σιάγα⁴¹ είναι βορειοδυτική προς νοτιοανατολική (NW-SE). Επομένως, τόσο ο κοινόχρηστος διάδρομος όσο και οι άμεσα προσπελάσιμοι από αυτόν, χώροι διημέρευσης της κατοικίας, έχουν βόρειο και βορειοανατολικό προσανατολισμό. Αντίστοιχα οι χώροι του ύπνου, που σχεδιάζονται στην άλλη όψη του κτιρίου έχουν προσανατολισμό νότιο και νοτιοδυτικό. Έτσι ο χώρος ύπνου προβλέπεται στην πλευρά εκείνη του κτιρίου που έχει και τη μεγαλύτερη πρόσβαση στο ηλιακό φως κατά τη διάρκεια της ημέρας.

Αναφορικά το σχεδιασμό του υπαίθριου χώρου του συγκροτήματος, αν και η διάταξη ακολουθεί την απλή επανάληψη των στοίχων, όπως στις πολυκατοικίες του Κυριακού στην Λεωφόρο Αλεξάνδρας, σε αυτή την περίπτωση έχουμε μια ποιοτική διαφοροποίηση. Σχετίζεται με τη διάταξη των κινήσεων και τον τρόπο εισόδου. Εδώ, ο τύπος του κοινόχρηστου κλιμακοστασίου κατά ομάδες κατοικιών αντικαθίσταται για πρώτη φορά από τον κοινόχρηστο διάδρομο (*Εικ. 12,13*). Εκτός των διαφορών που συνεπάγεται στη δομή του ίδιου του στοίχου αλλά και στο διαμέρισμα, ο διάδρομος επηρεάζει σημαντικά τη διάρθρωση του δημόσιου χώρου ανάμεσα στους στοίχους. Εδώ η ομαδοποίηση των διαμερισμάτων γίνεται στο επίπεδο του ορόφου. Παράλληλα, ο κοινόχρηστος διάδρομος λειτουργεί ως ένας συλλογικός ημιυπαίθριος εξώστης για τα διαμερίσματα που εξυπηρετεί ενώ συγχρόνως η συνολική διάταξη του κοινόχρηστου διαδρόμου-εξώστη και των δύο κλιμακοστασίων στις απολήξεις του δημιουργού εμπρός της πολυκατοικίας μια κοινόχρηστη ζώνη ανάμεσα στο δημόσιο χώρο και τα διαμερίσματα, άμεσα οικείο δίνοντας παράλληλα στα ισόγεια διαμερίσματα άμεση επαφή με αυτόν⁴².

⁴⁰ Ε.Παπαδοπούλου και Γ.Σαρηγιάννης, *συνοπτική έκθεση για τις προσφυγικές περιοχές του Λεκανοπέδιου Αθηνών*, Σπουδαστήριο Πολεοδομικών Ερευνών, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Ε.Μ.Π., Αθήνα, Σεπτέμβριος 2006, σ.28

⁴¹ Ν.Χολέβας, *Ο αρχιτέκτων Άγγελος Ι. Σιάγας*, Παπασωτηρίου, Αθήνα 2002

⁴² Σ.Σταυρίδης, Β.Γκιζελή, κ.α., *Μετασηματισμοί...*, ό.π., σ.129

Στέγη Πατρίδος

Στο συγκρότημα της Στέγης Πατρίδος, η διεύθυνση των στοιχών είναι βόρεια με απόκλιση προς τα ανατολικά (NE-SW). Επομένως οι όψεις κάθε στοιχού θα έχουν προσανατολισμό αφενός κυρίως ανατολικό προς νοτιοανατολικό αφετέρου βορειοδυτικό. Οι δύο στοιχοί με απλή επανάληψη έχουν λοιπόν την ζώνη διημέρευσης στην νοτιοανατολική πλευρά, ενώ βοηθητικοί χώροι και υπνοδωμάτια, βορειοδυτικό.

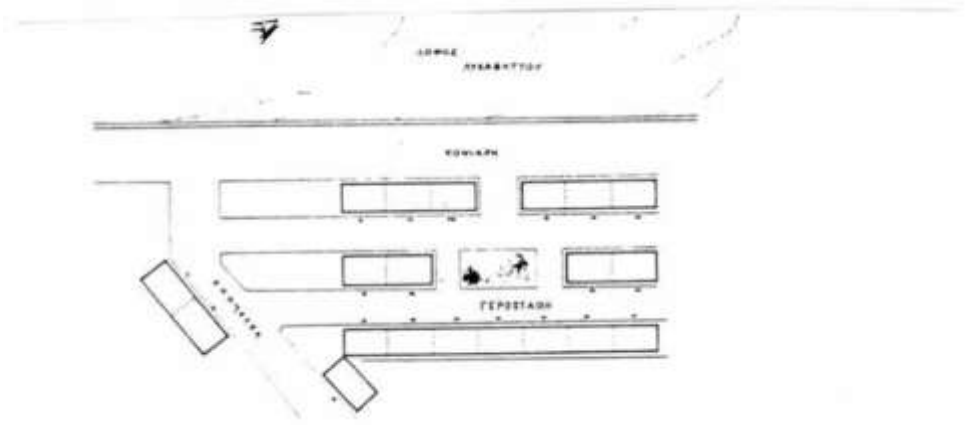
Σε ότι αφορά την οργάνωση του δημόσιου χώρου, το συγκρότημα της Στέγης Πατρίδος έχει αναλογίες με τις πολυκατοικίες του Κίμωνα Λάσκαρι, όμως εδώ αντί της γειννίαςσης των ιδιωτικών λειτουργικών ζωνών, συμβαίνει το αντίστροφο. Ο υπαίθριος χώρος μεταξύ του πρώτου και δεύτερου στοιχού παραλαμβάνει επιπλέον την πρόσβαση στις πολυκατοικίες δημιουργώντας έτσι έναν σαφώς πιο ζωντανό και δημόσιο παράλληλα χώρο⁴³, αν και η αντιμετώπισή του ως κοινής οδού αναιρεί και σε αυτή τη περίπτωση πολλές από της δυνατότητες της κοινωνικής κατοικίας. Ο Hertzberger, αποκαλούσε τον δημόσιο χώρο ο οποίος και σχηματίζεται σε περιπτώσεις απλής επανάληψης των στοιχών, όπως αυτές στις πολυκατοικίες στην Λεωφόρο Αλεξάνδρας από τον Κυριακό, ως «μισό δρόμο», δίχως να υπάρχει η δυνατότητα της εναλλαγής δρόμων και αυλών⁴⁴, η διαβάθμιση με άλλα λόγια σε περιοχές περισσότερο ή λιγότερο δημόσιες ή ιδιωτικές αντιστοιχώς.

Μια τέτοια διαβάθμιση ενδεχομένως επιτυγχάνεται δημιουργώντας σε αυτή τη περίπτωση μια μικρή «πλατεία», ένα υπαίθριο χώρο με αναφορά στο συγκρότημα, όπως φαίνεται χαρακτηριστικά με την διακοπή της ενότητας του δεύτερου στοιχού σε δύο πολυκατοικίες. Η διαβάθμιση στο δημόσιο χώρο παράγει και εδώ μια *ενότητα κατοικιών* με βασικό πυρήνα τον υπαίθριο χώρο. Αν επισκεφθεί κανείς το συγκρότημα αυτό μπορεί να αντιληφθεί ότι η μικρή «πλατεία» λειτουργεί για το ίδιο ως ένας χώρος ιδιωτικός, ενώ αποτελεί κοινόχρηστο για του ενοίκους. Το αποτέλεσμα είναι αυτό το συγκρότημα να αποπνέει, ίσως αναπάντεχα, ακόμα και σήμερα την αίσθηση της γειτονιάς.

---

⁴³ Σ. Σταυρίδης, Β. Γκιζελή, κ.α., *Μετασχηματισμοί...*, ό.π., σ. 170

⁴⁴ H. Hertzberger, *Μαθήματα...*, ό.π., σ. 56

14
15
16

Σχήμα Β'1

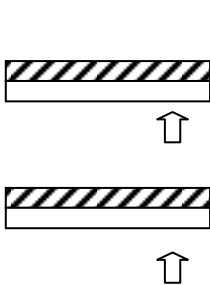
Σχέση δημόσιας και ιδιωτικής ζώνης στη δόμηση κατά στοίχων

Δημόσια ζώνη – διημέρευση

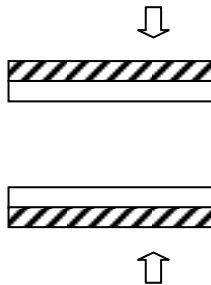
Α'

Απλή κατά στοίχους δόμηση. Η περίπτωση των πολυκατοικιών του Κυριακού στο συγκρότημα της Λ. Αλεξάνδρας.

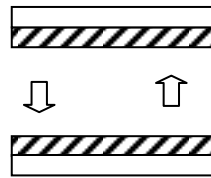
Β'

Επανάληψη στοίχων κατά ομάδες. Η περίπτωση των πολυκατοικιών του Λάσκαρι στο συγκρότημα της Λ. Αλεξάνδρας.

Γ'

Επανάληψη στοίχων κατά ομάδες. Η περίπτωση του συγκροτήματος της Στέγης Πατρίδος.

Δουργούτι (Εικ. 17)

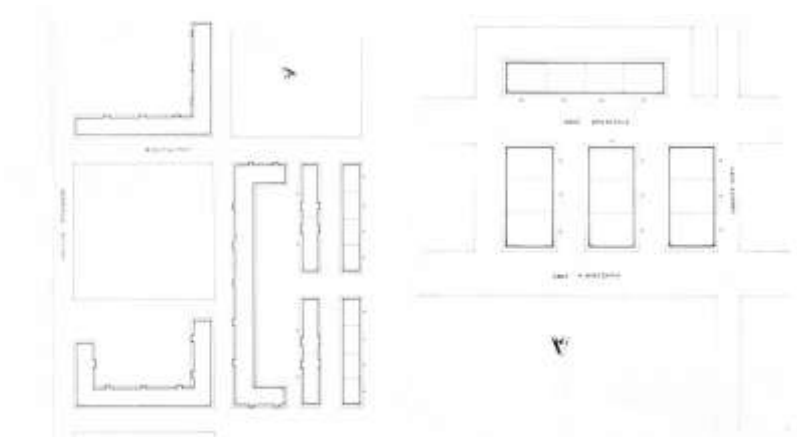
Η πρώτη φάση, 1934-37, στο συγκρότημα *Δουργούτι*, αφορά τις τέσσερις πολυκατοικίες εν σειρά. Οι δύο πρώτες γίνονται σε του Κυριακού, όμοιες με την αυτές της Λεωφόρου Αλεξάνδρας όσον αφορά την τυπολογία και ο δεύτερος δύο πολυκατοικίες του Κίμων Λάσκαρι, οι οποίες ανήκουν στην κατηγορία αυτών με διαμερίσματα και στις δύο πλευρές τους⁴⁵. Η διεύθυνσή τους είναι βόρεια προς βορειοανατολική (NE-SW) με αποτέλεσμα τη μια όψη με νοτιοανατολικό προσανατολισμό, η οποία στην περίπτωση του Κυριακού περι-

⁴⁵ Ε. Παπαδοπούλου και Γ. Σαρηγιάννης, *συνολπτική έκθεση...*, ό.π., σ.34

λαμβάνει την ζώνη του ύπνου, και τη δεύτερη με βορειοδυτικό. Πάντως και σε αυτή τη περίπτωση ο ελεύθερος χώρος δεν έτυχε καμίας φροντίδας και ουσιαστικά αντιμετωπίστηκε ως ένας κοινός δρόμος παρά τις δυνατότητες σχεδιασμού του ενώ ενδεικτικό γεγονός αποτελεί ότι η επιλογή των τύπων διαμερισμάτων που σχεδιάστηκαν δεν δηλώνει ενιαίο σχεδιασμό αλλά μάλλον απλή παράθεση ανεξάρτητων πολυκατοικιών.

Δραπετσώνα (Εικ. 18)

Εδώ το ζήτημα του ισότιμου ηλιασμού για τις κατοικίες θυσιάζεται για πιο οικονομικές λύσεις μιας και οι τρεις εν σειρά πολυκατοικίες έχουν διαμερίσματα και στις δύο πλευρές ενώ η τέταρτη, κάθετη στη διεύθυνση των τριών και με τυπολογία αντίστοιχη των δύο πρώτων πολυκατοικιών στο συγκρότημα Δουργυτίου, έχει μια όψη με βόρειο προσανατολισμό και μια με νότιο αντίστοιχως. Ούτε στη συγκεκριμένη περίπτωση υπήρξε η φροντίδα σχεδιασμού του δημόσιου χώρου ούτε ενεργητικής διάπλασης του αστικού ιστού της πόλης.

17 18

19

Αεροφωτογραφία του Δουργυτίου το 1937. Έχουν οικοδομηθεί οι τρεις από τις τέσσερις συνολικά πλάι στα παραπήγματα.

7

ΔΙΑΤΑΞΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑΤΩΝ ΜΕ ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΧΩΡΟ

Η διάταξη των πολυκατοικιών των συγκροτημάτων περιμετρικά ενός οικοδομικού τετραγώνου με, πυρήνα τον κεντρικό υπαίθριο χώρο του συγκροτήματος, εφαρμόζεται στη δεύτερη περίοδο οικοδόμησης των προσφυγικών πολυκατοικιών της Αθήνας και του Πειραιά. Από μια άλλη πλευρά απλώς δεν εφαρμόζεται η δόμηση κατά στοίχους, η οποία είχε γενική εφαρμογή έως το 1937 μιας και μόλις δύο συγκροτήματα, όπως θα δούμε, συγκροτούν έναν αυτοτελή αστικό χώρο. Πρόκειται για τις περιπτώσεις των προσφυγικών πολυκατοικιών της Νέας Κοκκινιάς, οι οποίες ανήκουν στην πρώτη περίοδο 1934-37, αλλά κυρίως το συγκρότημα των Αγίων Αναργύρων. Η αναφορά μας θα εστιάσει στα παραπάνω οικιστικά συγκροτήματα αν και η διάταξη αυτή εφαρμόστηκε και στις τρεις πολυκατοικίες του οικιστικού συγκροτήματος στο Δουργούτι αλλά και στη Καισαριανή, διότι ένα σαφές αστικό περιβάλλον με τα ιδιαίτερα γνωρίσματά του διαμορφώνεται μόλις στα δύο παραπάνω συγκροτήματα.

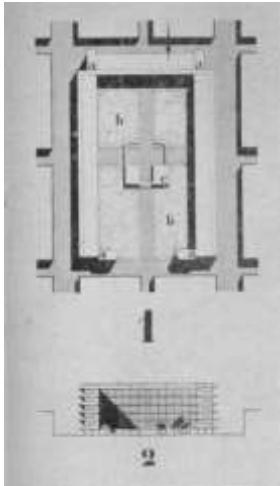
Στις αρχές του '30, η δόμηση κατά στοίχους, μοιάζει να έχει την αξία γενικής αρχής για τη μοντέρνα αρχιτεκτονική. Θεωρούνταν όπως είδαμε περισσότερο σαν λογική συνέπεια της αρχής του βέλτιστου ηλιασμού. Μάλιστα οι συνθήκες των αυλών στις λαϊκές συνοικίες σε πόλεις της κεντρικής Ευρώπης κυρίως, ήταν πραγματικά ζοφερές έως τότε. Μάλλον, πλάι στα υπαρκτά προβλήματα των αυλών των οικοδομικών τετραγώνων, απορρίφθηκαν συλλήβδην, κάθε αξιόλογη ποιότητα της ανθρώπινης ζωής που σήμαινε μια κοινόχρηστη αυλή. Άλλωστε, η γερμανική σχολή του μοντέρνου κινήματος, κατά κύριο λόγο, απέρριψε την κοινόχρηστη αυλή και τη περιμετρική διάταξη ενός οικοδομικού τετραγώνου. Αξίζει εδώ να σημειώσουμε ότι και οι έλληνες αρχιτέκτονες του μοντέρνου κινήματος είχαν σχεδόν αποκλειστικά επιρροές από τους Γερμανούς συναδέλφους τους. Εξάλλου, η αρθρογραφία της εποχής και κυρίως με αφορμή τη διοργάνωση στην Αθήνα του τέταρτου C.I.A.M, είναι ενδεικτική αυτών των αναζητήσεων ή περισσότερο της βεβαιότητας στα πλεονεκτήματα της δόμησης κατά επάλληλους στοίχους.

Πράγματι, όπως τονίσαμε, ο πιο σημαντικός εκείνη την εποχή Έλληνας αρχιτέκτονας με γνώσεις στην πολεοδομία, ο Ιωάννης Δεσποτόπουλος, υιοθετεί την εν σειρά δόμηση. Μοναδική εξαίρεση από το γενικό κλίμα της εποχής θα αποτελέσει η πρόταση του Στάμου Παπαδάκη (*Εικ. 20*) για τον «αστικό συνοικισμό» των υπαλλήλων της Ε.Τ.Ε. την άνοιξη του 1933, λίγο πριν την έναρξη του συνεδρίου το καλοκαίρι του ίδιου έτους. Οι αρχιτέκτονες που εργάζονται στην αρμόδια Τεχνική Υπηρεσία του Υπουργείου Κρατικής Υγείας

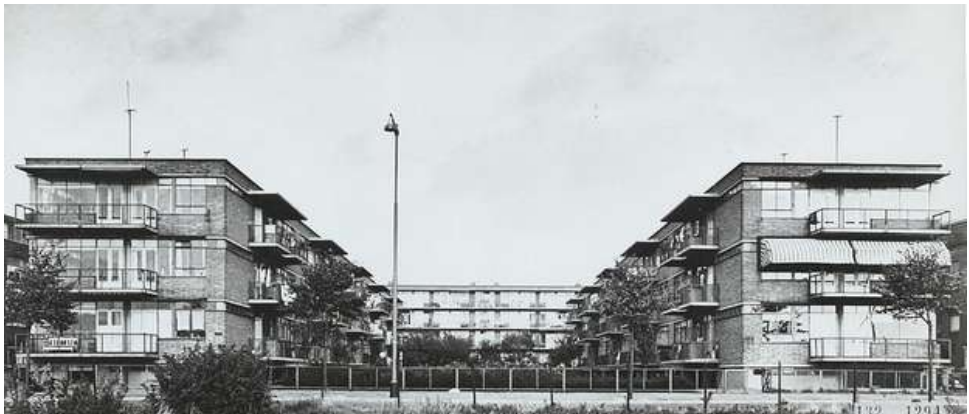

νής, δε θα διαφοροποιηθούν από αυτό ακριβώς το περιβάλλον των ιδεών και αντιλήψεων της εποχής.

Τα παραδείγματα των συγκροτημάτων της Βιέννης ή του ολλανδικού μοντέρνου κινήματος (Εικ. 21,22), φαίνεται πως είναι ελάχιστα γνωστά στην Ελλάδα. Στις δύο αυτές χώρες, θα αναζητηθούν εκείνη την εποχή, διαφορετικές απαντήσεις στο ζήτημα της λειτουργικής οργάνωσης ενός συγκροτήματος κοινωνικής κατοικίας, δίχως την ίδια επιμονή στη εφαρμογή δόμηση κατά στοίχους ως μοναδικής επιλογής του σχεδιασμού των συγκροτημάτων κοινωνικής κατοικίας.

20 21
22

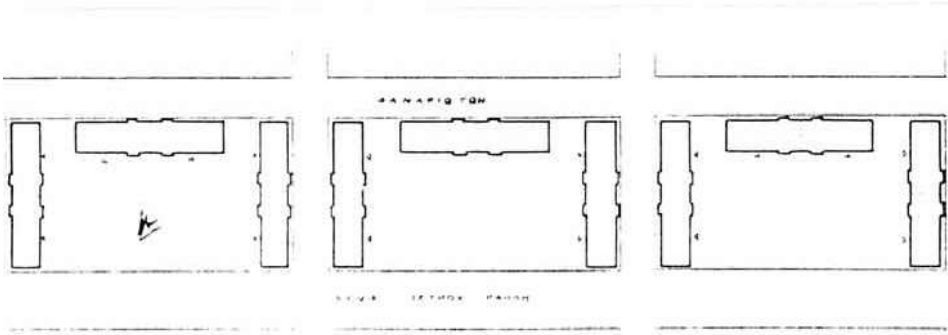
Πάνω: Αριστερά η πρόταση του Παπαδάκη και δεξιά ο συνοικισμός Lindeshof (1925).

Κάτω: Το συγκρότημα Vroesenlaan (1931-34) στο Ρότερνταμ του van den Broek.

Νέα Κοκκινιά

Η πρώτη εφαρμογή ανάλογου παραδείγματος, περιμετρικής διάταξης με κέντρο μια κοινόχρηστη αυλή και με ανοιχτή τη μια της πλευρά, θα είναι το οικιστικό συγκρότημα της *Νέας Κοκκινιάς*, πλέον κατεδαφισμένο, το οποίο οικοδομείται μεταξύ των ετών 1934 και 1935, στη πρώτη περίοδο ανέγερσης των προσφυγικών πολυκατοικιών. Αξίζει να σημειώσουμε εδώ ότι η τυπολογία της κάθε πολυκατοικίας είχε κατοικίες και στις δύο πλευρές της. Συνολικά περιλάμβανε 216 κατοικίες σε εννέα πολυκατοικίες. Ανά τρεις συγκροτούσαν μια μικρή κοινόχρηστη αυλή στο κέντρο ενός οικοδομικού τετραγώνου. Επί της ουσίας, η λειτουργική διάταξη, προκύπτει από τη σύνθεση και όχι από την απλή επανάληψη ή παράθεση, με βασικό στοιχείο την ίδια τυπική πολυκατοικία η οποία χρησιμοποιείται στην εν σειρά δόμηση στο Δουργούτι. Οι δυνατότητες διαμόρφωσης και σχεδιασμού του δημόσιου χώρου είναι εδώ ακόμα μεγαλύτερες. Ωστόσο, ο Βασιλείου σημειώνει σχετικά πως «με την τοποθέτησή τους σε σχήματα Π δημιουργούν τρεις μεγάλες πλατείες και θ' αποτελούσαν ένα δείγμα πολιτισμένου συνοικισμού, αν είχαν συμπληρωθεί με πράσινο οι ελεύθεροι χώροι τους»⁴⁶. Πράγματι, η ανέγερση του συγκροτήματος, δεν συνοδεύτηκε από την ίδια φροντίδα στο σχεδιασμό του ελεύθερου χώρου. Όπως και στη κατά στοιίχους δόμηση, έτσι και εδώ, η οργάνωση του ελεύθερου χώρου του συγκροτήματος δεν αποτελεί μέρος του συνολικού σχεδιασμού. Εντούτοις, υπάρχει σαφής διαφορά στην ποιότητα του υπαίθριου χώρου, που συνθέτουν οι πολυκατοικίες της Νέας Κοκκινιάς, αν τις συγκρίνουμε με τα αντίστοιχα παραδείγματα της κατά στοιίχους δόμησης.

23

⁴⁶ Ι. Βασιλείου, *Η λαϊκή...*, ό.π. σ.82

Αεροφωτογραφία του 1937. Πλέον οι πολυκατοικίες είναι κατεδαφισμένες.

24

25

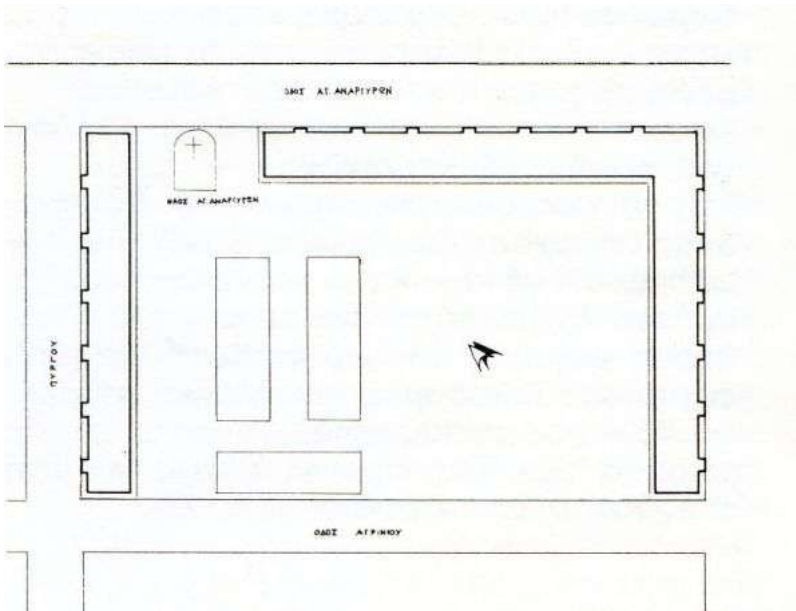

Άγιοι Ανάργυροι

Ίσως όμως το πιο ενδιαφέρον παράδειγμα, σε ότι αφορά την λειτουργική οργάνωση του συνοικισμού, είναι το οικιστικό συγκρότημα των *Αγίων Αναργύρων* στον Πειραιά και το οποίο ανεγείρεται κατά τη δεύτερη περίοδο· ένα συγκρότημα το οποίο, σύμφωνα με τον καθηγητή Γεώργιο Σαρηγιάννη, παραπέμπει στα μεγάλα συγκροτήματα κοινωνικής κατοικίας του δήμου της Βιέννης κατά τη δεκαετία του '20⁴⁷. Όπως είδαμε, το οικιστικό συγκρότημα των Αγίων Αναργύρων, πρόσφερε ουσιαστικά το μεγαλύτερο σε διαστάσεις υπαίθριο χώρο στους κατοίκους και ακόμα την υψηλότερη αναλογία ελεύθερου χώρου ανά κάτοικο σε σύγκριση με τους άλλους συνοικισμούς προσφυγικών πολυκατοικιών. Πόσο μάλλον αν συγκρίνει κανείς τα αποτελέσματα αυτά με τις συνθήκες της αθηναϊκής αυλής ή τους φωτογωγούς ακόμα και των πολυτελών αστικών πολυκατοικιών⁴⁸.

Είναι άγνωστο αν η αρμόδια υπηρεσία μερίμνησε για τη διαμόρφωση της μεγάλης υπαίθριας αυλής στο εσωτερικό του οικοδομικού τετραγώνου. Ωστόσο, στα σχέδια του οικιστικού συγκροτήματος, τα όποια βέβαια δε διαφέρουν σε τίποτα από των υπόλοιπων συγκροτημάτων, είναι ενδεικτική η αδιαφορία για τη σημασία του δημόσιου χώρου. Έτσι λοιπόν τα τοπογραφικά σχέδια της Τεχνικής Υπηρεσίας, παρέχουν πληροφορίες μόνο για τις γενικές διαστάσεις των κατοικιών, τις ιδιοκτησίες των κατοικιών και τη γενική τοποθέτηση του συγκροτήματος.

26

⁴⁷ Ε. Παπαδοπούλου και Γ. Σαρηγιάννης, *συνοπτική έκθεση...*, ό.π., σ.164

⁴⁸ Ι. Βασιλείου, *Η λαϊκή...*, ό.π. σ.82

27

28

85

Η γενική διάταξη του συγκροτήματος, όπως και στη περίπτωση της Νέας Κοκκινιάς, δεν ακολουθεί μια αυστηρή περιμετρική διάταξη στο οικοδομικό τετράγωνο αλλά την ελεύθερη σύνθεση των πολυκατοικιών δημιουργώντας μια ανοιχτή κοινόχρηστη αυλή. Έτσι, η μια πλευρά του οικοδομικού τετραγώνου μένει αδόμητη ενώ αντίστοιχα, η βορειανατολική πλευρά, επί της οδού Αγίων Αναργύρων, διακόπτεται από την παρουσία της ομώνυμης εκκλησίας. Η λειτουργική οργάνωση του συγκροτήματος προκύπτει και εδώ, όχι ως αποτέλεσμα απλής παράταξης των πολυκατοικιών, αλλά ως αποτέλεσμα σύνθεσής τους. Η δυνατότητα δημιουργίας ενός κοινόχρηστου χώρου με αναφορά στις κατοικίες του συνοικισμού ήταν μια από τις αδυναμίες της δόμησης κατά στοίχους. Ακόμα περισσότερο, η διαβάθμιση των υπαιθρίων χώρων και οι υποτυπώδεις «αυλές» στο συγκρότημα Αλεξάνδρας και Στέγη Πατρίδος, παρόλη τη σημασία τους, δε θα μπορούσαν σε καμία περίπτωση να αναπληρώσουν τη ποιότητα του κοινόχρηστου και δημόσιου χώρου που παράγει η αυλή των Αγίων Αναργύρων. Εξακολουθεί, ακόμα και σήμερα, να αποτελεί ένα ζωντανό υπαίθριο χώρο, όχι μόνο ως κοινόχρηστη αυλή του συγκροτήματος, τόπος παιχνιδιού για τα παιδιά όχι μόνο του συγκροτήματος εφόσον ως δημόσιος χώρος αποτελεί σημείο αναφοράς της γειτονιάς.

Έχει μεγάλη σημασία σε αυτές τις περιπτώσεις η διάταξη των κινήσεων και η τοποθέτηση των κλιμακοστασίων σε σχέση με την κοινόχρηστη αυλή. Στην περίπτωση του συνοικισμού της Νέας Κοκκινιάς, το γεγονός της παρουσίας διαμερισμάτων και στις δύο πλευρές των πολυκατοικιών, δεν κάνει εμφανή το ζήτημα αυτό. Ωστόσο, η οργάνωση των κινήσεων

αποκτά ιδιαίτερη σημασία στην περίπτωση των Αγίων Αναργύρων, σε ότι αφορά το χαρακτήρα της κοινόχρηστης αυλής. Στο οικιστικό συγκρότημα των Αγίων Αναργύρων, οι προσβάσεις γίνονται από την πλευρά των δρόμων. Ενδεχομένως, αν τα κλιμακοστάσια τοποθετούνταν στο εσωτερικό της κοινόχρηστης αυλής, να αναιρούνταν τα ιδιαίτερα ποιοτικά χαρακτηριστικά της αυλής, ως ένας χώρος περισσότερο «ιδιωτικός» συλλογικός χώρος, με αναφορά στο συγκρότημα. Με αυτόν τον τρόπο ουσιαστικά προσφέρεται μια ακόμα ποιότητα δημόσιου χώρου σε σχέση με τους δρόμους ή ενδεχομένως μια μεγάλη πλατεία της συνοικίας. Εξίσου σημαντική είναι τέλος και η ελεύθερη σύνθεση των κτιριακών μονάδων όπως είδαμε, μιας και με τη σειρά τους δίνουν επίσης μια ποικιλία χώρων αλλά και διαβάθμισης στο δημόσιο χώρο ενός ανάλογα μεγάλου οικιστικού συγκροτήματος⁴⁹.

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι στη λειτουργική οργάνωση των συγκροτημάτων με πυρήνα έναν κεντρικό χώρο, οι δυνατότητες σχεδιασμού του υπαίθριου χώρου, είναι σημαντικά μεγαλύτερη σε σχέση με τη δόμηση κατά επάλληλους στοιίχους⁵⁰. Ακόμα, ο χώρος αυτός, λειτουργεί πολύ περισσότερο ως ένας εν δυνάμει συλλογικός χώρος του συγκροτήματος: ως η «καρδιά» του συνοικισμού, χώρος παιχνιδιού για τα παιδιά και ανάπαυσης για του γονείς. Τέλος, μια τέτοια συγκρότηση του αστικού χώρου, σε αντίθεση με την ομοιογένεια του υπαίθριου χώρου της δόμησης κατά στοιίχους⁵¹, είναι σε θέση να παράγει ένα πρότυπο πολεοδομικής επέκτασης κυρίως λόγω της δημιουργίας *ενοτήτων κατοικιών* με κοινόχρηστους χώρους, όχι ομοιόμορφους, αλλά με σαφή αναφορά σε αυτή την ενότητα και επομένως τη δυνατότητα διαβάθμισης, ποικιλίας αλλά και σαφής λειτουργίας του δημόσιου χώρου.

30

⁴⁹ Σ. Σταυρίδης, Β. Γκιζελή, κ.α., *Μετασχηματισμοί...*, ό.π., σ.179

⁵⁰ Στο ίδιο, ό.π., σ.174

⁵¹ Σ. Σταυρίδης, Β. Γκιζελή, κ.α., *Μετασχηματισμοί...*, ό.π., σ.174

Ενότητα β΄

*Αρχιτεκτονικός σχεδιασμός της
κατοικίας και του κτιρίου*

8

Η ΕΛΑΧΙΣΤΗ ΚΑΤΟΙΚΙΑ

Το πρότυπο της κοινωνικής κατοικίας και οι αρχές του μοντέρνου κινήματος, οι οποίες εκφράστηκαν στον συμπληρωματικό ρόλο αρχιτεκτονικής και πολεοδομίας, μετέφεραν τον προβληματισμό στη λειτουργική οργάνωση των συγκροτημάτων. Πρόκειται όμως για τη μια πλευρά του ζητήματος της κοινωνικής κατοικίας, με την οποία ασχοληθήκαμε στην πρώτη ενότητα του δευτέρου μέρους της εργασίας αυτής. Η άλλη αφορά με τη σειρά της τη λειτουργική οργάνωση της κατοικίας και επομένως στη ίδια την κτιριακή μονάδα, στα συγκροτήματα της μελέτης μας. Συγχρόνως αφορά και το βαθμό στον οποίο διαπραγματεύτηκαν οι Έλληνες αρχιτέκτονες των προσφυγικών πολυκατοικιών τις αρχές του ευρωπαϊκού μοντέρνου κινήματος όπως διατυπώνονται εκείνη την περίοδο.

Ο σύγχρονος τρόπος ζωής

Η αρχιτεκτονική θα αρχίσει να ασχολείται με τη βελτίωση της λαϊκής κατοικίας συστηματικά μόλις τη δεύτερη δεκαετία του δεκάτου ενάτου αιώνα, ώστε να οδηγήσει το 1929, στο δεύτερο Διεθνές Συνέδριο Νέας Αρχιτεκτονικής (C.I.A.M.) στην πόλη της Φρανκφούρτης, με θέμα την «ελάχιστη κατοικία»¹. Άλλωστε, η διοργανώτρια πόλη του συνεδρίου, έχει να επιδείξει όπως είδαμε, ένα σημαντικό έργο εκείνη την εποχή στον τομέα της κοινωνικής κατοικίας. Οι δημοτικές αρχές της πόλης, από το 1925 έως το 1930, υπό την ευθύνη του αρχιτέκτονα Ernst May, θα οικοδομήσουν 15.000 κατοικίες, σχεδόν το 90% των κατοικιών που παρήχθησαν συνολικά στο διάστημα αυτό². Αλλά και στη Βιέννη, για την οποία ήδη έγινε λόγος, σε διάστημα μεγαλύτερο από μια δεκαετία, έως το 1932, δημιουργήθηκαν πάνω από 60.000 κατοικίες για τα ασθενέστερα οικονομικά στρώματα της πόλης³. Το εύρος ανάλογων προγραμμάτων κοινωνικής στεγαστικής πολιτικής, κυρίως στις χώρες της βόρειας Ευρώπης, αναπόφευκτα συνέδεε το σχεδιασμό της κατοικίας με την οικονομία στο διαθέσιμο χώρο, την ορθή και βέλτιστη αξιοποίηση υλικών και μεθόδων παραγωγής, από τους αρχιτέκτονες, προκειμένου η κατοικία να είναι προσιτή για το μέσο εργατικό εισόδημα. Η «ελάχιστη κατοικία» λοιπόν σήμαινε καταρχήν την οικονομία και τον ορθολογισμό στον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό της, ούτως ώστε η ικανοποιητική διάταξη της κατοικίας να συνδαστεί με την ανάγκη μείωσης του κόστους παραγωγής. Έτσι, βασική επιδίωξη αποτελούσε η αποφυγή της σπατάλης στην αξιοποίηση του χώρου της κατοικίας, συμπληρώνοντας κατά κάποιον τρόπο την ιδέα της «εδαφικής οικονομίας», η οποία βρισκόταν στην

---

¹ K.Teige, *The minimum...*, ό.π., σ.216

² K.Frampton, *Μοντέρνα...*, ό.π., σ.130

³ Βλ. Ι.Βασιλείου, *Η λαϊκή...*, ό.π. σ.50-54 και Δ.Καρύδης, *Τα επτά...*, ό.π. σ.217

αφετηρία των αναζητήσεων όσον αφορά την λειτουργική οργάνωση του συγκροτήματος της κοινωνικής κατοικίας.

Την ίδια στιγμή, η «ελάχιστη κατοικία», η οποία απευθυνόταν στις αδύναμες οικονομικά τάξεις, αντιμετώπιστηκε εκείνη την εποχή, τουλάχιστον στις ανεπτυγμένες ευρωπαϊκές χώρες, ως προνομιακό πεδίο κερδοφορίας, λόγω ακριβώς της αναντιστοιχίας ανάμεσα στο χαμηλό κόστος παραγωγής και την τιμή του ενοικίου⁴. Ήδη στη δεκαετία του '30 θα γίνουν πλέον σαφή τα όρια των αρχιτεκτονικών και πολεοδομικών παρεμβάσεων του μοντέρνου κινήματος ενώ ακόμα και οι χώρες αυτές δεν έλυσαν στο σύνολό του το ζήτημα της λαϊκής στέγης, η οποία σε πολλές περιπτώσεις εξακολουθούσε να μην είναι προσιτή, ενώ η οικονομική κρίση της δεκαετίας του '30, σε χώρες όπως η Γερμανία και η Αυστρία, θα κάνει εμφανή τα πραγματικά κοινωνικά προβλήματα. Έτσι λοιπόν, στα 1930, στα ευρωπαϊκά κράτη, η ιδέα ότι η ολοκληρωμένη επίλυση του προβλήματος της κατοικίας μπορούσε να δοθεί μέσα από την αρχιτεκτονική είχε δείξει την ανεπάρκειά της, υπενθυμίζοντας ότι οι απαντήσεις δεν ήταν δυνατό να αναζητηθούν έξω από τα πλαίσια των ευρύτερων κοινωνικών ζητημάτων⁵.

Ωστόσο, πέρα από την οικονομική διάσταση του προβλήματος, ακόμα ένας σημαντικός παράγοντας επηρεάζει καθοριστικά τις βασικές αρχές στο σχεδιασμό της κατοικίας. Οι αρχιτέκτονες πρέπει να λάβουν υπόψη τις κύριες αλλαγές στην κοινωνική δομή, προσδιορίζοντας εν συνεχεία τις συνέπειες στην λειτουργική οργάνωση της κατοικίας⁶. Έπρεπε λοιπόν να απαντηθεί το ερώτημα σε ποιόν απευθύνεται η «ελάχιστη κατοικία» και πως διαμορφώνονταν οι κοινωνικές συνθήκες και ανάγκες των κατοίκων. Προϋπόθεση ήταν η σύγχρονη αρχιτεκτονική να μελετήσει τις πραγματικές κοινωνικές αλλαγές που έλαβαν χώρα έως εκείνη την εποχή, για τα ασθενέστερα κοινωνικά στρώματα, στα οποία πλέον απευθύνονταν, κατανοώντας την ίδια στιγμή τις αλλαγές στην καθημερινή ζωή που αυτές συνεπάγονταν. Μάλιστα για πρώτη φορά ο αρχιτέκτονας θα ασχοληθεί ουσιαστικά με τη λαϊκή κατοικία τόσο στις ευρωπαϊκές χώρες όσο και στην Ελλάδα, ενώ το ίδιο το γεγονός αποτελεί μια βαθειά και ριζική αλλαγή.

Ο Karel Teige, παρατηρεί σωστά την ίδια περίοδο, ότι η κατοικία των ευπόρων δεν μπορεί να αξιοποιηθεί πλέον ως πρότυπο για την λαϊκή κατοικία, γεγονός το οποίο συνέβαινε έως ένα σημείο, μέσα από την απλή ελάττωση των διαστάσεων των διαμερισμάτων των ανώτερων και μεσαίων στρωμάτων⁷, ακόμα και αν υποθέσουμε ότι η αρχιτεκτονική τους ενσωματώνει αρχές και μορφολογικές επιρροές του μοντέρνου κινήματος. Παράλληλα σημειώνει, ότι την ίδια στιγμή, δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ούτε ως κοινωνικό πρότυπο για τον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό, η δομή της οικογένειας ως αυτόνομη οικονομικά μονάδα⁸. Συνεπώς, το διαμέρισμα της κοινωνικής κατοικίας δε θα προέκυπτε απλά ως μικρογραφία του διαμερίσματος της αστικής μεσοπολεμικής πολυκατοικίας.

Όσον αφορά την «ελάχιστη κατοικία», η αλλαγή αυτή, θα αποτυπωθεί στο μοντέρνο κίνημα της ευρωπαϊκής αρχιτεκτονικής, με τη μετατόπιση του επίκεντρου στο σχεδιασμό από

---

⁴ K.Teige, *The minimum...*, ό.π., σ.234

⁵ Δ.Καρύδης, *Τα επτά...*, ό.π. σ.220

⁶ K.Teige, *The minimum...*, ό.π., σ.234

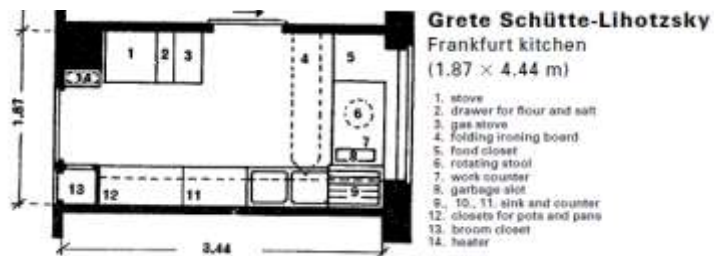
⁷ Στο ίδιο, σ.239· βλ. επίσης Α.Korr, *Πόλη και επανάσταση*, μτφρ. Π.Λαζαρίδης, Νέα Σύνορα 1976, σ.182

⁸ Στο ίδιο, σ.246

έναν χώρο ετοιμασίας του φαγητού⁹, όπως αντιστοιχούσε μάλλον στις παλαιότερες προβιομηχανικές κοινωνικές σχέσεις του οικιακού νοικοκυριού, σε έναν ευρύ χώρο διημέρευσης για όλη την οικογένεια (wohngraum), ο οποίος πλέον αποτελούσε την «καρδιά» των δραστηριοτήτων της κατοικίας¹⁰. Η παραπάνω αλλαγή του κέντρου της κατοικίας σηματοδοτεί μια διαφορετική ιεραρχία του αρχιτεκτονικού σχεδιασμού των χώρων του διαμερίσματος της κοινωνικής κατοικίας. Πράγματι, σε πολλές περιπτώσεις, οι διαστάσεις των δωματίων του ύπνου ή της κουζίνας, μειώνονται στο ελάχιστο δυνατό. Ο Teige υπογραμμίζει το παραπάνω γεγονός στο παράδειγμα της κουζίνας, το οποίο είναι μάλλον ενδεικτικό. Ενώ λοιπόν η κουζίνα έως τότε αποτελούσε τον βασικό χώρο των καθημερινών λειτουργιών της οικογένειας, η αλλαγή στη σύγχρονη ζωή απαιτούσε τον περιορισμό της στον κύριο λειτουργικά ρόλο, την ετοιμασία δηλαδή του φαγητού αποκλειστικά¹¹.

Ουσιαστικά πρόκειται για μια διαδικασία αφενός ορθολογικής αντιμετώπισης του σχεδιασμού, αφετέρου εναρμόνισης με τις νέες ανθρώπινες ανάγκες εκείνη την εποχή, οι οποίες συνδέονται και με την ανάπτυξη της βιομηχανίας και τη συγκρότηση μιας πολυπληθούς εργατικής τάξης. Άλλωστε, η κοινωνική κατοικία στις ευρωπαϊκές χώρες, απευθύνεται τότε για σειρά λόγων, πρωτίστως στους υπαλλήλους και εργάτες των σύγχρονων επιχειρήσεων.

Η οργάνωση της νέας κουζίνας, η οποία θα εκπληρώνει με τη σειρά της το ρόλο της στη σύγχρονη κατοικία, θα γίνει κύριο μέλημα στην ευρωπαϊκή αρχιτεκτονική¹², στην κατεύθυνση ενός απόλυτα εξειδικευμένου χώρου της κατοικίας. Μάλιστα ο Karel Teige θα την παρομοιάσει στις αρχές του '30 μάλιστα με «χημικό εργαστήριο» δηλώνοντας με έμφαση την προοπτική αυτή¹³. Το μεγάλο πρόγραμμα κοινωνικής κατοικίας το οποίο εφαρμόστηκε στις γερμανικές πόλεις στη δεκαετία του '20, με την παράλληλη αξιοποίηση της βιομηχανικής τεχνολογίας, ήταν από τις πλέον χαρακτηριστικές της εφαρμογής της νέας κουζίνας στην «ελάχιστη κατοικία». Ίσως το πλέον γνωστό παράδειγμα αποτελεί η πρότυπη κουζίνα της Φρανκφούρτης (Frankfurterküche), η οποία παρεμπιπτόντως σχεδιάζεται και από γυναίκα, την Margarete Schütte-Lihotzky (Εικ. 31). Στην πρώτη της εκδοχή είχε εμβαδό επιφάνειας 6.43 τ.μ., το οποίο μειώθηκε σε 5.50 τ.μ. στην πορεία του πενταετούς προγράμματος κοινωνικών κατοικιών του Ernst May. Η κουζίνα, περισσότερο από κάθε άλλο μέρος της κατοικίας αντιμετωπίζεται και σχεδιάζεται με βάση τον ορθολογισμό της μηχανής, επιδιώκοντας συνεχώς τη μείωση των απαραίτητων διαστάσεών της.

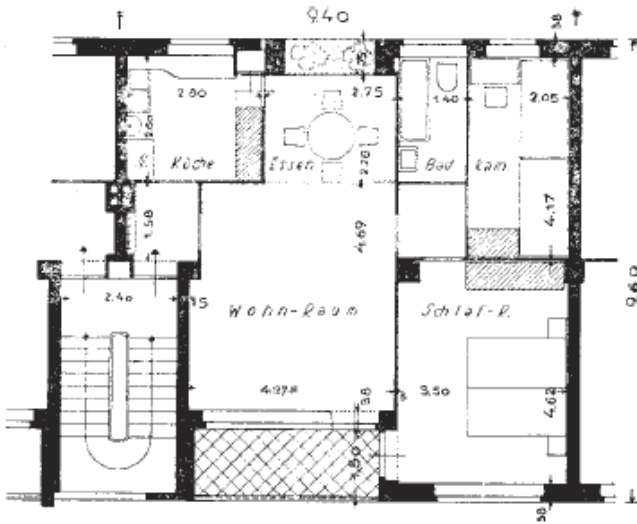
⁹ Στο ίδιο, σ.247

¹⁰ Ι.Βασιλείου, *Η λαϊκή...*, ό.π. σ.99

¹¹ Κ.Τεϊγε, *The minimum...*, ό.π., σ.242· βλ. επίσης και στο ίδιο, σ.218-220

¹² Ι.Βασιλείου, *Η λαϊκή...*, ό.π. σ.101

¹³ Κ.Τεϊγε, *The minimum...*, ό.π., σ.218

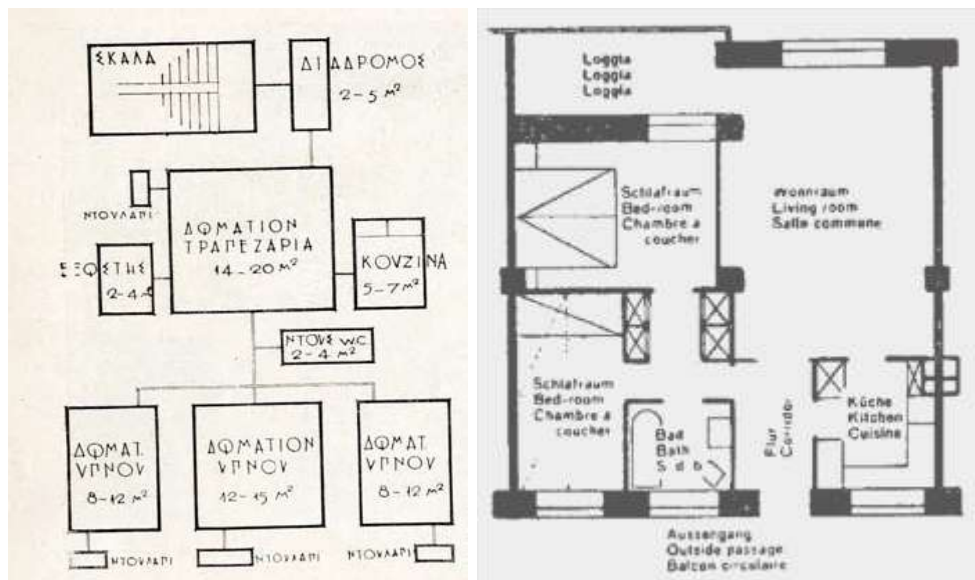

Η εξέλιξη αυτή έχει άμεση σχέση με μια ακόμα σημαντική σχεδιαστική αρχή του μοντέρνου κινήματος στην αρχιτεκτονική της κατοικίας. Πρόκειται για τη διαφορετική ιεραρχική διάταξη των επιμέρους χώρων της κατοικίας. Η ανάδειξη του χώρου διημέρευσης (wohngraum) ως «καρδιά» της κατοικίας αλλά και η εξειδίκευση και ο ορθολογισμός της κουζίνας ως σπουδαίας παραμέτρου, αντανακλά τη σαφή διάκριση δύο κύριων λειτουργικών ενότητων. Η πρώτη περιλαμβάνει τους βοηθητικούς χώρους της κατοικίας. Την κουζίνα, χώρο ετοιμασίας του φαγητού, τον χώρο υγιεινής και τέλος αποθηκευτικούς ή άλλους χώρους εξυπηρέτησης αλλά και τους χώρους ύπνου.

Η δεύτερη λειτουργική ενότητα περιλαμβάνει με τη σειρά της τον χώρο διημέρευσης. Έτσι ο διαχωρισμός των δύο παραπάνω λειτουργικών ενότητων συνεπάγεται και τη σαφή διάκριση και προσδιορισμό των επιμέρους λειτουργιών σε μια σύγχρονη κατοικία. Οι χώροι ύπνου, κυρίως στη βόρεια Ευρώπη, θα επιδιωχθεί από τους αρχιτέκτονες του μοντέρνου κινήματος, να λάβουν τις ελάχιστες δυνατές διαστάσεις¹⁴, ακολουθώντας εν μέρει την εξειδίκευση του χώρου της κουζίνας. Ο Karel Teige, αναφερόμενος σχετικά, κάνει λόγο για «θαλαμίσκους ύπνου»¹⁵. Συνεπώς, η πρώτη προσπάθεια να διατυπωθεί ένα νέο πλαίσιο αρχών, το οποίο θα ανταποκρίνεται τόσο στην οικονομία του χώρου όσο και στις νέες κοινωνικές συνθήκες, προσδιόριζε τα συστατικά μέρη της «ελάχιστης κατοικίας», αφενός σε έναν ευρύ χώρο διημέρευσης και τους χώρους ύπνου, προετοιμασίας του φαγητού και υγιεινής, εξειδικευμένους λειτουργικά και στα απολύτως απαραίτητα όρια των ελάχιστων διαστάσεών του.

¹⁴ Ι. Βασιλείου, *Η λαϊκή...*, ό.π. σ.101

¹⁵ K. Teige, *The minimum...*, ό.π., σ.242· βλ. επίσης: στο ίδιο, σ.225

Ωστόσο ο χώρος διημέρευσης, σε αντίθεση με τη σαφή εξειδίκευση των βοηθητικών χώρων αλλά και του ύπνου, μάλλον ερμηνεύεται ως ένας χώρος πολλαπλών λειτουργιών. Ο Βασιλείου εξάλλου, περιγράφει τον χώρο διημέρευσης με αντίστοιχο τρόπο (Εικ. 33), ως κέντρο συγκέντρωσης της οικογενειακής ζωής στις ελεύθερες ώρες της ημέρας. «Εκεί θα διαβάσουν την εφημερίδα τους, θα καπνίσουν, θα εργαστούν, εκεί θα δεχτούν τις φιλικές επισκέψεις, εκεί θα παίξουν τα παιδιά όταν βρέχει»¹⁶. Εάν ο σχεδιασμός του χώρου ύπνου και της κουζίνας, πραγματοποιούνταν με σαφή κριτήριο την ειδική λειτουργία που εξυπηρετεί και τη λογική της ελάχιστης δαπάνης χώρου, ο καθημερινός χώρος διημέρευσης αποτελούσε έναν πολλαπλών λειτουργιών χώρο, τον «κοινόχρηστο» χώρο της οικογένειας. Άλλωστε, είναι χαρακτηριστικό ότι, στα σχέδια των αρχιτεκτόνων της εποχής, ανεξάρτητα εθνικότητας, μπορεί να διαπιστώσει μια ανάλογη πρόθεση ακόμα και στην ονομασία των επιμέρους χώρων των σχεδίων. Έτσι λοιπόν η γερμανική λέξη *wohnräum* θα μπορούσε να αποδοθεί ως «χώρος ζωής» της κατοικίας ομοίως και η αγγλική ονομασία *living-room*, ενώ η γαλλικός όρος *sale commune* θα σήμαινε σε ελεύθερη μετάφραση το «κοινόχρηστο δωμάτιο».

Αξίζει τέλος να σημειώσουμε ότι σημαντικό κριτήριο σχεδιασμού της κατοικίας στο ευρωπαϊκό μοντέρνο κίνημα του μεσοπολέμου, θα αποτελεί εφεξής ο βασικός ρόλος των χώρων υγιεινής. Εξάλλου θα θεωρηθεί εκείνη την εποχή ως ενδεικτικό ποιοτικό χαρακτηριστικό ακόμα και για την «ελάχιστη κατοικία»¹⁷ και θα γίνει στοιχείο απαραίτητο της σύγχρονης κατοικίας, στο οποίο θα δοθεί ανάλογη φροντίδα σχεδιασμού του.

¹⁶ Ι.Βασιλείου, *Η λαϊκή...*, ό.π. σ.99

¹⁷ K.Teige, *The minimum...*, ό.π., σ.222

Συνοψίζοντας λοιπόν, το διαμέρισμα της κοινωνικής κατοικίας, το οποίο βασιζόταν στις αρχές του μοντέρνου κινήματος, συγκροτούνταν με επίκεντρο όχι πλέον τον χώρο της κουζίνας αλλά τον χώρο διημέρευσης. Η νέα λειτουργική οργάνωση της κατοικίας περιλάμβανε από τη μια μεριά τους διακριτούς χώρους ύπνου, ετοιμασίας του φαγητού και υγιεινής, στις ελάχιστες αναγκαίες διαστάσεις τους και από την άλλη τον χώρο διημέρευσης, ο οποίος δεν σχεδιάζονταν με τον αυστηρό προσδιορισμό της λειτουργίας του όπως αντίστοιχα η κουζίνα ή το δωμάτιο ύπνου.

Βασικά κριτήρια σχεδιασμού της κατοικίας

Έχει εδώ αξία να σταθούμε συνοπτικά στα βασικά κριτήρια σχεδιασμού της «ελάχιστης κατοικίας» ως μέτρο για το επίπεδο της επιρροής του μοντέρνου κινήματος στα συγκροτήματα προσφυγικών πολυκατοικιών του '30 της δεκαετίας στην ελληνικής πρωτεύουσα:

- *Πρώτον*, τη σημασία της τυπολογίας, τόσο του διαμερίσματος όσο και του ορόφου της κτιριακής μονάδας, στα συγκροτήματα κοινωνικής κατοικίας, συγχρόνως με τη χρήση του λειτουργικού καννάβου.
- *Δεύτερον*, τον βαθμό αξιοποίησης των δυνατοτήτων της βιομηχανικής τεχνολογίας και της τυποποίησης στην κατασκευή της κοινωνικής κατοικίας.
- *Τρίτον*, τη σαφή οργάνωση των κατακόρυφων και οριζοντίων κινήσεων τόσο της κατοικίας όσο και της κτιριακής μονάδας.
- *Τέταρτον*, το επίπεδο αξιοποίησης στη μελέτη της κοινωνικής κατοικίας των κοινόχρηστων λειτουργιών ως οργανικό μέρος της.

Η σημασία της τυπολογίας μπορεί να γίνει αντιληπτή αν αναλογιστεί κανείς ότι στη κοινωνική κατοικία, εκ των πραγμάτων, απουσίαζε κατά κάποιον τρόπο ο χρήστης στον οποίο απευθυνόταν ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός. Επιπλέον, το μέγεθος των συγκροτημάτων και ο αριθμός των κατοίκων στους οποίους αναφέρεται, αναπόφευκτα θα γεννούσε ένα προβληματισμό σχετικά με τη δυνατότητα της προσωπικής έκφρασης του κάθε ενός ανθρώπου μέσα στην κατοικία του, τον ιδιωτικό του χώρο.

Η τυπολογία αναφερόταν σε πρωτογενείς σχέσεις και χωρικές δομές. Παραδείγματος χάριν, η μετατόπιση του κέντρου της ζωής της κατοικίας από την κουζίνα στον χώρο διημέρευσης, η εξειδίκευση της κουζίνας και αντίστοιχα ο «πολυλειτουργικός» χώρος διημέρευσης, σημεία στα οποία εστίασαμε παραπάνω, αποτελούσαν νέα δεδομένα στην τυπολογία της κατοικίας. Το κοινό κλιμακοστάσιο ανά δύο διαμερίσματα κάθε ορόφου αποτελούσε και αυτό μια βασική τυπολογία στην οργάνωση της κτιριακής μονάδας. Ο τύπος προσδιόριζε δηλαδή ένα πλαίσιο αρχών και κανόνων ως έκφραση του τρόπου ζωής μιας κοινωνίας, το οποίο ήταν σε θέση να δεχθεί ένα πλήθος παραλλαγών¹⁸.

---

¹⁸ A.Rossi, *Η αρχιτεκτονική της πόλης*, μτφρ. Β.Πετρίδου, University studio press, Θεσσαλονίκη 1991, σ.40

Έτσι, η τυπολογία δεν ήταν μια απλή επανάληψη ή μίμηση ενός προτύπου αλλά ένα σύνολο αρχών. Τόσο η τυπολογία όσο και ο κάρναβος δεν ήταν παρά το απαραίτητο υπόβαθρο για αν μπορέσει να εκφραστεί μια πραγματική ποικιλία αρχιτεκτονικών λύσεων. Η απουσία του τύπου στον σχεδιασμό της κατοικίας, ακόμα και σήμερα, αποτυπώνει περισσότερο μια ομοιομορφία, μέσω της επανάληψης αυτή τη φορά λόγω της εμπορευματοποίησης και των κυρίαρχων προτύπων¹⁹.

Επιπλέον, η ορθολογική οργάνωση και η οικονομία του χώρου, επιχείρησαν να καταστήσουν, ως μέτρο του αρχιτεκτονικού σχεδιασμού της κατοικίας, τον ίδιο τον άνθρωπο. Η οργάνωση της κατοικίας ως ένα ενιαίο σύνολο αλλά και κάθε επιμέρους χώρου, με γνώμονα τις διαστάσεις και τις βιολογικές ανάγκες του ανθρώπου, για την περίοδο του μεσοπολέμου, ήταν περισσότερο από μια απλή καινοτομία μιας αναθεωρούσε τις κυρίαρχες αντιλήψεις, για την επίσημη τουλάχιστον αρχιτεκτονική, όπως διαμορφώθηκαν επί αιώνες. Ο Fred Forbat, επισήμανε στις αρχές του '30, το τέλος της πολεοδομικής σύνθεσης βάσει αισθητικών αρχών, προτάσσοντας τους κοινωνικούς, βιολογικούς και οικονομικούς παράγοντες²⁰ και η αρχιτεκτονική της κατοικίας θα ακολουθούσε την εξέλιξη αυτή.

Το δεύτερο κριτήριο σχεδιασμού είναι η χρησιμοποίηση των ωφελειών της σύγχρονης τεχνολογίας. Το ευρωπαϊκό μοντέρνο κίνημα στην αρχιτεκτονική ταυτίστηκε με την προσπάθεια αξιοποίησης των νέων τεχνολογικών δυνατοτήτων, αφενός για τη μείωση του κόστους και του χρόνου παραγωγής της κατοικίας, αφετέρου για τη ουσιαστική βελτίωση των συνθηκών ζωής. Πράγματι, σε πολλές περιπτώσεις έχει να επιδείξει σημαντικά αποτελέσματα, όσον αφορά τη χρήση του σπλισμένου σκυροδέματος και τη τυποποίηση, όπως στο πρόγραμμα κοινωνικών κατοικιών της Φρανκφούρτης, ή ακόμα την αξιοποίηση των τεχνολογικών καινοτομιών για την εξοικονόμηση του χώρου στη κουζίνα και τους χώρους υγιεινής.

Εξάλλου, η σημασία στην κατασκευή και το σχεδιασμό του οικιακού εξοπλισμού ή την επίπλωση της κατοικίας δεν είναι τυχαία. Την ίδια στιγμή γίνεται προσπάθεια, ώστε η «ελάχιστη κατοικία» να απαλλαγεί τόσο από το περιττό οικιακό εξοπλισμό όσο και να μειωθούν οι διαστάσεις των επίπλων μέσω της εργονομικής σχεδιάσής τους (Εικ. 35,36)²¹.

35 36

¹⁹ Θ. Φωτίου, «Αρχιτεκτονικά πρότυπα στην σύγχρονη Αθήνα. Η περίπτωση της αστικής πολυκατοικίας. Η μορφολογία της πόλης», στο: Γ. Μπουρσέλ, *Η νεοελληνική πόλη*, Εξάντας, Αθήνα 1989, σ.82

²⁰ F. Forbat, «Η οργανική...», ό.π., σ.695

²¹ K. Teige, *The minimum...*, ό.π., σ.264

Ο Teige, άλλωστε τόνιζε την ανάγκη να μειωθεί σημαντικά η αναλογία των ελεύθερων χώρων της κατοικίας, σε σχέση με αυτόν που καταλαμβάνει η επίπλωση, στη σύγχρονη κατοικία, αντιστρέφοντας την έως τότε αναλογία εις βάρος των ελεύθερων χώρων²². Όπως δε σημειώνει χαρακτηριστικά, η «λειτουργική» επίπλωση αποτελεί πλέον οργανικό μέρος της λειτουργικής διάταξης μιας κατοικίας²³.

Σε ότι αφορά στα δύο τελευταία σχεδιαστικά κριτήρια, δηλαδή τη σαφή οργάνωση των κατακόρυφων και οριζόντιων κινήσεων και τη σημασία του κοινόχρηστου χώρου, συνδέονται περισσότερο, με την οργάνωση ενός τυπικού κτιριακού συγκροτήματος. Όμως, τόσο η οργάνωση των κατακόρυφων και οριζόντιων κινήσεων, όσο και των κοινόχρηστων εξυπηρετήσεων του κτιρίου, η σημασίας στη διαμόρφωση της λειτουργικής οργάνωσης της κατοικίας είναι άμεση. Όπως θα δούμε και στη συνέχεια, η επιλογή του τρόπου εισόδου στις κατοικίες ή στα κλιμακοστάσια και η διάταξη των προσβάσεων σε αυτά, επηρεάζει βασικές αρχές οργάνωσης της τυπολογίας της κατοικίας. Η παρουσία των κοινόχρηστων λειτουργιών, αποτελεί όχι απλά μέτρο του βαθμού επιρροής των αρχών του μοντέρνου κινήματος στις προσφυγικές πολυκατοικίες της πρωτεύουσας, αλλά συνδέεται με τις αντιλήψεις για την κατοικία που εκφράζουν στο σύνολό της εκείνη την εποχή. Άλλωστε, οι κοινές ή συλλογικές λειτουργίες, αποτελούν ουσιαστικά για το μοντέρνο κίνημα, προέκταση της σκέψης για την εξειδίκευση των αναγκαίων βοηθητικών λειτουργιών της σύγχρονης κατοικίας. Για άλλη μια φορά, στο παράδειγμα των προτάσεων των σοβιετικών αρχιτεκτόνων για τις συλλογικές κουζίνες ενός συγκροτήματος κοινωνικής κατοικίας, το οποίο εδώ βέβαια αντιπροσωπεύεται πλέον από ένα «συλλογικό» κτίριο, θα έβρισκε μάλλον σύμφωνο και τον Teige ο οποίος, αντιλαμβανόταν την εξέλιξη αυτή, περισσότερο ως μια λογική συνέπεια της παραπάνω εξειδίκευσης των βοηθητικών λειτουργιών²⁴.

---

²² Κ. Teige, *The minimum...*, ό.π., σ.267

²³ Στο ίδιο, σ.268

²⁴ Στο ίδιο, σ.245

9

ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ ΚΑΤΟΙΚΙΩΝ ΣΤΙΣ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΕΣ ΠΟΛΥ-ΚΑΤΟΙΚΙΕΣ

ΓΕΝΙΚΑ

Η οικοδόμηση των συγκροτημάτων προσφυγικών πολυκατοικιών περιλαμβάνει στην Ελλάδα το διάστημα ανάμεσα στα 1934 και το 1940, πρόκειται δηλαδή για τη διάρκεια μιας δεκαετίας μόλις αν και το ζήτημα της στεγαστικής αποκατάστασης των προσφύγων χρονολογείται ήδη από το 1922, κάτι περισσότερο δηλαδή από μια δεκαετία. Σχετικά με τη δημόσια αρχιτεκτονική στα πλαίσια κοινωνικής πολιτικής, έχει προηγηθεί η πολύτιμη εμπειρία του προγράμματος σχολικών κτιρίων στις αρχές της δεκαετίας του '30, με πραγματοποιημένα ήδη πολλά αξιόλογα κτίρια, αλλά και μια σειρά άλλων δημόσιων κτιρίων, με πιο σημαντικά παραδείγματα στον τομέα της νοσοκομειακής αρχιτεκτονικής, όπως η μελέτη του Δεσποτόπουλου για το λαϊκό θεραπευτήριο «Σωτηρία». Στους δύο αυτούς τομείς, όπως σημειώσαμε, υπήρξε μια πλούσια εφαρμογή των αρχών της αρχιτεκτονικής του μοντέρνου κινήματος. Ωστόσο στον τομέα της κατοικίας ούτε η ανάλογη εμπειρία υπάρχει, ούτε πολύ περισσότερο η θεωρητική αναζήτηση, στη βάση των υπαρκτών κοινωνικών προβλημάτων της περιόδου. Ασφαλώς, οι Έλληνες αρχιτέκτονες, είχαν ασχοληθεί με την ιδιωτική κατοικία, κυρίως οικονομικά μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων, όχι όμως και με τις ιδιαίτερες συνθήκες και κριτήρια σχεδιασμού του διαμερισματος της κοινωνικής κατοικίας.

Ενδεχομένως, μια πρώτη διαπραγμάτευση των παραπάνω συνθηκών και σχεδιαστικών αρχών, επιχειρείται μέσα από τη μελέτη του Στάμου Παπαδάκη, για τον «αστικό συνοικισμό» των υπαλλήλων της Εθνικής Τραπέζης το 1933, η οποία και δημοσιεύεται στα *Τεχνικά Χρονικά* τον Απρίλιο του ίδιου έτους, πριν την έναρξη δηλαδή του τετάρτου C.I.A.M. εκείνο το καλοκαίρι²⁵. Ο «αστικός συνοικισμός» του Παπαδάκη, δεν αφορούσε άμεσα τη λαϊκή κατοικία. Εξάλλου η επιφάνεια η οποία αναλογεί σε κάθε κάτοικο, σύμφωνα με τη πρόταση, είναι 25m² ενώ, σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει ο ίδιος, η προβλεπόμενη συνολική δαπάνη ανά κάτοικο ήταν μεγαλύτερη των 55.000 δραχμών της εποχής²⁶. Κάτι τέτοιο αναλογούσε σε διπλάσια σχεδόν εκτίμηση δαπάνης από μια κατοικία του συγκροτή-

---

²⁵ Βλ. Σ.Παπαδάκης, «Ο συνοικισμός...», ό.π., σ.361-364

²⁶ Στο ίδιο, σ.364

ματος της Λεωφόρου Αλεξάνδρας, η οποία ήταν από τις σχετικά «ακριβές» σε σύγκριση με το σύνολο των προσφυγικών πολυκατοικιών.

Παράλληλα, είναι η πρώτη και ίσως μοναδική φορά, που θα τεθεί ως ζήτημα στην κατοικία η τυποποίηση στην κατασκευή, πράγμα αδύνατο για την προσφυγική πολυκατοικία, η οποία επιπλέον δε θα έχει στη διάθεσή της την τεχνολογία του οπλισμένου σκυροδέματος στην κατασκευή του φέροντα οργανισμού των πολυκατοικιών, αν και ήδη έχει εφαρμοστεί στην οικοδόμηση των σχολικών κτιρίων. Έτσι λοιπόν, οι αρχιτέκτονες της Τεχνικής Υπηρεσίας, θα πρέπει να αξιοποιήσουν τις όποιες δυνατότητες προσφέρει η φέρουσα λιθοδομή, ενώ το οπλισμένο σκυρόδεμα θα χρησιμοποιηθεί μόνο για την κατασκευή των πλακών και εξωστών. Μία από τις λίγες εξαιρέσεις αποτελεί η χρήση οπτοπλινθοδομής στη κατασκευή του δεύτερου ορόφου και των πλυντηρίων του δώματος, στη πρώτη πολυκατοικία της δεύτερης περιόδου στο Δουργούτι²⁷. Είναι αρκετά σημαντικό ότι, οι συνθήκες αυτές της κατασκευής, δίχως τα πλεονεκτήματα που έφερνε η χρήση του οπλισμένου σκυροδέματος, θα περιόριζαν ως ένα βαθμό τη δυνατότητα εφαρμογής των αρχών του μοντέρνου κινήματος στην αρχιτεκτονική των προσφυγικών πολυκατοικιών,.

Συγχρόνως, προβλέπεται η εγκατάσταση ύδρευσης, ηλεκτρικού ρεύματος και συστήματος αποχέτευσης των λυμάτων²⁸. Ωστόσο, η έκθεση Μπέρση για τα συγκροτήματα έως το 1936, δε μας δίνει περισσότερες πληροφορίες, όσον αφορά παραδείγματος χάριν για τη κατασκευή των κουφωμάτων ή ακόμα για τη πρόβλεψη που υπήρχε για τους χώρους υγιεινής. Πολλοί περιορισμοί στην έκφραση των αρχών του μοντέρνου κινήματος στην αρχιτεκτονική της προσφυγικής πολυκατοικίας, έχουν άμεση σχέση με την τεχνολογική καθυστέρηση στις μεθόδους παραγωγής της κατοικίας που παρατηρούνται εκείνη την εποχή στην Ελλάδα και οι αρχιτέκτονες της Τεχνικής Υπηρεσίας θα πρέπει να αξιοποιήσουν τις όποιες δυνατότητες είχαν μέσα στις συνθήκες αυτές.

Όπως είδαμε στο κεφάλαιο 4, στην περίοδο της εξαιτίας ανάμεσα στο 1934 και το 1940, θα διατεθούν συνολικά 1281 διαμερίσματα στις προσφυγικές πολυκατοικίες της Αθήνας και του Πειραιά, σε αυτή την πρώτη αξιοποίηση των πολυώροφων κτιρίων για τη λαϊκή στέγαση. Η τυπολογία των κατοικιών, ως προς τα ιδιαίτερα αρχιτεκτονικά τους γνωρίσματα, ακολουθεί τις δύο περιόδους οικοδόμησης. Η πρώτη ανάμεσα στα 1934 και 1937, ενώ η δεύτερη μεταξύ των ετών 1938 και 1940. Αξίζει να επισημάνουμε πάλι ότι, η πρώτη περίοδος, περιλαμβάνει και το μεγαλύτερο αριθμό διαμερισμάτων επί του συνόλου. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τα στοιχεία του πίνακα Β'1, έως το 1937, παρήχθησαν 768 κατοικίες, σχεδόν τα τρία πέμπτα δηλαδή όσων συνολικά δημιουργήθηκαν στα συγκροτήματα της μελέτης μας.

Ο πίνακας Β'5 που ακολουθεί αναφέρεται στον αριθμό δωματίων ανά κατοικία, με κοινή την ύπαρξη χώρου υγιεινής και κουζίνας για κάθε κατοικία, στην πρώτη περίοδο του προγράμματος προσφυγικών πολυκατοικιών της πρωτεύουσας. Σύμφωνα με αυτά τα στοιχεία, στην πρώτη περίοδο, σχεδιάζονται αποκλειστικά κατοικίες ενός ή δύο δωματίων με αναλογία σχεδόν 30% και 70% αντίστοιχα. Είναι προφανές ότι οι κατοικίες δύο δωματίων υπερτερούσαν των πολύ μικρών κατοικιών ενός δωματίων στις μελέτες των συγκροτημάτων, ανταποκρινόμενες στις ανάγκες τριμελών ή τετραμελών οικογενειών. Κατοικίες ικανές να

---

²⁷ Ι.Βασιλείου, *Η λαϊκή...*, ό.π. σ.146

²⁸ Γ.Μπέρση, «Εκτελεσθείσα εργασία...», ό.π., σ.611-614· βλ. επίσης και Ι.Βασιλείου, *Η λαϊκή...*, ό.π. σ.146-147

στεγάσουν πέντε ή σε κάποιες περιπτώσεις έξι άτομα θα δημιουργηθούν στη μόνο στη δεύτερη περίοδο. Παράλληλα θα συνεχίσουν να σχεδιάζονται τυπολογίες με πολύ μικρά διαμερίσματα, επιλύοντας κατά κύριο λόγο το πρόβλημα των γωνιακών διαμερισμάτων ή θα χρησιμοποιηθούν αποκλειστικά στο συγκρότημα του Αγίου Ιωάννη Ρέντη. Ωστόσο, σε αυτές τις περιπτώσεις, οι κατοικίες ενός δωματίου προορίζονταν για τη στέγαση ακόμα και τριών ατόμων. Έτσι, διαμερίσματα για ένα ή δύο άτομα μπορούν να θεωρηθούν οι κατοικίες ενός δωματίου της πρώτης περιόδου.

Πίνακας Β'5
Αριθμός δωματίων ανά διαμέρισμα στα συγκροτήματα προσφυγικών πολυκατοικιών της περιόδου 1934 έως 1937

Συγκροτήματα	Ένα (1) δωμάτιο	Δύο (2) δωμάτια	Σύνολο
Δραπετσώνα	108		108
Δουργούτι	24	72	96
Λεωφόρος Αλεξάνδρας		228	228
Νέα Κοκκινιά	108	108	216
Στέγη Πατρίδος		120	120
Σύνολο	240	528	768

Πηγή: Στοιχεία του πίνακα Β'1 και Αρχείο σχεδίων των Τεχνικών Υπηρεσιών του Υπουργείου Υγείας

Ο Παπαδάκης, στα πλαίσια της μελέτης του για τον «αστικό συνοικισμό» των υπαλλήλων της Ε.Τ.Ε., προτείνει κατοικίες για μεγαλύτερο αριθμό ατόμων, υποστηρίζοντας ότι θα προτιμούνταν από την ελληνική οικογένεια²⁹. Πράγματι, η εικόνα της ελληνικής οικογένειας εκείνη την εποχή είναι τέτοια, ώστε μάλλον δικαιολογεί τη παρότρυνση του Παπαδάκη. Η ελληνική οικογένεια, συνήθως είναι πολυμελής, αποτελούμενη από τρία ή και τέσσερα παιδιά. Εξάλλου οι ελληνική στατιστική αρχή, στην έκθεση εργατών και υπαλλήλων του 1930, καταγράφει το 1.8 ως μέσο αριθμό τέκνων για κάθε ένα μισθωτό στο σύνολο της επικράτειας³⁰. Αλλά και οι ανταποκρίσεις στον ημερήσιο τύπο καταγράφουν τον συνωστισμό οικογενειών, των έξι έως δέκα ατόμων μάλιστα, σε σπίτια αποτελούμενα από ένα μόλις δωμάτιο³¹. Αν κανείς συνυπολογίσει το εύρος της άτυπης οικονομίας και των μορφών αυτοαπασχόλησης, μπορεί να αντιληφθεί ότι η εικόνα της οικογένειας, την οποία παρουσιάζει ο Τείγε ως πρότυπο, απέχει από αυτή σημαντικού μέρους της ελληνικής κοινωνίας.

²⁹ Σ. Παπαδάκης, «Ο συνοικισμός...», ό.π., σ.364

³⁰ Γ.Σ.Υ.Ε., *Απογραφή των υπαλλήλων...*, ό.π. σ. 1στ'

³¹ Εφημερίδα «Ριζοσπάστης», φύλλο της 21ης Μαΐου 1933

Τουλάχιστον σε ότι αφορά τον αριθμό των μελών της, μιας και η απασχόληση στη βιομηχανία ή στις σύγχρονες επιχειρήσεις, αλλά και η ένταξη της γυναίκας στη παραγωγή στη μεσοπολεμική Ελλάδα, ασφαλώς επιφέρει ριζικές μεταβολές, στις οποίες και ο Τείγε εστιάζει εκείνη την εποχή. Αλλά επίσης ας μη ξεχνάμε ότι, η κοινωνική κατοικία στην Ελλάδα, δεν απευθύνεται σε υπαλλήλους ή εργάτες αποκλειστικά, γεγονός που συνέβαινε κατά κύριο λόγο στα ανεπτυγμένα βιομηχανικά έθνη της Ευρώπης. Η κοινωνική κατοικία έχει ακόμα το χαρακτήρα της προσφυγικής αποκατάστασης. Τέλος, δε θα πρέπει να αποκλείσουμε ακόμα το γεγονός της συγκατοίκησης, δύο οικογενειών σε κάθε κατοικία, κάτι το οποίο συνέβη και κατά την περίοδο της προσφυγικής αποκατάστασης στη δεκαετία που προηγήθηκε, λόγω οικονομικής αδυναμίας.

ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ ΚΑΤΟΙΚΙΩΝ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ 1934-37

Κατόψεις 1:200

Υπόμνημα κατόψεων:

διημέρευση

ύπνος

Στη πρώτη περίοδο, από το 1934 έως το 1937, σχεδιάστηκαν λοιπόν 768 διαμερίσματα, τα τρία πέμπτα περίπου του συνόλου, κυρίως διαμερίσματα δύο δωματίων, για τρία ή τέσσερα άτομα, αλλά και πολύ μικρά, προοριζόμενα για δύο άτομα, ενώ παράλληλα, τα συγκροτήματα οργανώνονται κυρίως σε δόμηση κατά επάλληλους στοιχούς. Την περίοδο αυτή, το έργο του αρχιτέκτονα Κίμωνα Λάσκαρι, θα είναι το πιο σημαντικό και συγχρόνως το μεγαλύτερο σε όγκο. Μάλιστα δύο μελέτες του αρχιτέκτονα, οι οποίες και δε πραγματοποιήθηκαν τελικά, δείχνουν μια πρώτη διάθεση περαιτέρω διερεύνησης των προβλημάτων της τυπολογίας των κατοικιών. Συνολικά λοιπόν σε αυτή τη περίοδο υλοποιήθηκαν πέντε διαφορετικές τυπολογίες κατοικιών σε πέντε διαφορετικά συγκροτήματα:

Πίνακας Β'6

Τύποι της περιόδου 1934-37

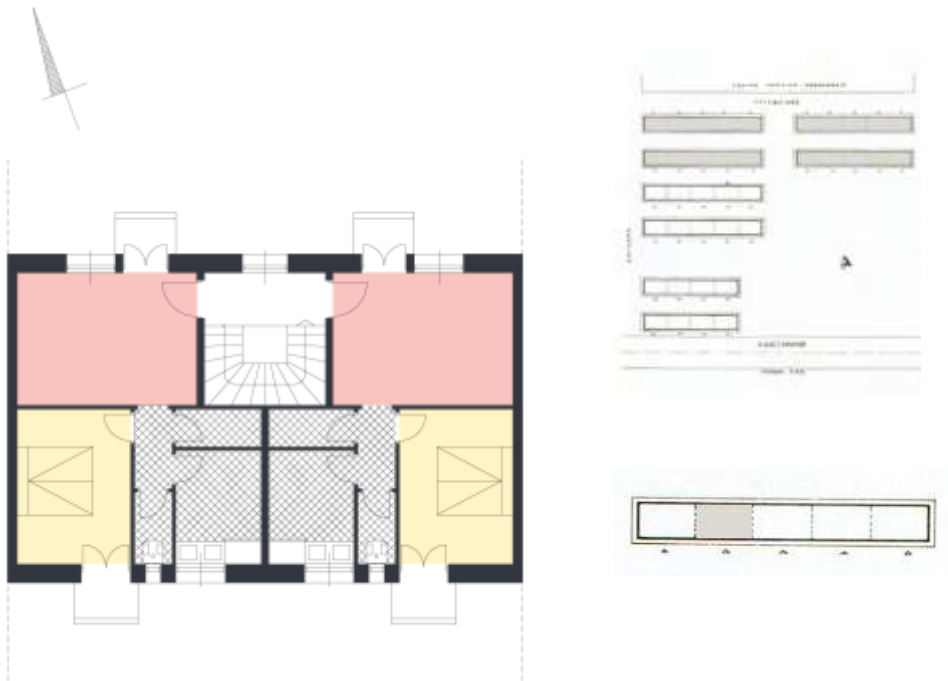
Τύπος α' ..... Λεωφόρος Αλεξάνδρας

Τύπος β' ..... Στέγη Πατρίδος

Τύπος γ' ..... Δραπετσώνα

Τύπος δ' ..... Λεωφόρος Αλεξάνδρας, Δουργούτι

Τύπος ε' ..... Νέα Κοκκινιά, Δουργούτι

Τύπος α' (37-42)

Στον Λάσκαρι ανήκει η περίπτωση του τύπου α', ο οποίος εμφανίζεται στις πρώτες πολυκατοικίες της Λεωφόρου Αλεξάνδρας. Οι πολυκατοικίες του Λάσκαρι διατάσσονται, όχι σε απλή επάλληλη παράθεση, αλλά έτσι ώστε στον κοινό ελεύθερο χώρο να βρίσκονται όμοιες λειτουργικές ενότητες των κατοικιών. Η βασική αυτή επιλογή, αν και δημιουργεί μια περισσότερο «ιδιωτική» αυλή, η οποία αντιστοιχεί σε κάθε ζεύγος πολυκατοικιών, έχει ως αποτέλεσμα το διαφορετικό προσανατολισμό των κατοικιών. Παράλληλα, βασική σχεδιαστική αρχή, κοινή για τη πλειοψηφία των τυπολογιών, είναι η διαμπερής κατοικία³². Αποτελεί εν μέρει απόρροια της δόμησης σε επάλληλους στοίχους, η οποία προήλθε από την ανάγκη επαρκούς ηλιασμού και καλού αερισμού της κατοικίας. Έτσι, στο επίπεδο του αρχιτεκτονικού σχεδιασμού της κατοικίας, η ανάγκη αυτή μεταφράστηκε στη διαμπερότητα. Η αστική πολυκατοικία χαρακτηριζόταν τις περισσότερες φορές από την ύπαρξη μιας «καλής» όψης, η οποία έβλεπε στον δρόμο και είχε συνήθως αποκλειστικά τη φροντίδα του αρχιτέκτονα και παράλληλα μιας «πίσω» όψης, η οποία έβλεπε μόνο στον φωταγωγό. Στην περίπτωση του τύπου α' η σχέση αυτή δεν ίσχυε. Η μια πλευρά της κατοικίας, με τους χώ-

³² Σ. Σταυρίδης, Β. Γκιζελή, κ.α., *Μετασηματισμοί...*, ό.π., σ. 82

ρους διημέρευσης και τα κλιμακοστάσια, η «δημόσια» ζώνη, ήταν σε επαφή με το δημόσιο χώρο του συγκροτήματος ενώ η «ιδιωτική» ζώνη της κατοικίας, το δωμάτιο ύπνου και ο χώρος υγιεινής, η κουζίνα και η αποθήκη, οι βοηθητικοί χώροι δηλαδή, σε άμεση επαφή με την κοινόχρηστη «αυλή» ανάμεσα στους δύο στοίχους. Σε αυτή τη περίπτωση λοιπόν, κάθε όψη της κατοικίας βλέπει σε δύο υπαίθριους χώρους με διαφορετικά ποιοτικά χαρακτηριστικά. Δίνεται επομένως η δυνατότητα σχεδιασμού και των δύο όψεων της κατοικίας και αναιρείται η ανισοτιμία ανάμεσα στην φροντισμένη «εμπρός» όψη και στην αδιάφορη συνήθως, «πίσω» όψη των αστικών πολυκατοικιών. Η δυνατότητα αυτή θα αξιοποιηθεί επιπλέον με το σχεδιασμό ενός μικρού υπαίθριου χώρου και από τη πλευρά των δωματίων ύπνου στα διαμερίσματα των ορόφων.

Επιπλέον παράμετρος ως προς την λειτουργική οργάνωση της διαμπερούς κατοικίας, αποτελούσε, όπως θα δούμε στη συνέχεια, ο σχεδιασμός του κοινόχρηστου κλιμακοστασίου. Στο παράδειγμα του *τύπου α'*, η είσοδος στη κάθε κατοικία γίνεται από κοινό κλιμακοστάσιο σε δύο διαμερίσματα σε κάθε όροφο, απευθείας στο χώρο διημέρευσης. Οι βασικές αλλαγές στη λειτουργική οργάνωση της κατοικίας, σύμφωνα με τις νέες συνθήκες ζωής που περιέγραφε το μοντέρνο κίνημα, αποτυπώνονται στον *τύπο α'* ως εξής:

- *Πρώτον*, σε ότι αφορά τη διάκριση των δύο βασικών λειτουργικών ενότητων, της διημέρευσης και των βοηθητικών χώρων, καθώς και στην απομόνωση του χώρου για ύπνο από το χώρο της κουζίνας.
- *Δεύτερον*, στον κεντρικό ρόλο που λαμβάνει ο χώρος διημέρευσης, τόσο στη θέση του στη κάτοψη όσο και στο σχετικό μέγεθός του.

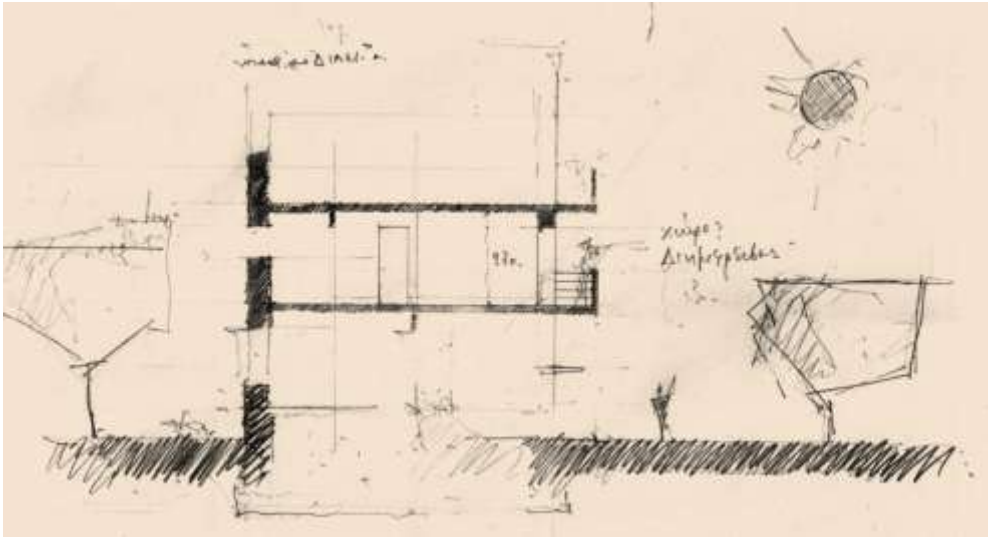
Το συνολικό καθαρό εμβαδό της κατοικίας είναι 41.60 τ.μ.. Έτσι, οι κατά προσέγγιση αναλογίες των επιμέρους χώρων διαμορφώνονται ως εξής: συνολικά στους βοηθητικούς χώρους αποδίδεται 26% της επιφάνειας της κατοικίας και στον διάδρομο μόλις 5%, ενώ αντίστοιχα στο δωμάτιο ύπνου το 29%. Είναι χαρακτηριστικό ότι στον χώρο διημέρευσης αντιστοιχεί το 40% του εμβαδού της κατοικίας άρα και η σημασία που δίδεται σε αυτόν. Μάλιστα, μιας και οι διαστάσεις της κουζίνας είναι τέτοιες που επιτρέπουν την ύπαρξη ενός μικρού τραπέζιου για το γεύμα, ο χώρος διημέρευσης μοιάζει περισσότερο με το χώρο πολλαπλών λειτουργιών τον οποίο περιέγραφαν τόσο ο Teige όσο και ο Βασιλείου, ενώ φαίνεται πως θα ήταν σε θέση να χρησιμοποιηθεί και ως χώρος ύπνου στις βραδινές ώρες.

Τα μικρά μπαλκόνια του *τύπου α'*, ενδεικτικά των μορφολογικών επιρροών από το Bauhaus, υλοποιήθηκαν όχι μόνο στη εμπρός όψη, στη πιο «δημόσια» ζώνη διημέρευσης αλλά και στην πίσω όψη του, στα υπνοδωμάτια των διαμερισμάτων, έκφραση της αρχής διαμπερούς κατοικίας αν συνυπολογίσει κανείς ότι μέχρι τότε το βάρος έπεφτε στη όψη των πολυκατοικιών επί του δρόμου με την πίσω όψη των πολυκατοικιών να αφήνεται δίχως φωτισμό.

40 41

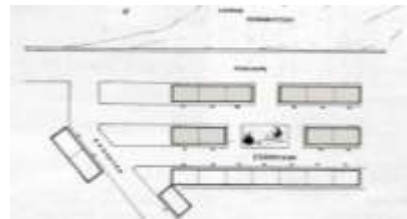
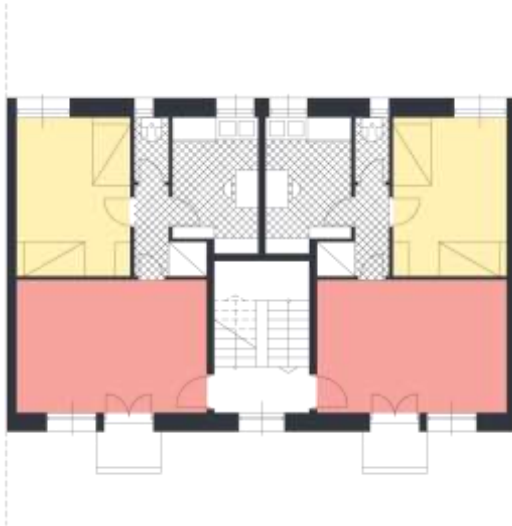
42

Τομή διαμερίσματος του τύπου α'

43 44

45

Τύπος β' (43-47)

Ο τύπος β' ουσιαστικά αποτελεί παραλλαγή του προηγούμενου τύπου, ο οποίος χρησιμοποιείται στο συγκρότημα της Στέγης Πατρίδος. Πράγματι, οι ομοιότητες στην τυπολογία σε σχέση με τις πολυκατοικίες του Λάσκαρι για το συγκρότημα της Λεωφόρου Αλεξάνδρας, είναι εμφανείς³³, εφόσον μάλιστα έχουν σχεδιαστεί από τον ίδιο αρχιτέκτονα. Η ουσιαστική διαφοροποίηση έχει να κάνει με τις θέσεις των ανοιγμάτων στην κάτοψη, τόσο στο δωμάτιο ύπνου όσο και στη κουζίνα, μεταβάλλοντας επομένως τη εσωτερική διαρρύθμισή τους. Ο χώρος που προβλέπεται να χρησιμοποιηθεί ως αποθηκευτικός, είναι σαφώς μειωμένος στον τύπο β' και ο επιπλέον χώρος ο οποίος προκύπτει αυξάνει το κλιμακοστάσιο και μια εσοχή για ντουλάπια στη κουζίνα. Ακόμα, ο χώρος διημέρευσης, είναι ελάχιστα μεγαλύτερος μιας και το μήκος είναι εδώ 5.00 μ. αντί 4.75 μ. που αντιστοιχεί στο τύπο α', ενώ επίσης δεν σχεδιάστηκε το μπαλκόνι το οποίο υπήρχε στο χώρο ύπνου στον τύπο α' του Λάσκαρι για το συγκρότημα της Λεωφόρου Αλεξάνδρας. Το συνολικό καθαρό εμβαδό της κατοικίας του τύπου β' είναι ίδιο με του τύπου α', ενώ οι αναλογίες των επιμέρους λειτουργικών ενότητων παραμένουν ουσιαστικά δίχως μεταβολή και πέρα από μικρές διαφορές στις δύο τυπολογίες, η βασική λειτουργική οργάνωση της κατοικίας είναι ίδια, δηλαδή τόσο η προσπάθεια διάκρισης των λειτουργικών ενότητων όσο και η ανάδειξη του χώρου διημέρευσης ως «κέντρο» της κατοικίας. Εδώ σχεδιάστηκαν παρόμοια μικρά μπαλκόνια όπως και στην προηγούμενη περίπτωση αυτή τη φορά όμως μόνο στον χώρο διημέρευσης.

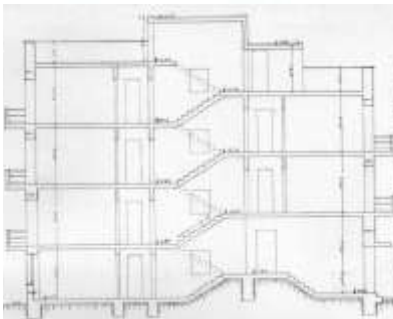
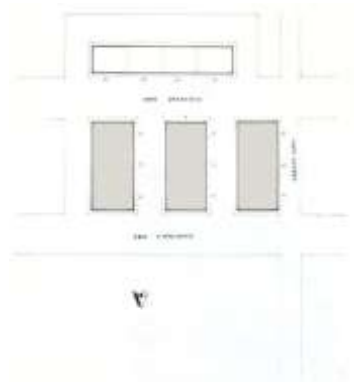
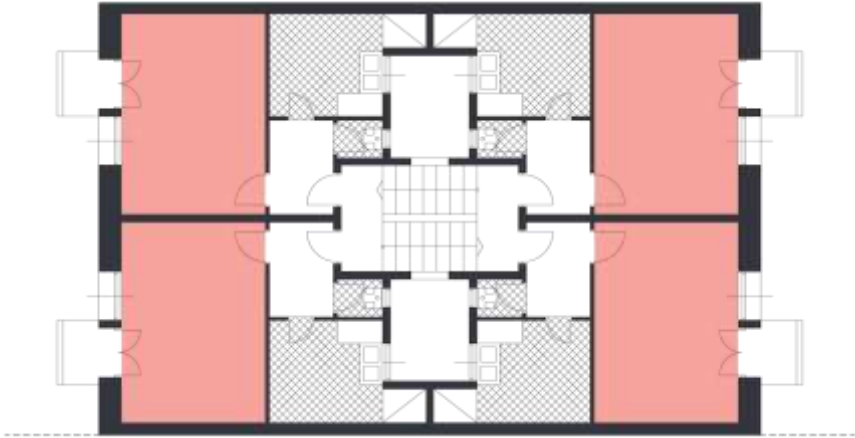
46 47

³³ Ε.Παπαδοπούλου και Γ.Σαρηγιάννης, *συνολπική έκθεση...*, ό.π., σ.179

48

49 50

51

Τύπος γ' (48-51)

Ο τύπος γ' εφαρμόζεται αποκλειστικά στις τρεις εν σειρά πολυκατοικίες της Δραπετσώνας. Σε αυτή τη περίπτωση η πρόσβαση στις κατοικίες πραγματοποιείται από ένα κεντρικό εσωτερικό κλιμακοστάσιο. Εδώ οι κατοικίες δεν είναι διαμπερείς και ανά δύο η πρόσβαση γίνεται από το πλατύσκαλο του κλιμακοστασίου. Ο τύπος γ' αποτελείται από ένα δωμάτιο και περιλαμβάνει ακόμα κουζίνα με αποθήκη και αποχωρητήριο. Η πρόθεση διάκρισης των λειτουργικών ζωνών, ως ένα βαθμό επιχειρείται και εδώ, ενώ το μοναδικό δωμάτιο θα προοριζόταν προφανώς τόσο για τον ύπνο όσο και ως χώρος διημέρευσης. Οι βοηθητικοί χώροι, κουζίνα και χώρος υγιεινής, μαζί με ένα προθάλαμο, δημιουργούν μια ενδιάμεση κατά κάποιον τρόπο ζώνη, ανάμεσα στο χώρο στο ύπνου και διημέρευσης από τη μια μεριά και στο κοινόχρηστο κλιμακοστάσιο από την άλλη. Όπως είναι αναμενόμενο, ο χώρος στο ύπνου και διημέρευσης, είναι αρκετά διευρυμένος και καταλαμβάνει σχεδόν τα τρία πέμπτα της κατοικίας. Το συνολικό εμβαδό είναι εδώ 35.80 τ.μ. περίπου, ενώ παράλληλα, με δεδομένο τη στενότητα του χώρου, ο προθάλαμος είναι αναλογικά πολύ μεγάλος. Έτσι, αν στον τύπο α του Λάσκαρι, αναλογούσε συνολικά στο διάδρομο σχεδόν 5% του εμβαδού, στο τύπο γ' το ποσοστό του προθαλάμου είναι αντίστοιχα διπλάσιο και ίσως να λειτουργούσε ως ένα επιπλέον χώρος για την αποθήκευση του νοικοκυριού.

Σχετικά μεγάλες διαστάσεις αναλογούν και στην κουζίνα, της οποίας το εμβαδό της είναι 8.24 τ.μ., ενώ στη περίπτωση του τύπου α' μόλις 6.60 τ.μ. αντίστοιχα. Για τις ελάχιστες όμως διαστάσεις του τύπου γ', το μέγεθος της κουζίνας μοιάζει αρκετά μεγάλο. Την ίδια στιγμή, η αρχιτεκτονική του μοντέρνου κινήματος επεδίωκε, όπως είδαμε, τη μικρότερη δυνατή επιφάνεια και τη πιο λειτουργική διάταξη του χώρου της. Η πρότυπη κουζίνα της Φρανκφούρτης είχε μειώσει στα 5.50 τ.μ. την επιφάνειά της, ενώ αντίστοιχα η πρότυπη βερολινέζικη R² Küche σε 4.50 τ.μ., ελαχιστοποιώντας κατά πολύ την απαιτούμενη επιφάνεια³⁴.

Ωστόσο, το πιο σημαντικό, είναι ότι εδώ η βασική αρχή της διαμπερούς κατοικίας δεν εφαρμόζεται στον τύπο γ' της Δραπετσώνας. Η λειτουργική ενότητα των βοηθητικών χώρων, δηλαδή η κουζίνα, ο χώρος υγιεινής και ο προθάλαμος, έχουν άμεση επαφή μονάχα με έναν φωταγωγό, όπως και το κλιμακοστάσιο. Άλλωστε η αρχή του επαρκούς ηλιασμού και αερισμού για κάθε επιμέρους χώρο της κατοικίας, ακόμα και για τους χώρους υγιεινής, ήταν στην αφετηρία των σχεδιαστικών επιλογών του μοντέρνου κινήματος.

Επίσης και αυτή τη περίπτωση δεν θα διαφοροποιηθεί σε σχέση με όσα προηγήθηκαν σε ότι αφορά τον υπαίθριο χώρο των διαμερισμάτων με τα χαρακτηριστικά μικρούς εξώστες με το στηθαίο στον χώρο διημέρευσης.

Ο τύπος γ' των προσφυγικών πολυκατοικιών της Δραπετσώνας λοιπόν μάλλον δείχνει για πρώτη φορά μια πιο εμφανή συγγένεια με το πρότυπο της αστικής πολυκατοικίας. Εντούτοις η λύση του φωταγωγού για το φωτισμό κατοικιών θα χρησιμοποιηθεί για πρώτη και τελευταία φορά στα συγκροτήματα προσφυγικών πολυκατοικιών της μελέτης μας.

---

³⁴ K.Teige, *The minimum...*, ό.π., σ.220

Τύπος δ' (52-62)

Ο τύπος δ' έγινε σε σχέδια του αρχιτέκτονα Κυριακού και υλοποιήθηκε στις τέσσερις πολυκατοικίες σε απλή εν σειρά δόμηση του συγκροτήματος της Λεωφόρου Αλεξάνδρας (Εικ. 52-54) το 1937, στις δύο πολυκατοικίες του συγκροτήματος Δουργούτιου (Εικ. 55-57)³⁵ και στο πρώτο στοίχο της Στέγης Πατρίδος (Εικ. 58,59).

Πρόκειται και εδώ για κατοικία δύο δωματίων με συνολικό καθαρό εμβαδό 42.60 τ.μ., ελάχιστα μεγαλύτερο σε σχέση με τον τύπο α' του Λάσκαρι για τη Λεωφόρο Αλεξάνδρας και τον τύπο β' για τη Στέγη Πατρίδος. Ωστόσο ο τύπος δ', παρουσιάζει μια σημαντική διαφορά, σε σχέση με τους δύο που προηγήθηκαν. Τη θέση του χώρου διημέρευσης παίρνει ένα αρκετά μεγάλο δωμάτιο ύπνου και μαζί με το κοινόχρηστο κλιμακοστάσιο, καταλαμβάνουν την εμπρός ζώνη της τυπικής κτιριακής μονάδας. Συγχρόνως, ο χώρος διημέρευσης είναι σαφώς μικρότερος και μάλλον θυμίζει ένα δεύτερο δωμάτιο ύπνου παρά τον καθημερινό χώρο της οικογενειακής ζωής. Μαζί με τη κουζίνα και το χώρο υγιεινής δημιουργούν μία λειτουργική ζώνη, περισσότερο «δημόσια», στην άλλη πλευρά του κτιρίου.

Από την άποψη του προσανατολισμού, τόσο στο συγκρότημα Αλεξάνδρας όσο και στο συγκρότημα Δουργούτιου, η λύση που επιλέχθηκε, προσφέρει στα δωμάτια ύπνου επαρκή ηλιασμό μιας και στις δύο περιπτώσεις βρίσκονται στην νοτιοανατολική όψη της κτιριακής μονάδας, δείχνοντας πως το ζήτημα του προσανατολισμού απασχόλησε ιδιαίτερα τους αρχιτέκτονες και έπαιξε καθοριστικό ρόλο στις επιλογές τους. Αντίστοιχα, η άλλη λειτουργική ενότητα, των βοηθητικών χώρων και της διημέρευσης, βρισκόταν στη βορειοδυτική όψη.

Ωστόσο είναι σαφές ότι οι σχεδιαστικές αρχές του τύπου α' του Λάσκαρι, δεν αποτυπώνονται μιας και ο χώρος διημέρευσης ως βασικός πυρήνας της οικογενειακής ζωής, υποβαθμίζεται σε αντίθεση με το χώρο ύπνου.

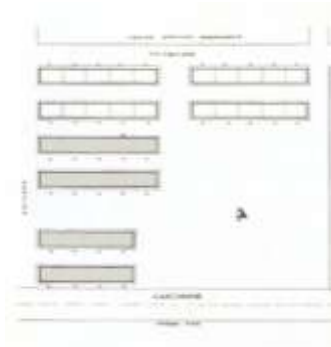
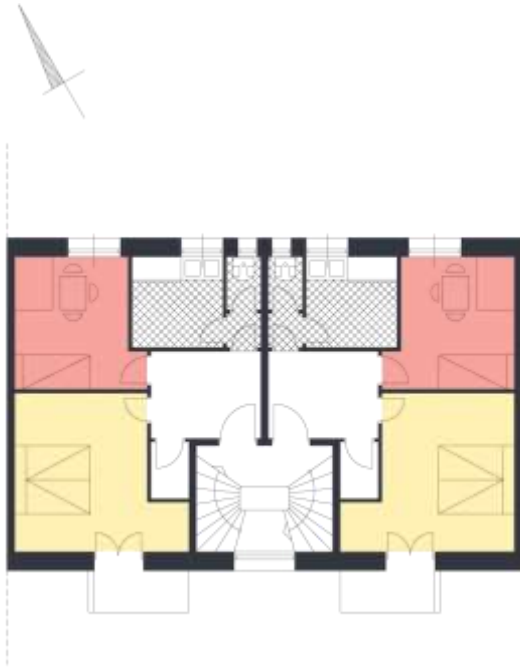
Επιπλέον όμως, η θέση του κλιμακοστασίου στην πιο «ιδιωτική» ζώνη της κατοικίας, δημιουργεί ουσιαστικά ένα πρόβλημα οργάνωσης εισόδου στη κατοικία. Αυτό επιχειρείται να επιλυθεί με την είσοδο και εδώ σε ένα προθάλαμο, επίσης αρκετά διευρυμένο μιας και καταλαμβάνει σχεδόν το 17% της καθαρής επιφάνειας της κατοικίας· αναλογία τρεις φορές μεγαλύτερη σε σχέση με τον τύπο α' του Λάσκαρι. Αντίστοιχα στο χώρο ύπνου αναλογεί σχεδόν το 38%. Η υποβάθμιση του χώρου διημέρευσης είναι εμφανής μιας και σε αυτόν αναλογεί μόλις το 26% της κατοικίας ενώ τέλος, οι βοηθητικοί χώροι σχεδόν το 19% του συνολικού εμβαδού της κατοικίας.

Ωστόσο το ζήτημα του προσανατολισμού λύνεται ικανοποιητικά ενώ για πρώτη φορά, οι διαστάσεις της κουζίνας μειώνονται σημαντικά συγκρινόμενες με τις αντίστοιχες κατευθύνσεις των ευρωπαϊκών παραδειγμάτων, δίχως όμως εμφανή πρόθεση από τον αρχιτέκτονα για ανάλογη λειτουργική επεξεργασία του χώρου της κουζίνας.

---

³⁵ Ι.Βασιλείου, *Η λαϊκή...*, ό.π. σ.84

Ο τύπος δ' στο συγκρότημα της Λεωφόρου Αλεξάνδρας

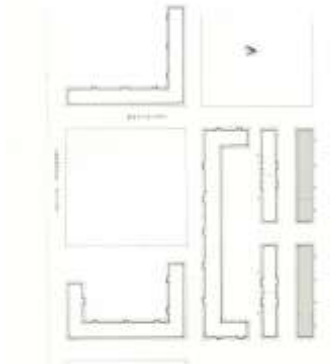
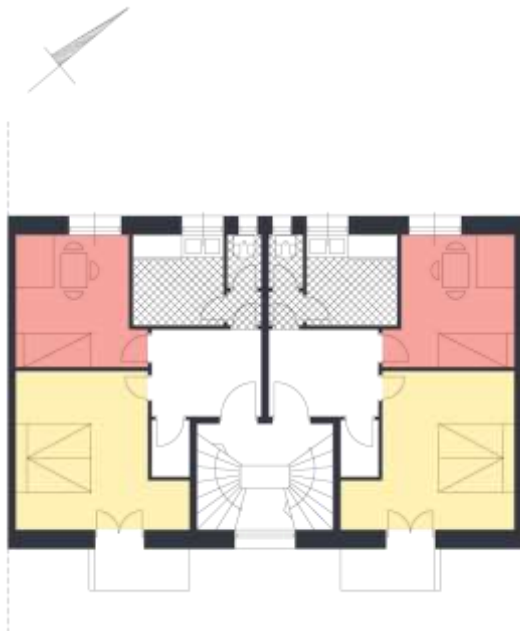

52

53 54

Ο τύπος δ' στο συγκρότημα του Δουργουτίου

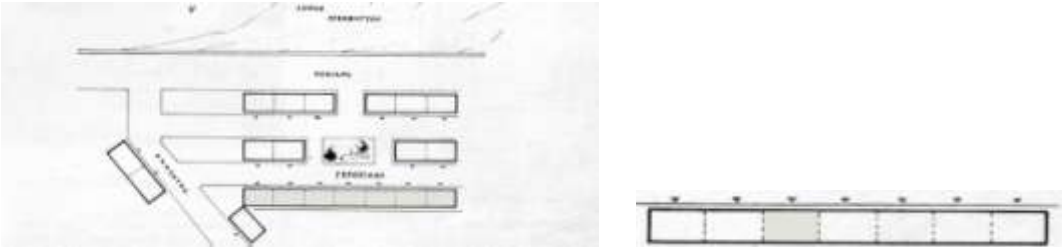

55

56 57

Συγκρότημα Στέγης Πατρίδος

Ο τύπος δ' θα διαφοροποιηθεί σε ό,τι αφορά τα μπαλκόνια τα οποία εδώ είναι σαφώς μεγαλύτερα με το μικρό στηθαίο στο πλάι ούτως ώστε η μορφολογική τους έκφραση στην όψη, σε συνδυασμό με το κατακόρυφο υαλοστάσιο του κλιμακοστασίου, να τονίζει την ομαδοποίηση με κέντρο το κοινόχρηστο κλιμακοστάσιο των διαμερισμάτων (Εικ. 60,61).

58 59

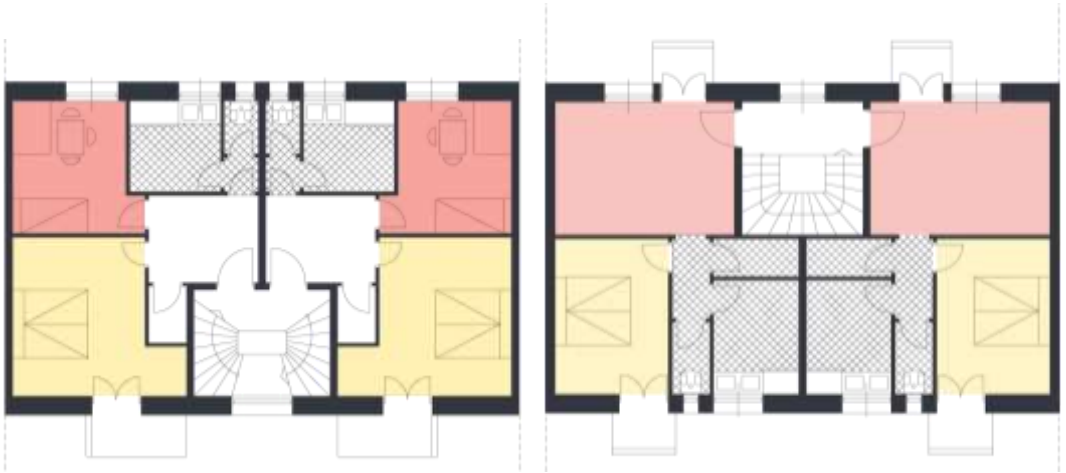
60

61

Ο συνολικός σχεδιασμός του τύπου δ', μάλλον απομακρύνεται από τις αρχές του μοντέρνου κινήματος, τουλάχιστον όπως αποτυπώθηκαν και στις τυπολογίες του Λάσκαρι στα προηγούμενα παραδείγματα. Έτσι, τόσο η θέση του χώρου υγιεινής σε απόσταση από το δωμάτιο ύπνου, όσο κυρίως η σημαντική θέση του χώρου υποδοχής, αντανακλούν μάλλον παλαιότερους τρόπους διαμονής ή ακόμα και σε συνθήκες κατοίκησης που διαμορφώνονται, έως εκείνη η περίοδο, στα ευρύχωρα διαμερίσματα των αστικών πολυκατοικιών της πρωτεύουσας (Εικ. 62)³⁶.

62

Αριστερά ο τύπος δ' και δεξιά ο τύπος α' του Λάσκαρι.

---

³⁶ Μ.Μαρμαράς, *Η αστική πολυκατοικία...*, ό.π. σ.187

Τύπος ε' (63-68)

Ολοκληρώνοντας την ανάλυση των τυπολογιών της πρώτης περιόδου, θα σταθούμε σε μια από τις πλέον ενδιαφέρουσες περιπτώσεις. Πρόκειται για τον *τύπο ε'*, ο οποίος εφαρμόστηκε στο σύνολο του συγκροτήματος της Νέας Κοκκινιάς (*Εικ. 64*), δηλαδή σε 216 διαμερίσματα και τέλος στις δύο πολυκατοικίες του στο συγκρότημα Δουργούτιου (*Εικ. 65*) με 48 διαμερίσματα αντίστοιχα. Εδώ η τυπική επίλυση περιελάμβανε ουσιαστικά δύο τύπους κατοικιών ενώ παράλληλα επιχειρήθηκε να μειωθούν σημαντικά οι επιφάνειές τους. Οι κατοικίες δεν ήταν διαμπερείς και αντίστοιχα καταργούνταν και εδώ εν μέρει η έννοια του ενιαίου ορόφου, λόγω της εισόδου σε κάθε δύο κατοικίες από το πλατύσκαλο του κλιμακοστασίου. Ωστόσο, η επιμήκης διάταξη των κατοικιών επέτρεπε πλήρη ηλιασμό σε όλους τους επιμέρους χώρους παρότι και μόνο ο χώρος υγιεινής φωτίζεται από έναν πολύ μικρό φωταγωγό, μιας και οι κατοικίες έχουν μικρό βάθος.

Η συγκεκριμένη τυπολογία περιλαμβάνει όπως είδαμε δύο κατοικίες με είσοδο από κοινού σε κάθε πλατύσκαλο του κλιμακοστασίου. Η πρώτη είναι δύο δωματίων, με κουζίνα και αποχωρητήριο και η δεύτερη ενός. Η συνολική καθαρή επιφάνεια είναι 31.50 τ.μ. και 21.60 τ.μ. αντίστοιχως. Έτσι, στην πρώτη περίπτωση, η είσοδος γίνεται απευθείας στο χώρο διημέρευσης, ο οποίος αξιοποιείται και εδώ με τη δυνατότητα της λειτουργίας ως χώρος ύπνου ενός ατόμου τουλάχιστον, καλύπτοντας το 37% περίπου της συνολικής επιφάνειας της κατοικίας. Συγχρόνως στο υπνοδωμάτιο, το οποίο αναλογούσε σχεδόν το 26%, προεξείχε στην όψη θυμίζοντας μορφολογικά τα έρκερ των αστικών πολυκατοικιών.

Ωστόσο ο σαφής διαχωρισμός της κουζίνας και του χώρου διημέρευσης προβλέπεται και εδώ, αν και η κουζίνα θα μπορούσε να λάβει μικρότερες διαστάσεις, προσφέροντας επιπλέον πολύτιμο χώρο στο δωμάτιο της καθημερινής οικογενειακής ζωής. Ο διαχωρισμός αυτός θα ήταν άλλωστε απαραίτητος αν συνυπολογίσει κανείς ότι οι τεχνολογικές δυνατότητες της εποχής, καθιστούσαν αναγκαία την απομόνωση της κουζίνας, λόγω των οσμών από τη προετοιμασία του φαγητού. Ενδεχομένως, η δυνατότητα λειτουργικής ενοποίησης, να ήταν εφικτή ανάμεσα στο δωμάτιο του ύπνου και το χώρο διημέρευσης, μειώνοντας σημαντικά το χώρο του ύπνου.

Η δεύτερη κατοικία του τύπου ε', προέβλεπε αντίστοιχα ένα δωμάτιο ως ενιαίο χώρο διημέρευσης και ύπνου, με εμβαδό 12.00 τ.μ., ενώ η κουζίνα και εδώ σχεδιάζεται υπερβολικά ευρύχωρη, μιας και είναι ελάχιστα μεγαλύτερη από το καθημερινό χώρο διημέρευσης. Δίχως να εξετάζεται η μείωση της κουζίνας στις ελάχιστες απαραίτητες διαστάσεις, σε αυτήν τη περίπτωση, θυμίζει τις κατοικίες με αρχή του σχεδιασμού την κουζίνα ως κέντρο της καθημερινής ζωής.

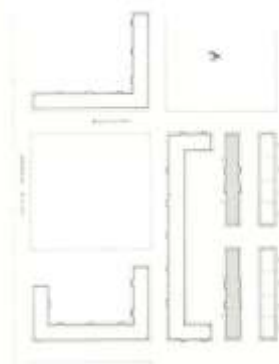
Για πρώτη φορά δεν σχεδιάστηκαν μπαλκόνια στα διαμερίσματα του τύπου ε' εάν και όπως θα δούμε στη συνέχεια η έλλειψη αυτή εν μέρει αντισταθμίστηκε από την μεγάλη αναλογία σε σχέση με τα μικρά διαμερίσματα του κοινόχρηστου κλιμακοστασίου.

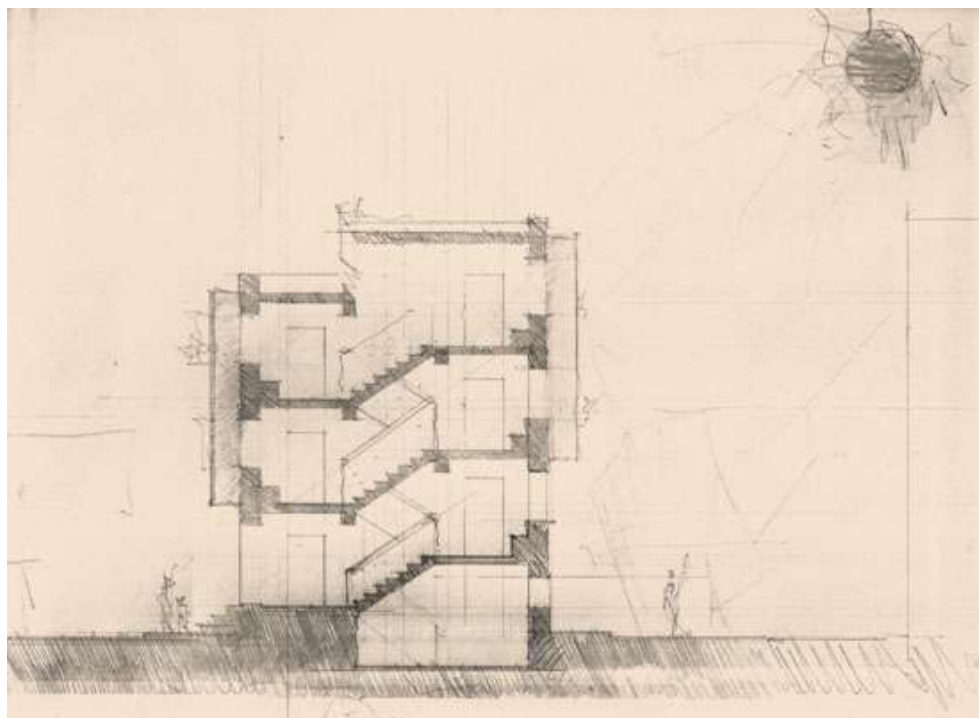

63

64 65

66

Τομή της πολυκατοικίας με τύπο κατοικιών ε' στο συγκρότημα Δουρροτίου. Η είσοδος στο διαμέρισμα γίνεται σε κάθε πλατώσκαλο καταργώντας την έννοια του ενιαίου ορόφου.

67 68

ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ ΚΑΤΟΙΚΙΩΝ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ 1938-40

Κατόψεις 1:200

Υπόμνημα κατόψεων:

διημέρευση

ύπνος

Στην δεύτερη περίοδο της οικοδόμησης προσφυγικών πολυκατοικιών θα επιλεγεί αποκλειστικά, με εξαίρεση το συγκρότημα του Αγίου Ιωάννη Ρέντη, η διάταξη περίξ ενός κεντρικού ελεύθερου χώρου. Έτσι στον σχεδιασμό της κατοικίας, το ζήτημα του προσανατολισμού, δε θα έχει την αποκλειστική σχεδόν βαρύτητα που του απέδιδαν στην δόμηση κατά επάλληλους στοίχους, χωρίς σε καμία περίπτωση να σημαίνει ότι με αυτόν τον τρόπο υποβαθμίζεται ο παράγων αυτός από τους αρχιτέκτονες. Ένα επιπλέον πρόβλημα είναι η επίλυση των γωνιακών διαμερισμάτων κάθε ορόφου ενώ πλέον θα κάνουμε λόγο για τυπικό όροφο ουσιαστικά και όχι απλά για τύπο κατοικίας. Επίσης, όπως ήδη σημειώσαμε, στις τυπολογίες της Τεχνικής Υπηρεσίας που ακολουθούν παρατηρείται η προσπάθεια να αυξηθεί ο αριθμός ατόμων ανά κατοικία δίχως να αυξάνονται παράλληλα η αναλογία του εμβαδού κατοικίας ανά άτομο. Συνολικά διατέθηκαν σε αυτή την περίοδο 513 διαμερίσματα, τα δύο πέμπτα του συνόλου και υλοποιούνται τέσσερις διαφορετικές τυπολογίες κατοικιών:

Πίνακας Β'7

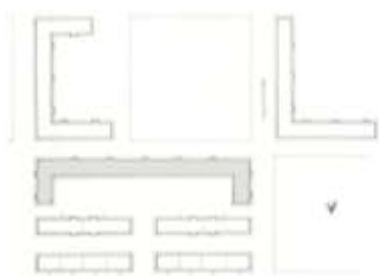
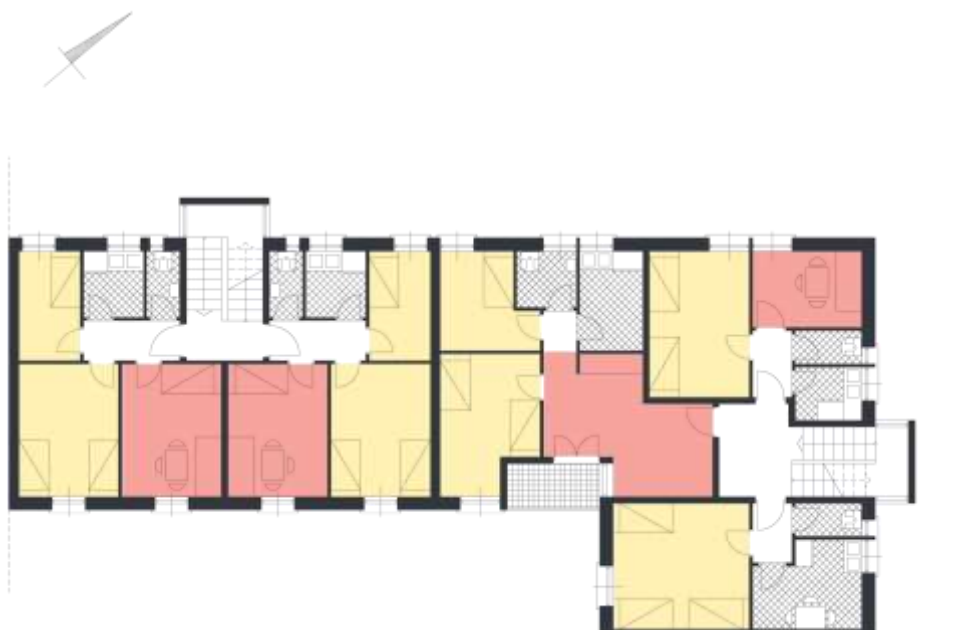
Τύποι της περιόδου 1938-40

Τύπος Α' ..... Δουργούτι

Τύπος Β' ..... Δουργούτι

Τύπος Γ' ..... Δουργούτι

Τύπος Δ' ..... Άγιος Ιωάννης Ρέντης

Τύπος Α' (69-73)

Ο τύπος Α' υλοποιήθηκε στην πολυκατοικία σχήματος Π (Εικ. 68,69) της δεύτερης περιόδου του συγκροτήματος Δουργούτιου. Περιελάμβανε συνολικά τέσσερα διαμερίσματα, αφού στο μεσαίο προστίθενται και τρεις κατοικίες στη γωνιακή επίλυση. Το μεσαίο διαμέρισμα προοριζόταν για τη στέγαση τεσσάρων έως πέντε ατόμων. Εδώ ο ευρύς χώρος διημέρευσης δεν υπάρχει και στη θέση του σχεδιάζεται ένα δωμάτιο ως κοινός χώρος διημέρευσης και ύπνου με εμβαδό 12.00 τ.μ., σχεδόν το 30% της συνολικού εμβαδού της κατοικίας. Το δωμάτιο αυτό, μαζί με ένα δεύτερο υπνοδωμάτιο ίσης επιφάνειας, αποτελούσαν μια λειτουργική ενότητα η οποία βρίσκεται στη νοτιοανατολική πλευρά, πιο προνομακική από την άποψη του προσανατολισμού. Οι βοηθητικοί χώροι, η κουζίνα και ο χώρος υγιεινής, τοποθετούνται στη βορειοδυτική πλευρά, στην οποία βρίσκονται και τα κοινόχρηστα κλιμακοστάσια σε μια ενιαία «δημόσια» ζώνη. Αντίστοιχα η ενότητα διημέρευσης-ύπνου τοποθετείται προς το εσωτερική αυλή της πολυκατοικίας. Η προσπάθεια διάκρισης των δύο λειτουργικών ενότητων είναι και εδώ σαφής χωρίς όμως τον κεντρικό ρόλο του χώρου διημέρευσης. Παράλληλα, ο χώρος της κουζίνας σχεδιάζεται απομονωμένος από τις υπόλοιπες καθημερινές λειτουργίες ενώ παράλληλα το εμβαδό του είναι μόλις 3.80 τ.μ., ενώ συνολικά στη ενότητα των βοηθητικών χώρων αντιστοιχεί πλέον το 12% της κατοικίας. Ακόμα και οι διαστάσεις του διαδρόμου εντός της κατοικίας έχουν μειωθεί στο ελάχιστο. Τέλος, βαρύτητα είχε δοθεί στην αύξηση του διαθέσιμου χώρου της ενότητας του ύπνου, η οποία λαμβάνει άνω του 46% της επιφάνειας της κατοικίας.

Η γωνιακή επίλυση προέβλεπε τρεις κατοικίες. Η πρώτη κατοικία, τριών δωματίων, προοριζόταν για τρία έως τέσσερα άτομα. Η δεύτερη, των δύο δωματίων, είχε δυνατότητα στέγασης έως τριών ατόμων και ομοίως η τρίτη, η οποία ωστόσο αποτελούνταν από ένα δωμάτιο. Παρά τις ιδιαίτερες δυσκολίες επίλυσης των γωνιακών διαμερισμάτων, φαίνεται η πρόθεση για άμεσο ηλιασμό και αερισμό σε κάθε δωμάτιο και το γεγονός αυτό καθορίζει εν μέρει το σχεδιασμό. Κυρίως σε ότι αφορά τη θέση των βοηθητικών χώρων, οι οποίες και εδώ τοποθετούνται στην πιο «δημόσια» ζώνη της πολυκατοικίας.

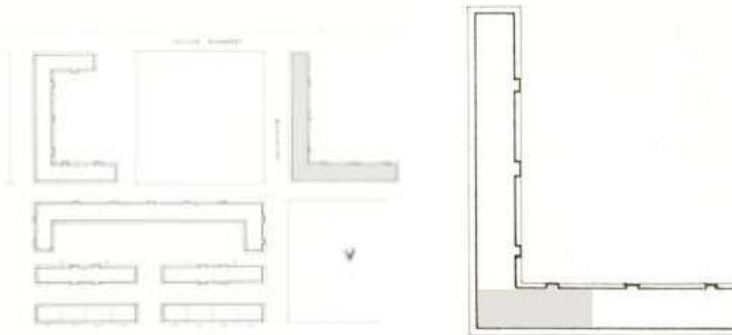
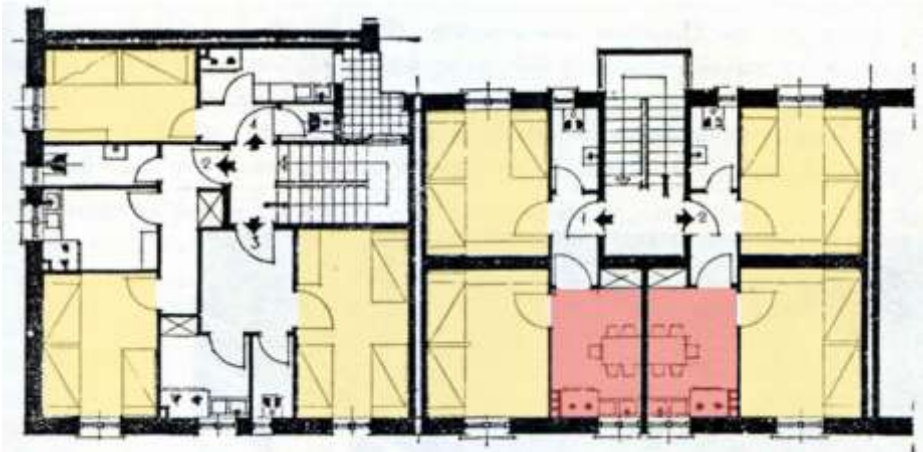
Εντούτοις, για πρώτη φορά στο τρίτο διαμέρισμα, σε σχεδιάζεται χώρος διημέρευσης σε διάκριση από τη κουζίνα. Συνήθως, ο χώρος διημέρευση και ο χώρος ύπνου συνθέταν μια λειτουργική ενότητα με τη κουζίνα να σχεδιάζεται ως ένα σημείο με προσπάθεια εξειδίκευσης της λειτουργίας της. Εδώ για πρώτη φορά η κουζίνα σχεδιάζεται απλά ως ένα τμήμα του χώρου διημέρευσης. Η κατοικία αποτελείται δηλαδή από έναν ενιαίο καθημερινό χώρο και για τη προετοιμασία του φαγητού, με βόριο προς βορειοανατολικό προσανατολισμό και με το χώρο ύπνου νότιο προς νοτιοδυτικό αντίστοιχα.

72

73

Μια διαφοροποίηση σε ότι αφορά την πρώτη περίοδο στα μπαλκόνια των πολυκατοικιών. Η μορφολογία που παρέπεμπε στο Bauhaus δεν υπάρχει πια.

Τύπος Β' (74-76)

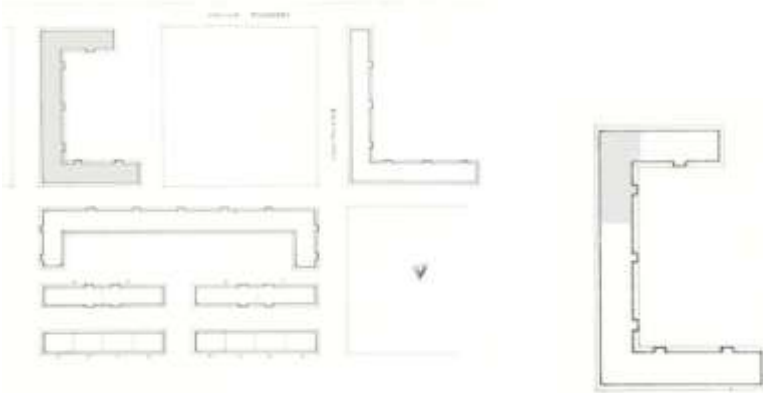
Ο τύπος Β' περιλαμβάνει και αυτός αφενός το βασικό τυπικό μεσαίο διαμέρισμα, αφετέρου τρία διαμερίσματα στη γωνιακή πλευρά του ορόφου. Σε ότι αφορά λοιπόν το βασικό διαμέρισμα της τυπολογίας αυτής, ο σχεδιασμός της κάτοψης πραγματοποιείται επίσης με βάση δύο λειτουργικές ενότητες. Ενώ προηγουμένως, σε παραδείγματα όπως των τύπων στα συγκροτήματα της Λεωφόρου Αλεξάνδρας ή της Στέγης Πατρίδος από τον Λάσκαρι, οι δύο λειτουργικές ενότητες αντιστοιχούν σε κάθε μία από τις δύο όψεις της κατοικίας ενώ εδώ οι δύο λειτουργικές ενότητες οργανώνονται κάθετα στις δύο κύριες πλευρές. Η πρώτη ενότητα περιλαμβάνει τα δύο δωμάτια ύπνου τα οποία επομένως δεν βρίσκονται στην ίδια

πλευρά της κατοικίας. Η δεύτερη, η λειτουργική ενότητα των βοηθητικών χώρων, περιλαμβάνει τον χώρο υγιεινής, έναν μικρό προθάλαμο και το χώρο διημέρευσης με τη κουζίνα. Έτσι στην επίλυση δύο γειτονικών διαμερισμάτων του τύπου αυτού, μαζί με το κοινό-χρηστο κλιμακοστάσιο, η ενότητα των βοηθητικών χώρων δημιουργεί μια ενιαία «δημόσια» ζώνη με πυρήνα το κοινόχρηστο κλιμακοστάσιο. Βλέπουμε και εδώ ότι ο χώρος διημέρευσης όπως τον περιγράψαμε έως τώρα ουσιαστικά αναιρείται ενώ ενοποιείται στην ουσία με την κουζίνα. Κατά μία έννοια λοιπόν απομακρύνεται από τις αναζητήσεις του μοντέρνου κινήματος όσον αφορά τον σύγχρονο τρόπο κατοικίας. Έτσι λοιπόν αφενός καταργείται ο ενιαίος καθημερινός χώρος της οικογένειας όπως και η διάκριση και απομόνωση του χώρου προετοιμασίας του φαγητού, αφετέρου η κάθετη οργάνωση των δύο λειτουργικών ενότητων, δε έλυνε ικανοποιητικά το ζήτημα του προσανατολισμού. Πράγματι λοιπόν στην ενότητα ύπνου αναλογεί το 56% του κατοικήσιμου χώρου. Ο οριζόντιος διαχωρισμός των δύο λειτουργικών ενότητων γινόταν επιπλέον με γνώμονα τον προσανατολισμό. Ωστόσο εδώ είναι πιο εμφανής η προσπάθεια χρήσης ενός λειτουργικού καννάβου τόσο στο σχεδιασμό των ενότητων και των επιμέρους χώρων της κατοικίας όσο και στη τοποθέτηση των επίπλων και στη σχέση τους με τα ανοίγματα.

Τύπος Γ' (77-79)

Ο τύπος Γ' υλοποιήθηκε στη δεύτερη πολυκατοικία του συγκροτήματος Δουργουτίου και περιλαμβάνει μία βασική μονάδα κατοικίας ενός δωματίου για τρία άτομα. Η γωνιακή επίλυση γίνεται με δύο διαμερίσματα επίσης του ενός δωματίου προοριζόμενα για τρία άτομα. Μάλιστα όσον αφορά τη διάρθρωση των επιμέρους χώρων είναι όμοια ανάμεσα στο βασικό μεσαίο τυπικό διαμέρισμα και τα αντίστοιχα γωνιακά. Εξαιρέση αποτελεί το πρώτο γωνιακό διαμέρισμα, στο οποίο το εμβαδό της κουζίνας είναι μικρότερο αλλά αντισταθμίζεται με τον υπαίθριο χώρο, επιλύοντας ταυτόχρονα και το πρόβλημα του φωτισμού του κλιμακοστασίου, το οποίο, όπως και στη περίπτωση του τύπου Β', σχεδιάζεται εσωτερικά. Επιπλέον δεν παρατηρείται ουσιαστική διαφοροποίηση στις βασικές αρχές σχεδιασμού σχετικά με ότι προηγήθηκε για την τυπολογία της δεύτερης περιόδου.

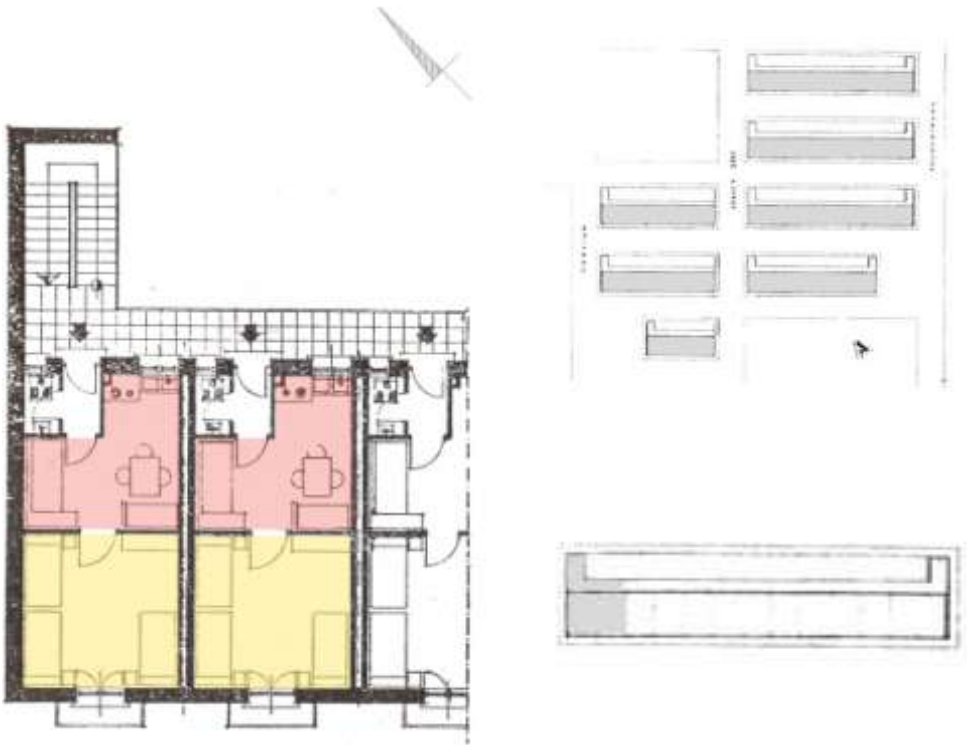

Τύπος Δ' (80-82)

Ο τύπος Δ' είναι και ο μοναδικός στον οποίο εφαρμόστηκε η λύση του κοινόχρηστου διαδρόμου αντί του κλιμακοστασίου και χρησιμοποιήθηκε στο συγκρότημα του Αγίου Ιωάννη Ρέντη, το οποίο σχεδιάζεται από τον Άγγελο Σιάγα σε δόμηση σε επάλληλους στοίχους. Οι κατοικίες είχαν ένα δωμάτιο και προορίζονταν για την στέγαση τριών τουλάχιστον ατόμων. Η ύπαρξη του διαδρόμου είχε ως συνέπεια οι βοηθητικοί χώροι να τοποθετούνται σε άμεση επαφή με αυτόν, στη βόρεια πλευρά των πολυκατοικιών. Αντίστοιχα, η νότια πλευρά, περιλαμβάνει το χώρο ύπνου, ο οποίος απολαμβάνει έτσι το καλύτερο προσανατολισμό. Στην περίπτωση του τύπου Δ' επίσης δεν υπάρχει σημαντική αλλαγή στις αρχές σχεδιασμού της κατοικίας. Άλλωστε η επιλογή του διαδρόμου σε συνδυασμό με τις ελάχιστες διαστάσεις των κατοικιών του Σιάγα, περιορίζει τις δυνατότητες σχεδιασμού. Έτσι, όπως και στα σχέδια του Λάσκαρι για τις πολυκατοικίες με διάδρομο, οι βοηθητικές λειτουργίες τοποθετούνται ως μεταβατική ζώνη ανάμεσα στο διάδρομο και το χώρο διημέρευσης της οικογένειας ενώ αντίστοιχα η κουζίνα ενοποιείται και σχεδιάζεται ως τμήμα του. Τέλος υπήρχε και εδώ η χρήση ενός κατασκευαστικού και λειτουργικού καννάβου με τις διαστάσεις των δύο βασικών δωματίων να είναι 4μ. επί 4μ. αντίστοιχα.

80 81

82

ΠΟΙΟΤΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΗΣΤΙΚΑ ΤΩΝ ΚΑΤΟΙΚΙΩΝ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Συνοψίζοντας τις παρατηρήσεις της ανάλυσης των κατοικιών θα σημειώναμε καταρχήν μια διαφοροποίηση στις αρχιτεκτονικές επιλογές ανάμεσα στις δύο περιόδους της μελέτης. Η πρόθεση διερεύνησης των αρχών του μοντέρνου κινήματος είναι πιο εμφανής στην πρώτη περίοδο μελέτης, δηλαδή έως το 1937. Οι εκτιμήσεις αυτές δεν έχουν απόλυτο χαρακτήρα σε καμία περίπτωση και περισσότερο αποτυπώνουν τις διαθέσεις και αναζητήσεις των αρχιτεκτόνων ενώ και οι μελέτες του Λάσκαρι της πρώτης περιόδου συνηγορούν προς αυτό. Άλλωστε μια ανάλογη διαδικασία ακολουθεί και η εφαρμογή των αρχών του μοντέρνου κινήματος στην αστική πολυκατοικία φθάνει στην πιο υψηλή ποιότητα έκφρασής τους την περίοδο 1934 έως 1935, σύμφωνα με τον Μαρμαρά³⁷. Μάλιστα ο Λάββας θα επισημάνει χαρακτηριστικά την μεταβολή της πορείας ανανέωσης της αρχιτεκτονικής από το μοντέρνο κίνημα των αρχών της δεκαετίας του '30 με τη επιβολή της δικτατορίας του Ιωάννη Μεταξά τον Αύγουστο του 1936³⁸.

83

---

³⁷ Μ.Μαρμαράς, *Η αστική πολυκατοικία...*, ό.π. σ.206

³⁸ Γ.Π.Λάββας, «Η αρχιτεκτονική των επαναστάσεων και των δικτατοριών: μορφολογία της «ελπίδας» και της «ανάμνησης», *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, 1975, τεύχος 9, σ.42

Η εικόνα των συνοικισμών Δουργουτίου και Αλεξάνδρας αφότου οικοδομήθηκαν

Οι Έλληνες αρχιτέκτονες, στις προσφυγικές πολυκατοικίες θα μεταφέρουν αυτούσιες, δίχως διάθεση νέων αναζητήσεων, τις επιρροές του ευρωπαϊκού μοντέρνου κινήματος. Οι προσφυγικές πολυκατοικίες απέκτησαν μια κοινή λιτή εικόνα που τους έδιδε η αποκλειστική χρήση του λευκού σοβά (Εικ. 83-85), ο οποίος «επένδυε» το σύνολο του κτιρίου, δίχως να διαφοροποιούσε τα φέροντα ή φερόμενα στοιχεία, τους εξώστες και τα μικρά στέγαστρα των εισόδων στα κλιμακοστάσια, ή ακόμα τα «έρκερ» στις πολυκατοικίες του Δουργουτίου και της Νέας Κοκκινιάς. Μοναδική εξαίρεση αποτελούσε το οικιστικό συγκρότημα του Αγίου Ιωάννη Ρέντη στο οποίο ο αρχιτέκτονας Άγγελος Σιάγας το οποίο υλοποιήθηκε με εμφανή τη λιθοδομή (Εικ. 86).

Ωστόσο αξίζει να σημειωθεί ότι στις προσφυγικές πολυκατοικίες της δεύτερης περιόδου, δηλαδή 1938-40, χρησιμοποιήθηκαν για πρώτη φορά κεραμίδια στη στέγαση των εισόδων των κλιμακοστασίων ή για τη στέγαση των κοινόχρηστων πλυντηρίων του δώματος, γεγονός που σηματοδοτούσε το τέλος των περιορισμένων αναζητήσεων του μοντέρνου κινήματος που χαρακτήρισαν την πρώτη περίοδο ανάμεσα στα 1934 και 1937 μια τάση που εκφράστηκε άλλωστε και στην αρθρογραφία τη εποχής εκείνης.

Αν και οι επιδράσεις στη μορφολογία των προσφυγικών πολυκατοικιών θα έρθουν αποκλειστικά από την ευρωπαϊκή αρχιτεκτονική, θα χρειαστεί να «συνδυαστούν» λόγω ανάγκης με τα ξύλινα «γαλλικά» παράθυρα που χρησιμοποιήθηκαν αποκλειστικά στο σύνολο των πολυκατοικιών (Εικ. 89-92). Αντίστοιχα, η χρήση μωσαϊκού είχε επίσης γενική εφαρμογή στα δάπεδα των διαμερισμάτων και στις δύο περιόδους (Εικ. 93). Η αξιοποίηση των δυνατοτήτων της τεχνολογίας ήταν ένα όραμα το οποίο στη περίπτωση των προσφυγικών πολυκατοικιών ελάχιστα πραγματοποιήθηκε. Ακόμα, η φροντίδα του μοντέρνου κινήματος για τους χώρους υγιεινής, δεν έγινε πράξη και σε όλα τα διαμερίσματα που υλοποιήθηκαν προβλέπονταν μόλις ένα αποχωρητήριο με «τούρκικο» W.C. Τέλος μια εξίσου σημαντική διαφορά του διαμερίσματος της προσφυγικής πολυκατοικίας σε σχέση με ευρωπαϊκά παραδείγματα του μοντέρνου κινήματος είναι η ποιότητα του σχεδιασμού της κουζίνας και του εξοπλισμού της. Όπως και στους χώρους υγιεινής κατά κανόνα δεν υπήρχε φροντίδα στο σχεδιασμό της κουζίνας και ο σταθερός εξοπλισμός σε όλες τις περιπτώσεις περιελάμβανε μόνο έναν φούρνο και έναν νεροχύτη.

89 90

91 92

93

Πάνω αριστερά «γαλλικά» παράθυρα από τη δεύτερη φάση του Δουργούτιου, στη μεγάλη πολυκατοικία σχήματος Π και δεξιά εικόνα της Αλεξάνδρας το 1936.

Στο μέσο από Δουργούτι.

Κάτω το μωσαϊκό στο κλιμακοστάσιο και στη κατοικία από το Δουργούτι.

Η πλειονότητα των τυπολογιών που εξετάσαμε προοριζόταν για τρία ή τέσσερα άτομα, ενώ δημιουργήθηκαν και διαμερίσματα πολύ μικρών διαστάσεων. Όπως σημειώσαμε, η πρόβλεψη στέγασης πέντε ή περισσότερων ατόμων, δίδεται ουσιαστικά μόνο στη μεσαία κατοικία του τύπου Β'. Διαπιστώνουμε ότι παρατηρείται μια σημαντική διαφοροποίηση στις δύο περιόδους σε ό,τι αφορά το εμβαδό το οποίο αναλογεί σε κάθε άτομο. Έτσι λοιπόν ενώ στην πρώτη ανέρχεται κατά μέσο όρο 12.95 τ.μ. ανά άτομο, στην δεύτερη περίοδο θα μειωθεί σε 9.39 τ.μ. αντιστοίχως. Στο σύνολο των τυπολογιών των προσφυγικών πολυκατοικιών που μελετήθηκαν η μέση αναλογία ανέρχεται σε 10.00 τ.μ. ανά άτομο.

Ασφαλώς ο παραπάνω στεγαστικός δείκτης είναι προσεγγιστικός, όμως μας δίνει μια χρήσιμη εικόνα για τις κατοικίες αυτές σε σχέση είτε με την τυπική λαϊκή κατοικία είτε ακόμα περισσότερο με τα προσφυγικά παραπήγματα των συνοικισμών. Από την άλλη, μια αναλογία με βασικά χαρακτηριστικά του διαμερίσματος των αστικών πολυκατοικιών έχει ενδιαφέρον. Στο διαμέρισμα των αστικών πολυκατοικιών, σε αντίθεση με την προσφυγική πολυκατοικία, υπήρχε κατά κύριο λόγο μία φωτεινή και προνομιακή πλευρά στην πλευρά του δρόμου και μία ελάχιστα φωτεινή που «έβλεπε» στον εσωτερικό ακάλυπτο χώρο του οικοδομικού τετραγώνου³⁹. Συγχρόνως, αν και τόσο στο αστικό διαμέρισμα όσο και στην προσφυγική πολυκατοικία, παρατηρείται για την ίδια περίοδο, η πρόθεση διάκρισης των λειτουργικών ενότητων ως αποτέλεσμα επιρροής των αρχών του μοντέρνου κινήματος⁴⁰, η διάταξη των επιμέρους ενότητων εκφράζουν, για το αστικό διαμέρισμα, περισσότερο προθέσεις ιεράρχησης των χώρων.

Αντίθετα, στο διαμέρισμα της προσφυγικής πολυκατοικίας, θα επιχειρηθεί σε σημαντικό βαθμό, η λειτουργική διάρθρωση της διάταξης και για πρώτη φορά θα ληφθεί υπόψη της διάρθρωσης αυτής ο προσανατολισμός της κατοικίας. Έχει επισημανθεί ορθά ότι οι αρχές του μοντέρνου κινήματος, σε ό,τι αφορά την αστική πολυκατοικία, περιορίστηκαν στις περισσότερες περιπτώσεις τουλάχιστον, στην μορφολογία της όψης⁴¹. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι στις προσφυγικές, ανεξάρτητα από το επίπεδο της έκφρασης των όψεων, η αρχιτεκτονική του μοντέρνου κινήματος, μπόρεσε να αποτυπωθεί κυρίως στην δομή του διαμερίσματος.

---

³⁹ Θ.Φωτίου, «Αρχιτεκτονικά...», ό.π., σ.89

⁴⁰ Μ.Μαρμαράς, *Η αστική πολυκατοικία...*, ό.π. σ.190

⁴¹ Θ.Φωτίου, «Αρχιτεκτονικά...», ό.π., σ.87

10

ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΩΝ ΚΙΝΗΣΕΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΟΧΡΗΣΤΟΙ ΧΩΡΟΙ ΤΟΥ ΚΤΙΡΙΟΥ

Στο κεφάλαιο 5 επισημάναμε ως βασικό γνώρισμα της κοινωνικής κατοικίας τη μελέτη σε συγκροτήματα, γεγονός το οποίο προσέφερε αφενός σημαντικά ποσοτικά και ποιοτικά πλεονεκτήματα, όπως οι διαστάσεις του ελεύθερου υπαίθριου χώρου ή την αξιοποίηση του προσανατολισμού, αφετέρου αναδείκνυε μια σειρά δυνατοτήτων και απαιτήσεων σε ότι αφορά το σχεδιασμό του δημόσιου χώρου. Αναπόφευκτα λοιπόν, αποκτά ιδιαίτερη σημασία ο σχεδιασμός των κοινόχρηστων χώρων και εγκαταστάσεων, της σχέσης δημοσίου και ιδιωτικού και τέλος την οργάνωση των οριζόντιων και κατακόρυφων κινήσεων της κτιρίου. Η σημασία των παραπάνω παραγόντων στο σχεδιασμό είναι εμφανής στις προσφυγικές πολυκατοικίες της δεκαετίας του '30. Εξάλλου, ο τρόπος διεύθεσης των κινήσεων όσο και η σημασία των μορφών συλλογικής εξυπηρέτησης, είναι ουσιαστικά σημεία ανάδειξης του βαθμού επιρροής του μοντέρνου κινήματος στην αρχιτεκτονική των προσφυγικών πολυκατοικιών.

Οι κοινόχρηστες εγκαταστάσεις ήταν ουσιαστικό γνώρισμα της κοινωνικής κατοικίας, ένα οργανικό μέρος του αρχιτεκτονικού σχεδιασμού. Το πρόγραμμα κοινωνικής κατοικίας του δήμου της Βιέννης, περιελάμβανε ως αναπόσπαστο τμήμα του, ανάλογες κοινωνικές παροχές στα συγκροτήματα τα οποία ανεγείρονταν ενώ ακόμα και έργα γλυπτικής ή ζωγραφικής εντάσσονταν στην αντίληψη των προγραμμάτων αυτών για τη σύγχρονη λαϊκή κατοικία⁴². Σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες, η κοινωνική κατοικία, περιελάμβανε συλλογικά πλυντήρια, βρεφονηπιακούς σταθμούς, για τη βοήθεια των γυναικών οι οποίες ήταν μητέρες και εργάζονταν, καταστήματα και άλλους χώρους κοινόχρηστων εξυπηρετήσεων⁴³.

Οι αναζητήσεις των αρχιτεκτόνων και των αρμόδιων οργανισμών για τη κατοικία στη νεαρή τότε Σοβιετική Ένωση, είναι ακόμα πιο ενδεικτικές και κατέληγαν σε προτάσεις στις οποίες συμπεριλαμβάνεται η συλλογική κουζίνα και παράλληλα ο σχεδιασμός του ιδιωτικού χώρου της κατοικίας, αποτελούμενο κυρίως από το χώρο ύπνου και διημέρευσης. Πάντως, ανεξάρτητα από τη συγκεκριμένη μορφή των προτάσεων αυτών ή τον τρόπο υλοποίησής τους, θεωρήθηκαν κυρίως ως έκφραση ενός νέου τρόπου ζωής, αναζητήσεις οι οποίες αντανακλούσαν τις νέες κοινωνικές συνθήκες που διαμορφώνονταν⁴⁴.

Ο κοινωνικός εξοπλισμός των συγκροτημάτων αντιστάθμιζε τις σχετικά μικρές διαστάσεις οι οποίες αναλογούσαν στα διαμερίσματα της κοινωνικής κατοικίας, παράλληλα όμως εξέφραζε και τις κοινωνικές αλλαγές οι οποίες πραγματοποιούνταν στο σύγχρονο τρόπο

---

⁴² Ι.Βασιλείου, *Η λαϊκή...*, ό.π. σ.53-54

⁴³ Βλ. K.Teige, *The minimum...*, ό.π., σ.236

⁴⁴ A.Kopp, *Πόλη...*, ό.π., σ.185

ζωής εκείνη την περίοδο στην οικογενειακή δομή και την εργασία. Αξίζει λοιπόν να ειπωθούν παράλληλα στο πλαίσιο των διεκδικήσεων για την απελευθέρωση της γυναίκας από τους περιορισμούς της ζωής του νοικοκυριού και ουσιαστικά την κατοχύρωση της ισότιμης κοινωνικής της θέσης.

Το δώμα στις πολυκατοικίες της Αλεξάνδρας με κοινά πλυσταριά

Στις προσφυγικές πολυκατοικίες της πρωτεύουσας θα αποτυπωθεί η νέα αυτή προβληματική. Στο σύνολο των συγκροτημάτων θα προβλεφθούν κοινόχρηστα πλυντήρια⁴⁵. Σε περιπτώσεις όπως η Δραπετσώνα, αυτά θα βρίσκονται στο ισόγειο των πολυκατοικιών, αντίθετα στη πλειοψηφία των συγκροτημάτων σχεδιάζονται στο δώμα ενώ στο Δουργούτι, στη δεύτερη περίοδο, θα προβλεφθούν και υπόστεγοι χώροι ως στεγνωτήρια⁴⁶. Με αυτόν τον τρόπο, το δώμα, μετατρέπεται σε ένα επίσης συλλογικό υπαίθριο χώρο με αναφορά είτε στους κατοίκους ενός κτιρίου συνολικά, είτε σε ομάδες των έξι κατοικιών, όπως στην Λεωφόρο Αλεξάνδρας. Ωστόσο, αξίζει να επισημάνουμε, ότι η αξιοποίηση του δώματος έχει ήδη προηγηθεί και μάλιστα λίγο νωρίτερα στην αστική αθηναϊκή πολυκατοικία. Παραδείγματος χάριν το 1933 στο δώμα πολυκατοικίας που σχεδίασε ο Παναγιωτάκος στη συμβολής των οδών Θεμιστοκλέους και Αραχώβης, στο οποίο προβλέφθηκε από τον αρχιτέκτο-

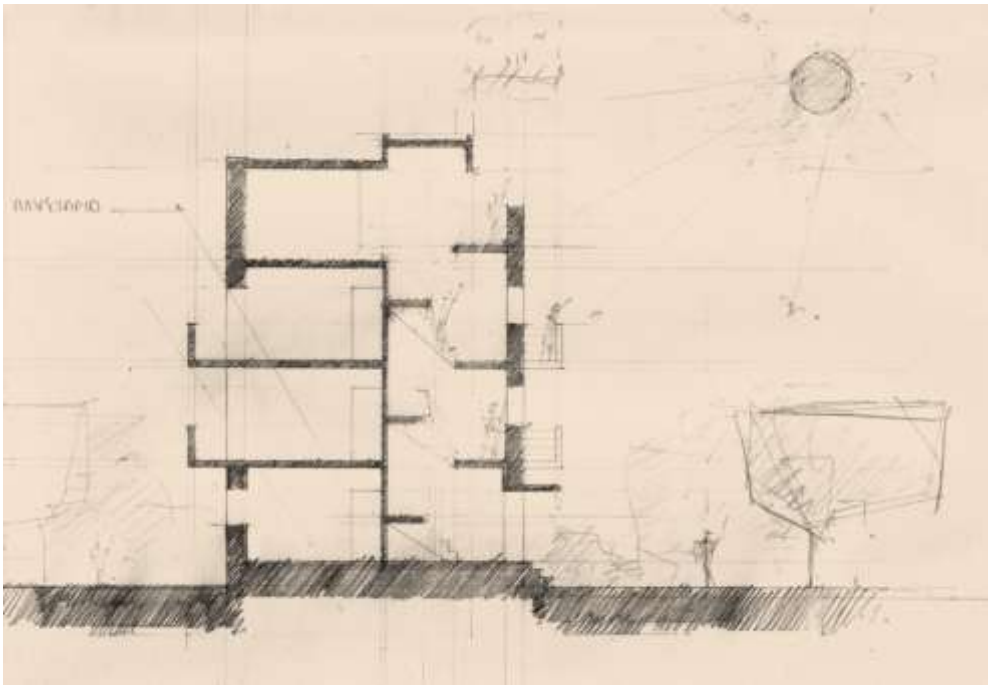
⁴⁵ Βλ. Γ.Μπέρσης, «Εκτελεσθείσα εργασία...», ό.π., σ.611-614

⁴⁶ Ι.Βασιλείου, *Η λαϊκή...*, ό.π. σ.146

να, εντευκτήριο με εμβαδό 500 τ.μ., χώρος πλυντηρίων και στεγνωτήρια⁴⁷. Η αξιοποίηση του δώματος, ως ένας κοινόχρηστος χώρος του κτιρίου, αποτελούσε βασικό χαρακτηριστικό του μοντέρνου κινήματος και θα έχει συστηματική εφαρμογή πρωτίστως στο πρόγραμμα σχολικών κτιρίων που ανεγείρονται την ίδια περίοδο.

Κοινόχρηστα κλιμακοστάσια

Η σαφής οργάνωση αλλά και ο τονισμός των κατακόρυφων και οριζοντίων κινήσεων του κτιρίου αποτελούσε ένα από τα βασικά γνωρίσματα στην αρχιτεκτονική του μοντέρνου κινήματος⁴⁸. Από αυτή την άποψη, ιδιαίτερα σημαντική είναι η επιλογή του κοινόχρηστου κλιμακοστασίου για τη διευθέτηση των εισόδων και προσβάσεων στις κατοικίες. Σχεδόν στο σύνολο των συγκροτημάτων υιοθετείται η λύση του κοινόχρηστου κλιμακοστασίου, το οποίο εξυπηρετεί σε κάθε όροφο δύο κατοικίες. Η λύση του κοινόχρηστου κλιμακοστασίου, είναι απόρροια της αρχής της διαμπερούς κατοικίας, βασική αρχή στη λειτουργική οργάνωση τόσο του συγκροτήματος όσο και της τυπικής κατοικίας. Η παραπάνω επιλογή του κλιμακοστασίου θα είναι η βασική και στις δύο περιόδους οικοδόμησης προσφυγικών πολυκατοικιών.

⁴⁷ Μ.Μαρμαράς, *Η αστική πολυκατοικία...*, ό.π. σ.184

⁴⁸ Θ.Φωτίου, «Αρχιτεκτονικά...», ό.π., σ.82

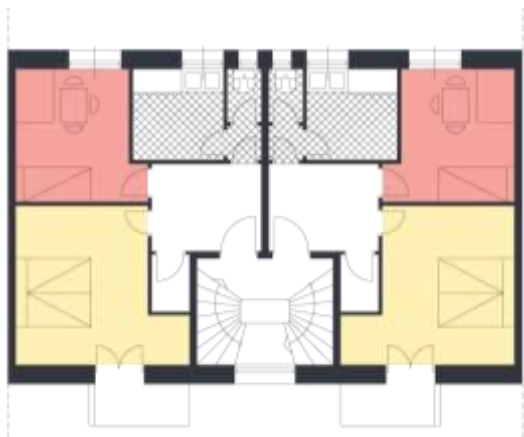
Εξαίρεση θα αποτελέσει το κλειστό εσωτερικό κλιμακοστάσιο, λύση που εφαρμόζεται μόνο αρχικά στη περίπτωση των τριών εν σειρά πολυκατοικιών της Δραπετσώνας αλλά και στην επίλυση των γωνιακών κατοικιών των τύπων Β' και Γ', της δεύτερης περιόδου, στο Δουργούτι. Επίσης, στο συγκρότημα του Αγίου Ιωάννη Ρέντη, είναι το μοναδικό στο οποίο θα χρησιμοποιηθεί η λύση του κοινόχρηστου διαδρόμου με ένα κοινό κλιμακοστάσιο για τις μικρές πολυκατοικίες και δύο για τις μεγαλύτερες, στις απολήξεις των διαδρόμων.

95 96

97

Δουργούτι, ο τύπος του Κυριακού με μικρές παραλλαγές.

Όπως είδαμε, η επιλογή τύπου του κοινόχρηστου κλιμακοστασίου κατά ζεύγη διαμερισμάτων σε κάθε όροφο, ήταν η πλέον συνηθισμένη και είχε χαρακτήρα γενικής αρχιτεκτονικής αρχής. Το γεγονός αυτό είναι από τα πιο αξιοσημείωτα σε ότι αφορά την αρχιτεκτονική των προσφυγικών πολυκατοικιών. Αν συνυπολογίσει κανείς ότι σε σύγκριση με τη λύση του διαδρόμου, η οποία όμως σε αντίθεση με τα αρκετά ευρωπαϊκά παραδείγματα δεν εφαρμόζεται, είχε υψηλότερο κόστος κατασκευής απαιτώντας μεγαλύτερο οικοδομήσιμο όγκο σε κοινόχρηστες λειτουργίες, οι οποίες θα μπορούσαν ενδεχομένως να μειωθούν σημαντικά με τη χρήση του διαδρόμου. Από αυτήν την άποψη, η συγκριμένη επιλογή, δεν είναι καθόλου προφανής. Αντίθετα προϋπόθετε ένα ποιοτικό κριτήριο στις επιλογές πολύ πέραν της πιο πρόσφορης οικονομικής λύσης, επηρεάζοντας σημαντικά την εξέλιξη της αρχιτεκτονικής της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα⁴⁹. Έτσι, ανεξάρτητα από τις διαφοροποιήσεις στην εφαρμογή, ο αυτός τύπος οργάνωσης του κλιμακοστασίου θα είχε καθολική εφαρμογή.

Σε αυτές τις περιπτώσεις το κλιμακοστάσιο σχεδιάζεται περισσότερο ως ένας «μεταβατικός» κοινόχρηστος χώρος ανάμεσα στο υπαίθριο χώρο του συγκροτήματος και στην ιδιωτική επικράτεια της κατοικίας⁵⁰ και μετατρέπεται σε συλλογικό χώρο με σαφή αναφορά σε μια ομάδα διαμερισμάτων, τις οποίες εξυπηρετεί. Δημιουργεί κατά κάποιον τρόπο την αίσθηση ενός περισσότερο «ιδιωτικού» κοινόχρηστου χώρου. Τα κλιμακοστάσια των προσφυγικών πολυκατοικιών, δε λειτουργούν απλώς διευθετώντας τις κινήσεις και προσβάσεις στις κατοικίες⁵¹, αλλά και ως κατεξοχήν χώροι κοινωνικής επαφής των κατοίκων. Θα έλεγε κανείς ότι μεταφέρουν την αίσθηση γειτονίας μέσα στα όρια του κτιρίου. Έτσι, τα κλιμακοστάσια, λειτουργούν μάλλον ως «κατακόρυφοι» δημόσιοι χώροι με αναφορά στις περισσότερες περιπτώσεις σε έξι διαμερίσματα.

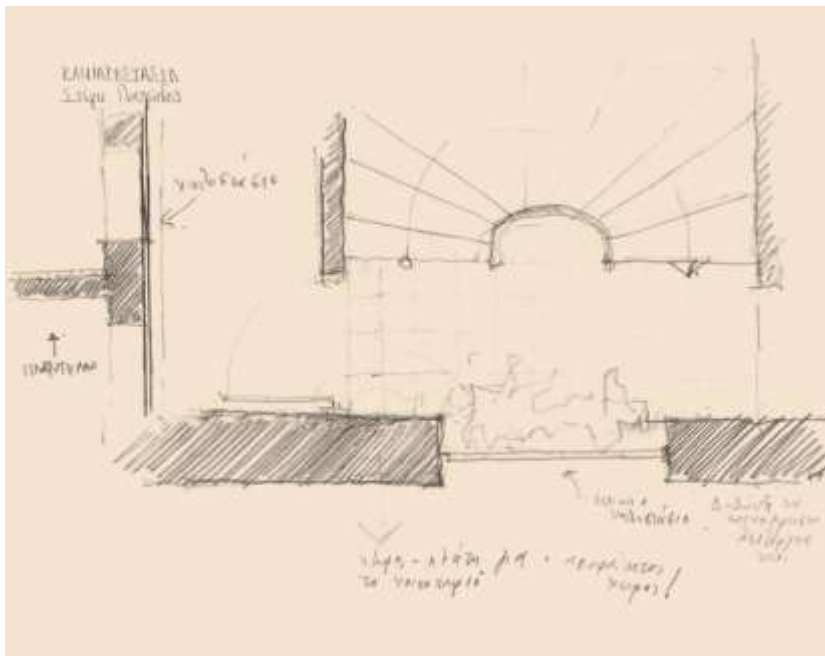
Ο τρόπος με τον οποίο σχεδιάζεται εσωτερικά το κλιμακοστάσιο, αποκτά λοιπόν ιδιαίτερη σημασία, στις διαστάσεις ή τη διάταξη των πλατύσκαλων παραδείγματος χάριν. Στην τυπολογία του Λάσκαρι για τη Στέγη Πατρίδος, τα κατώφλια των κατοικιών είναι αντικριστά. Το πλατύσκαλο σε κάθε όροφο, λειτουργεί με τη σειρά του, ως επέκταση της ιδιωτικής ατμόσφαιρας των κατοικιών ή ακόμα ως ένας μικρός «κοινός» χώρος για τις δύο οικογένειες. Αναμφίβολα, η υποδοχή ενός επισκέπτη ή η απρόσμενη συνάντηση με το γείτονα, θα γινόταν πιο φιλική. Αντίθετα, ο τύπος των πολυκατοικιών του Κυριακού, ουσιαστικά αναιρεί τη παραπάνω λειτουργία του πλατύσκαλου, με τις εισόδους να σχεδιάζονται η μία δίπλα στην άλλη. Η πρώτη λύση των εισόδων, θα υιοθετηθεί επίσης και στις τυπολογίες της δεύτερης περιόδου, με μόνη διαφορά ότι σε αυτές τις περιπτώσεις, το πλατύσκαλο των εισόδων, τοποθετείται στην εσωτερική πλευρά του κλιμακοστασίου.

---

⁴⁹ Σ Σταυρίδης, Β.Γκιζελή, κ.α., *Μετασχηματισμοί...*, ό.π., σ.82

⁵⁰ Σ Σταυρίδης, Β.Γκιζελή, κ.α., *Μετασχηματισμοί...*, ό.π., σ.79

⁵¹ Στο ίδιο, σ.81

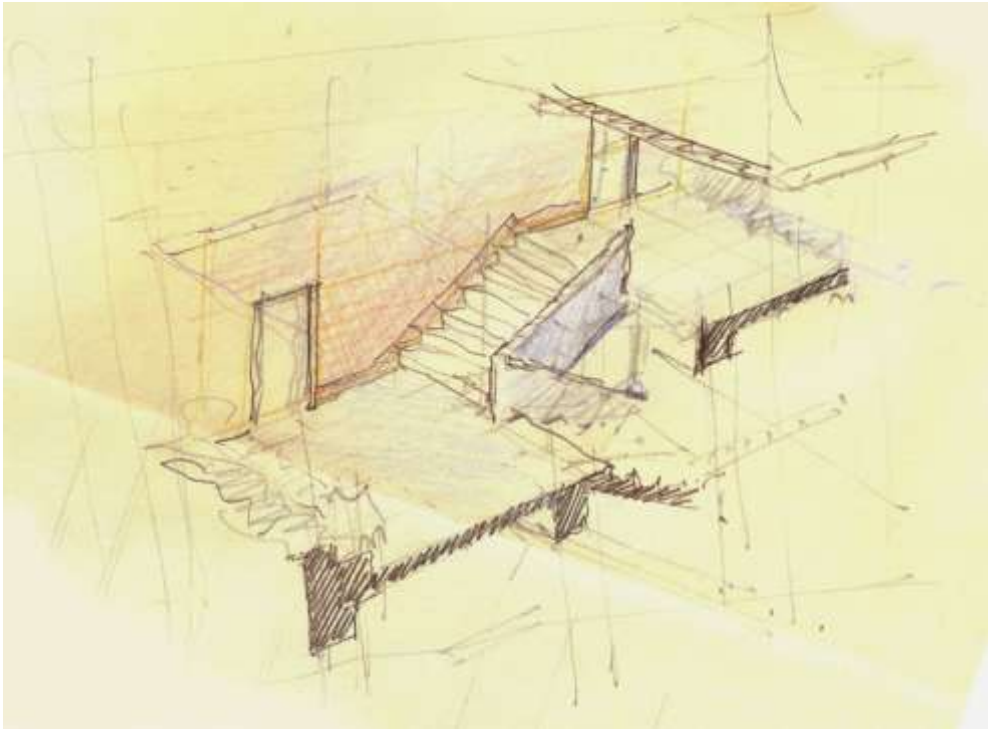

Το πλατύσκαλο μπορεί να λειτουργεί ως επέκταση της «ιδιωτικής» ατμόσφαιρας. Οι γείτονες μπορούν ανταλλάζοντας μια «καλημέρα» το πρωί πριν φύγουν για την εργασία τους. Είναι επίσης χώρος υποδοχής των επισκεπτών.

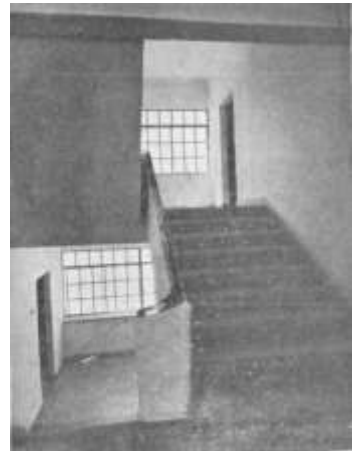
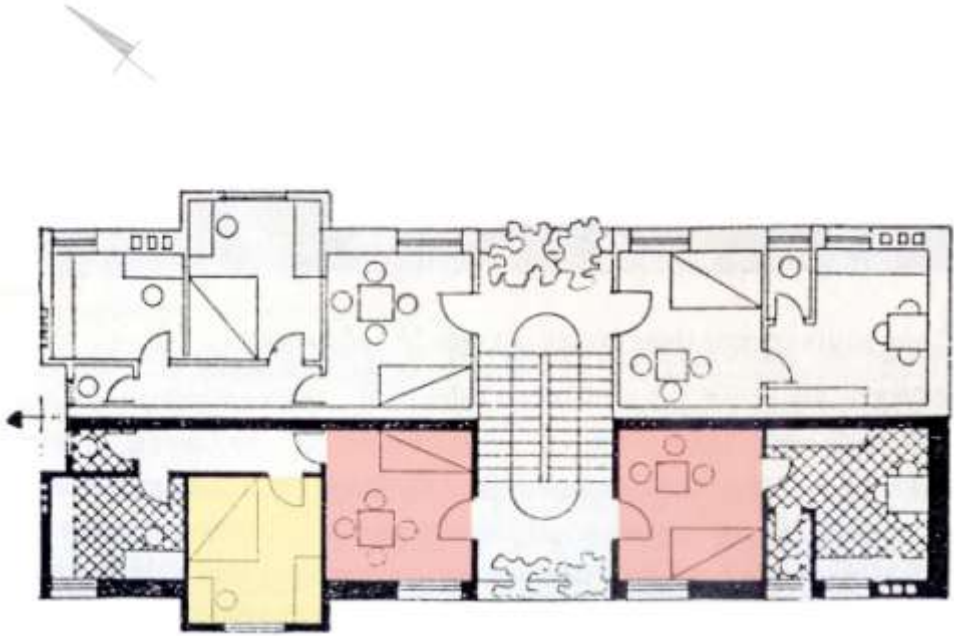
Δουργούτι, πλατύσκαλο στα διαμπερή κλιμακοστάσια

Ωστόσο η πλέον ενδιαφέρουσα επίλυση είναι το κοινόχρηστο κλιμακοστάσιο του τύπου ε' των πολυκατοικιών στην Νέα Κοκκινιά και το Δουργούτι (Εικ. 98-32). Είναι η δεύτερη φορά, μετά το συγκρότημα Δραπετσώνας, στην οποία οι κατοικίες δεν είναι διαμπερείς αλλά η μοναδική επίσης στην οποία είναι αντίστοιχα διαμπερές το κλιμακοστάσιο. Όπως είδαμε το γεγονός αυτό καταργεί ουσιαστικά την έννοια του ορόφου. Στο ήμισυ κάθε στάθμης λοιπόν πραγματοποιείται η είσοδος σε δύο κατοικίες με τη μεσοτοιχία με αυτόν τον τρόπο να δημιουργείται κατά μήκος της πολυκατοικίας⁵². Η είσοδος ανά δύο κατοικίες επομένως γίνεται σε κάθε πλατύσκαλο του κλιμακοστασίου το οποίο εξυπηρετεί με αυτόν τον τρόπο συνολικά δώδεκα διαμερίσματα αντί των έξι που συναντήσαμε στην πλειοψηφία των περιπτώσεων έως τώρα. Σαν αποτέλεσμα το κλιμακοστάσιο μοιάζει να λειτουργεί περισσότερο ως ένας ενιαίος συλλογικός χώρος για την ομάδα των κατοικιών τις οποίες εξυπηρετεί και σε αυτό σημαντικό ρόλο έχει απλά και μόνο η δυνατότητα της οπτικής επαφής από διαφορετικές στάθμες του κλιμακοστασίου. Εξίσου ενδιαφέρον είναι οι διαστάσεις που λαμβάνει το κλιμακοστάσιο σε αυτή τη περίπτωση, σε αντίθεση με την περιορισμένη επιφάνεια των κατοικιών. Μάλιστα, τα ευρύχωρα πλατύσκαλα λειτουργούν εδώ πραγματικά ως συλλογικά «καθιστικά» ή ακόμα ως προέκταση της ιδιωτικής κατοικίας στο κοινόχρηστο χώρο της πολυκατοικίας, σαν αντιστάθμισμα σε μεγάλο βαθμό, της περιορισμένης επιφάνειας της κατοικίας.

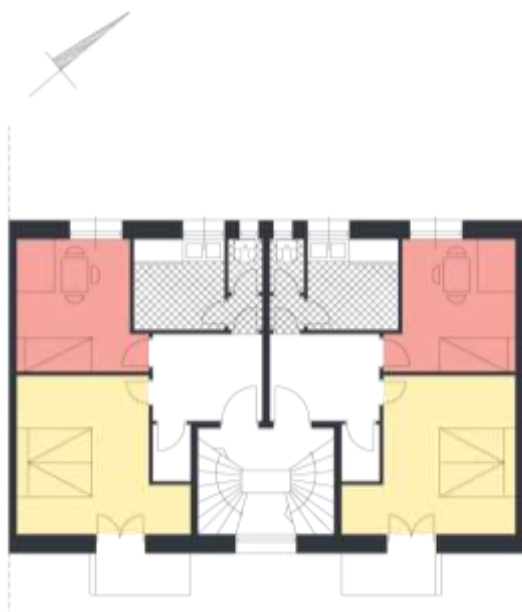
⁵² Σ. Σταυρίδης, Β. Γκιζελή, κ.α., *Μετασχηματισμοί...*, ό.π., σ. 88

Έχει ενδιαφέρον ότι το ανάλογο της λύσης αυτής δεν είναι εύκολο να αναζητηθεί στα ευρωπαϊκά παραδείγματα των αρχιτεκτόνων του μοντέρνου κινήματος εκείνη την εποχή. Πράγματι λοιπόν, ενώ οι αρχιτεκτονικές επιλογές των προσφυγικών πολυκατοικιών το '30 ακολουθούν κατά κανόνα τα πρότυπα του ευρωπαϊκού μοντέρνου κινήματος, στην συγκεκριμένη περίπτωση, είναι δυνατό να γίνει λόγος ίσως για την πρώτη προσπάθεια μιας πρωτότυπης και δημιουργικής εφαρμογής. Η συγκεκριμένη επίλυση λοιπόν, με διαμπερές κλιμακοστάσιο και κατάργηση του τυπικού ορόφου, φαίνεται πως δεν έχει εφαρμογή στα ευρωπαϊκά παραδείγματα.

Είναι πολύ σημαντική, ως απόρροια των παραπάνω, η μορφολογική έκφραση του κοινόχρηστου κλιμακοστασίου σε κάθε περίπτωση. Έτσι λοιπόν, σε ό,τι αφορά τις πολυκατοικίες του Κυριακού στο συγκρότημα Δουργουτίου, το κλιμακοστάσιο αποτυπώνει τον χαρακτήρα του ως ενός κοινόχρηστου χώρου, ενοποιώντας μορφολογικά το σύνολο των διαμερισμάτων στις οποίες αναφέρεται, μέσα από το ενιαίο κατακόρυφο υαλοστάσιο. Η ίδια μορφολογία εφαρμόστηκε τόσο σε δύο πολυκατοικίες στο Δουργούτι όσο και στο συγκρότημα Αλεξάνδρας σε σχέδια του Κυριακού, όσο και στην πρώτη εκ των τριών εν σειρά πολυκατοικιών στο συνοικισμό της Στέγης Πατρίδος. Μια ανάλογη λύση του ζητήματος αυτού θα προηγηθεί στην αστική πολυκατοικία του αρχιτέκτονα Γεώργιου Κοντολέοντα το 1932 επί της Λεωφόρου Βασ.Σοφίας. Στις παραπάνω περιπτώσεις προσφυγικών πολυκατοικιών μια απλή και λιτή αρχιτεκτονική επιλογή ήταν σε θέση να εκφράσει τον νέο λειτουργικό ρόλο του κλιμακοστασίου στην αρχιτεκτονική του μοντέρνου κινήματος.

Στις τυπολογίες που σχεδίασε ο Λάσκαρις η λύση αυτή δεν υιοθετείται και σχεδιάζονται μικρά παράθυρα για τον φωτισμό των κλιμακοστασίων. Είναι χαρακτηριστικό ότι στις πολυκατοικίες αυτές είναι πιο δύσκολο να αναγνωρίσει κανείς την είσοδο η οποία δεν σηματοδοτείται εδώ με την σαφήνεια του ενιαίου υαλοστασίου των πολυκατοικιών του Κυριακού. Τα μικρά παράθυρα των κλιμακοστασίων στις πολυκατοικίες του Λάσκαρι για τη Στέγη Πατρίδος, παραδείγματος χάριν, δημιουργούν την αίσθηση ότι πρόκειται για παράθυρα της κατοικίας.

Τα διαμπερή κλιμακοστάσια στο Δουργούτι.

Η μορφολογία σε αυτή την περίπτωση αναδεικνύει σε ποιο επίπεδο προβλέπεται να λειτουργήσει ένας χώρος αλλά και την ποιότητα της λειτουργίας αυτής. Το κλιμακοστάσιο έχασε την τυχαία και αδιάφορη θέση που λάμβανε σε μια τυπική αστική πολυκατοικία. Εάν λοιπόν αποκτούσε ένα σπουδαίο ρόλο στην αρχιτεκτονική του μοντέρνου κινήματος, ως αποτύπωση ενός νέου τρόπου ζωής, όφειλε να εκφραστεί συγχρόνως με αρχιτεκτονικά μέσα. Η λύση του επιμήκους παραθύρου των διαμπερών κλιμακοστασίων της Νέας Κοκκινιάς και του Δουργουτίου, εκφράζει σίγουρα με περισσότερο ικανοποιητικό τρόπο τον λειτουργικό ρόλο του κλιμακοστασίου και τη σημασία του στην προσφυγική πολυκατοικία.

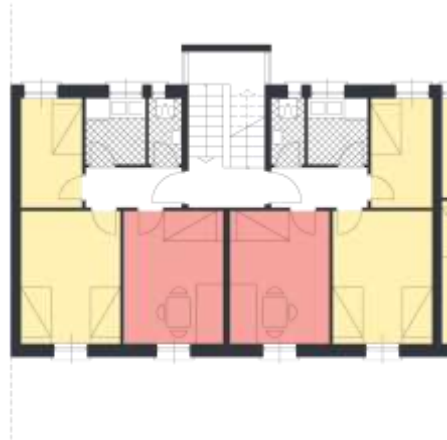

Το κλιμακοστάσιο δεν εκφράζεται την κοινόχρηστη λειτουργία του στις πολυκατοικίες του Λάσκαρι για το συγκρότημα Αλεξάνδρας.

Ανάμεσα στα έτη 1938 έως και 1940, η μορφολογία του κλιμακοστασίου είναι ενδεικτική της περιόδου αυτής, ούτως ώστε η διάκριση των δύο περιόδων στη τυπολογία της κατοικίας να αντιστοιχεί υπό μία έννοια και στην αρχιτεκτονική έκφραση του κλιμακοστασίου. Όπως είδαμε στην εξέταση των τύπων σε αυτή τη περίοδο η αρχή της διαμερούς κατοικίας με το ενδιάμεσο κλιμακοστάσιο ανά δύο διαμερίσματα του ορόφου δεν εγκαταλείπεται. υιοθετείται συνολικά ο σχεδιασμός του πλατύσκαλου της εισόδου στις κατοικίες στην εσωτερική πλευρά του κλιμακοστασίου. Το πιο ενδιαφέρον της συγκεκριμένης επίλυσης είναι ότι το πλατύσκαλο στο μέσο του ορόφου, πλέον στην ελεύθερη πλευρά της πολυκατοικίας, σχεδιάζεται εκτός των ορίων της πολυκατοικίας, έτσι ώστε το κλιμακοστάσιο να προεξέχει, μάλιστα με ανοίγματα μόνο στις πλαϊνές πλευρές του, οργανώνοντας ρυθμικά την όψη του κτιρίου⁵³. Ο τύπος αυτός των κλιμακοστασίων πραγματοποιήθηκε στα συγκροτήματα Αγίων Αναργύρων και Δουργούτιου.

108

*Απόσπασμα σχεδίου του τύπου
Α' στο Δουργούτι μετά το 1938.
Η τυφλή επιφάνεια του κλιμα-
κοστασίου εξέχει.*

⁵³ Σ.Σταυρίδης, Β.Γκιζελή, κ.α., *Μετασηματισμοί...*, ό.π., σ.82

Η επιρροές των κλιμακοστασίων αυτών ενδέχεται να βρίσκονται σε αντίστοιχα έργα των γερμανών αρχιτεκτόνων της περιόδου (Εικ. 109) αν και πιο σαφείς μορφολογικές συγγενείες ίσως να υπάρχουν με τις «τυφλές» επιφάνειες και τα πλαϊνά ανοίγματα των κλιμακοστασίων του συνουικισμού *Fabio Filzi* (Εικ. 110), ο οποίος ολοκληρώνεται το 1938 στο Μιλάνο, δίχως ωστόσο να είναι σαφές εάν το έργο αυτό ήταν γνωστό στους έλληνες αρχιτέκτονες.

Άλλωστε πρωτίστως στα σπουδαία έργα του μοντέρνου κινήματος εκείνη την εποχή στην Ελλάδα, είναι αναγνώσιμη κυρίως η κοινή λειτουργική και μορφολογική αντιμετώπιση της οργάνωσης των κινήσεων και της ανάδειξης της σημασίας του κλιμακοστασίου ως κοινόχρηστου χώρου. Στη σχολική αρχιτεκτονική της δεκαετίας του '30 μπορούν να βρεθούν εξαιρετικά παραδείγματα μιας κοινής αρχιτεκτονικής γλώσσας σε ένα μοναδικό πρόγραμμα δημόσιας αρχιτεκτονικής, το οποίο εξέφρασε με τη μεγαλύτερη πληρότητα τις αρχές του μοντέρνου κινήματος στην Ελλάδα.

111

112

113

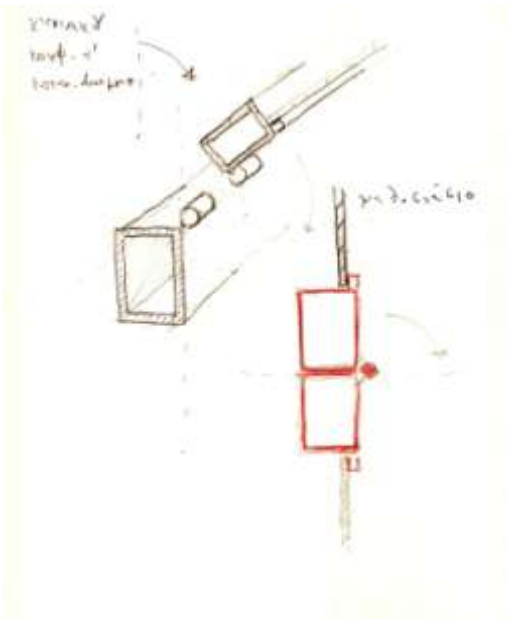
Δουργούτι

Άγιοι Ανάργυροι

Τέλος, σε όλες τις περιπτώσεις κλιμακοστασίων στις προσφυγικές πολυκατοικίες χρησιμοποιήθηκε μωσαϊκό δάπεδο, όπως και στο εσωτερικό των διαμερισμάτων. Ωστόσο ο κοινός χαρακτήρας του κλιμακοστασίου αναδεικνυόταν μέσω των κουφωμάτων μιας και αυτά είναι μεταλλικά, με εξαίρεση τα κλιμακοστάσια της δεύτερης περιόδου στο Δουργούτι και στους Αγίους Αναργύρους, τα οποία καθότι ήταν «τυφλά» είχαν μόνο πλαϊνά ανοίγματα με ξύλινα κουφώματα. Ο μηχανισμός στα μεγάλα ενιαία ναλοστάσια στην Αλεξάνδρας και στο Δουργούτι (Εικ. 114,115), ήταν αρκετά απλός επιτρέποντας να ανοίγουν κατακόρυφα για τον αερισμό του κλιμακοστασίου.

Στα διαμπερή κλιμακοστάσια στο Δουργούτι και στη Νέα Κοκκινιά, υαλοστάσια είναι συνδεδεμένα με τα κουφώματα από μεταλλικές διατομές σχήματος T. Στις προσφυγικές πολυκατοικίες της πρώτης περιόδου το κλιμακοστάσιο είχε πάντα στηθαίο με μεταλλική χειρολαβή. Στα κλιμακοστάσια των πολυκατοικιών της δεύτερης περιόδου, δηλαδή στις πολυκατοικίες με κεντρική αυλή του Δουργουτίου και στους Αγίους Αναργύρους, αντί για στηθαίο υπήρχε μεταλλικό κιγκλίδωμα.

119 120

121 122 123

124 125

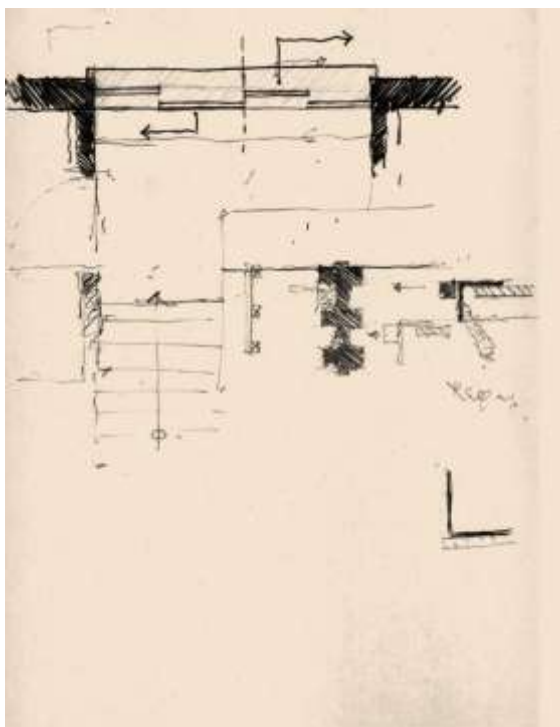
Άγιοι Ανάργυροι

Δουργούτι

126 127

128

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η έρευνα που προηγήθηκε επιχείρησε να εστιάσει στη αρχιτεκτονική της κοινωνικής κατοικίας στην ελληνική πρωτεύουσα τη δεκαετία του '30 και συγκεκριμένα μέσα από το ιστορικό της προϊόν την περίοδο αυτή, δηλαδή τη *προσφυγική πολυκατοικία*.

Αρχικά κρίναμε σκόπιμο να έρθουμε σε επαφή με τις βασικές πτυχές του προβλήματος ώστε να συμπεράνουμε το εύρος του. Κάναμε αναφορά στο χαμηλό επίπεδο διαβίωσης της ελληνικής κοινωνίας εκείνη την εποχή και τις ισχνές οικονομικές δυνατότητες της μέσης ελληνικής οικογένειας. Στη συνέχεια εκθέσαμε συνοπτικά τις βασικές συνθήκες στέγασης, εστιάζοντας στην προσφυγική κατοικία αλλά και τα οξυμένα προβλήματα που αποτυπώνονται στην εικόνα της Αθήνας και του Πειραιά, ως αποτέλεσμα του τρόπου οικιστικής ανάπτυξης που υιοθετήθηκε. Διαπιστώσαμε ότι για σημαντικό τμήμα των προσφυγικών συνοικισμών της πρωτεύουσας το ζήτημα της κατοικίας ήταν υπαρκτό μιας και μεγάλο μέρος προσφύγων ακόμα κατοικούσε σε τρώγλες. Ο ηλιασμός, τα προβλήματα υγιεινής, ύδρευσης και κοινωνικής υποδομής αναδεικνύονται έντονα στις αρχές του '30.

Ωστόσο, αν και το έργο της στέγασης των προσφύγων είναι ουσιαστικά ημιτελές, η ελληνική πολιτεία επιλέγει ουσιαστικά να θέσει τέλος στην κοινωνική κατοικία και υιοθέτησε ως επίσημη πολιτική την αυτοστέγαση. Διαπιστώσαμε μέσα από αυτή τη πορεία κάποιες πιο γενικές παρατηρήσεις. Αφενός αντιληφθήκαμε τη σπουδαιότητα του σχεδιασμού της κοινωνικής κατοικίας ως οργανικό μέρος ενός ενιαίου πολεοδομικού σχεδίου. Η πτυχή αυτή απουσίαζε από τα προγράμματα ανέγερσης των προσφυγικών πολυκατοικιών ενώ επίσης, ο κοινωνικός εξοπλισμός, δεν αποτέλεσε παράμετρο του αστικού σχεδιασμού. Έχει μεγάλη αξία η υποτίμηση στο σχεδιασμό του υπαίθριου χώρου ως στοιχείο συμπληρωματικό της κατοικίας.

Σε ό,τι αφορά τη μελέτη του ίδιου του κτιρίου της *προσφυγικής πολυκατοικίας* εστίασαμε καταρχήν σε δύο σημαντικές αλλαγές στη δομή του κτιρίου, έκφραση των επιδράσεων του μοντέρνου κινήματος:

- α) Στην τυπολογία της κατοικίας
- β) Στη σημασία του κλιμακοστασίου και των κοινόχρηστων χώρων

Σημειώσαμε την εφαρμογή, για πρώτη φορά, σχεδόν στο σύνολο των συγκροτημάτων της αρχής της *διαμπερούς κατοικίας*, επιλύοντας ικανοποιητικά το ιδιαίτερα σημαντικό πρόβλημα του ηλιασμού. Διακρίναμε επίσης μια πιο σαφή τάση αποτύπωσης των αρχών του μοντέρνου κινήματος αλλά και διερεύνησης από τη πλευρά των αρχιτεκτόνων, στη πρώτη περίοδο από το 1934 έως το 1937, η οποία θα περιοριστεί σημαντικά στο διάστημα 1938-40. Η τάση αυτή εκφραζόταν αφενός με τη διάκριση δύο βασικών λειτουργικών ενότητων, αφετέρου τη μετατόπιση της «καρδιάς» της κατοικίας από τη κουζίνα στο χώρο διημέρευσης.

Όμως οι νέες αυτές επιδράσεις δεν θα συνδυαστούν με αλλαγές στα *ποιοτικά χαρακτηριστικά* της κατοικίας, δηλαδή την επίπλωσή της, τη χρήση των κουφωμάτων (γαλλικά παράθυρα), τον εξοπλισμό της κουζίνας και το σχεδιασμό των χώρων υγιεινής. Εδώ οι αλλαγές στη δομή της κατοικίας μοιάζει να «ντύθηκαν» με τις υπάρχοντα γνωρίσματα του λαϊκού σπιτιού. Σε όλες τις περιπτώσεις συγκροτημάτων που μελετήσαμε εμφανίστηκε με σαφή-

νεια η πρόθεση ανάδειξης του νέου λειτουργικού ρόλου του κοινόχρηστου κλιμακοστασίου ενώ και εδώ έγινε εμφανής η διαφορετική μορφολογική έκφρασή του σε κάθε μια από τις δύο περιόδους, γεγονός που αντικατοπτρίζεται αντίστοιχα και στη αρχιτεκτονική έκφραση των υπαίθριων εξωστών.

Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε γενικά ότι οι δύο αυτοί περίοδοι, 1934-37 και 1938-40, αποτελούν δύο διαφορετικές φάσεις εξέλιξης της αρχιτεκτονικής της προσφυγικής πολυκατοικίας, αντικατοπτρίζοντας τις κοινωνικές μεταβολές της δεκαετίας του '30. Η διοργάνωση του τέταρτου C.I.A.M. στην Αθήνα το 1933 και η έντονη αρθρογραφία αρχιτεκτόνων του μοντέρνου κινήματος θα αποτυπωθούν σε αυτή τη πρώτη περίοδο και θα γίνουν έναυσμα νέων αναζητήσεων.

Κλείνοντας, θα επισημαίναμε ωστόσο ότι η επιρροή των αρχών του μοντέρνου κινήματος στην αρχιτεκτονική των *προσφυγικών πολυκατοικιών του '30* δεν ήταν προϊόν μιας διαδικασίας η οποία γεννήθηκε μέσα από μια ζωντανή κοινωνική διεργασία. Οι νέες αρχιτεκτονικές αρχές αφομοιώθηκαν δίχως να εκφράσουν μια διάθεση ανανέωσης και δημιουργικής εφαρμογής τους με λίγες ωστόσο στιγμές πρωτότυπης έκφρασης.

Ωστόσο οι *προσφυγικές πολυκατοικίες του '30* ήταν μια ελπιδοφόρα και σημαντική εμφάνιση της αρχιτεκτονικής της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα. Ανέδειξαν αδυναμίες οι οποίες θα την ακολουθήσουν και μεταπολεμικά. Εντούτοις, για πρώτη φορά το ζήτημα της κατοικίας για τη πλειοψηφία της κοινωνίας έγινε αντικείμενο μελέτης των αρχιτεκτόνων και η πλούσια εμπειρία του μοντέρνου κινήματος θα εκφραστεί στην Ελλάδα. Εάν η ιστορία διδάσκει τότε η αρχιτεκτονική κληρονομία των *προσφυγικών πολυκατοικιών* με τις αδυναμίες της προσπάθειας αυτής αλλά και τις αρχιτεκτονικές της αξίες και οράματα, ίσως να αποτελέσει έναν χρήσιμο οδηγό για το μέλλον.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγγελόπουλος Α., *Οικονομικά*, Παπαζήση, Αθήνα 1974
- Βασιλείου Ι., *Η λαϊκή κατοικία*, Αθήνα 1944
- Γκιζέλη Β., *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1984
- Δάφνης Γ., *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940*, Κάκτος, Αθήνα 1997
- Καρύδης Δ., *Τα επτά βιβλία της πολεοδομίας*, Παπασωτηρίου
- Λεοντίδου Λ., *Πόλεις της σιωπής*, εκδόσεις Πολιτιστικού Τεχνολογικού Ιδρύματος Ε.Τ.Β.Α., Αθήνα 1989
- Λιναρδάτος Σ., *4^η Αυγούστου*, β' έκδοση, Διάλογος, Αθήνα 1975
- Mazower M., *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του μεσοπολέμου*, μτφρ. Σ.Μαρκέτος, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2002
- Μάλιος Μ., *Η σύγχρονη φάση ανάπτυξης του καπιταλισμού στην Ελλάδα*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1986
- Μαρμαράς Μ., *Η αστική πολυκατοικία της μεσοπολεμικής Αθήνας*, εκδόσεις Πολιτιστικού Τεχνολογικού Ιδρύματος Ε.Τ.Β.Α., Αθήνα 1991
- Μιτζάλης Ν., *Παραγωγή κατοικίας και αστικός χώρος τον Μεσοπόλεμο*, Futura, Αθήνα 2008
- Μπουρσέλ Γ., *Η νεοελληνική πόλη*, Εξάντας, Αθήνα, 1989
- Παπαδοπούλου Ε. και Σαρηγιάννης Γ., *συνοπτική έκθεση για τις προσφυγικές περιοχές του Λεκανοπεδίου Αθηνών*, Σπουδαστήριο Πολεοδομικών Ερευνών, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Ε.Μ.Π., Αθήνα, Σεπτέμβριος 2006
- Παπαϊωάννου Ι., *Η κατοικία στην Ελλάδα: κρατική δραστηριότητα*, εκδόσεις Τ.Ε.Ε., Αθήνα 1975
- Σταυρίδης Σ., Γκιζέλη Β., κ.α., *Μετασχηματισμοί της σχέσης δημόσιου – ιδιωτικού χώρου στα συγκροτήματα κοινωνικής κατοικίας των ελληνικών αστικών κέντρων*, πρόγραμμα ενίσχυσης βασικής έρευνας 2009, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών – Ε.Μ.Π., τομέας Αρχιτεκτονικής γλώσσας, Επικοινωνίας και Σχεδιασμού
- Teige K., *The minimum dwelling*, μτφρ. E.Dluhosch, The M.I.T. Press 2002
- Φιλίππιδης Δ., *Νεοελληνική Αρχιτεκτονική*, Μέλισσα, Αθήνα 1984
- Frampton K., *Μοντέρνα Αρχιτεκτονική*, επιμ. Α.Κούρκουλας, μτφρ. Θ.Ανδρουλάκης και Μ.Παγκάλου, β' έκδοση, Θεμέλιο, Αθήνα 1999

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

- Αρχιτεκτονικά Θέματα*: Βλάχος Γ., Γιαννίτσαρης Γ., Χατζηκώστας Ε., «Η στέγαση των προσφύγων στην Αθήνα και τον Πειραιά στην περίοδο 1920-40», 1978, τεύχος 12
- : Γιακουμακάτος Α., «Ο ευρωπαϊκός ρασιοναλισμός και η Ελλάδα του μεσοπολέμου», 1982, τεύχος 16
- : Λάββας Γ.Π., «Η αρχιτεκτονική των επαναστάσεων και των δικτατοριών: μορφολογία της 'ελπίδας' και της 'ανάμνησης'», 1975, τεύχος 9

ΠΗΓΕΣ

A' Αρχεία

Αρχείο Διεύθυνσης Τεχνικών Υπηρεσιών Υπουργείου Υγείας

B' Δημοσιεύματα οργανισμών

Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος: *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1930*, έτος I, Εθνικόν Τυπογραφείον, Αθήναι

-: *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1934*, έτος V, Εθνικόν Τυπογραφείον, Αθήναι 1935

-: *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1938*, έτος IX, Εθνικόν Τυπογραφείον, Αθήναι 1939

-: *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1939*, έτος X, Εθνικόν Τυπογραφείον, Αθήναι 1940

-: *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1955*, Εθνικόν Τυπογραφείον, Αθήναι 1955

-: *Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 16 Οκτωβρίου 1940*, Εθνικόν Τυπογραφείον, Αθήναι 1946

-: *Απογραφή των υπαλλήλων και εργατών των βιομηχανικών και εμπορικών επιχειρήσεων και ημερομίσθια αυτών*, Σεπτέμβριος 1930, Εθνικόν Τυπογραφείον, Αθήναι 1940

Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας: *Μηνιαίον Στατιστικόν Δελτίον*, έτος IV, αριθ. 9(45), Εθνικόν Τυπογραφείον, Αθήναι, Σεπτέμβριος 1932

Γ' Ημερήσιος και περιοδικός τύπος

Ο νέος Ριζοσπάστης: φύλλο της 9ης Μαΐου του 1933

-: φύλλο της 9ης Μαΐου του 1933

-: φύλλο της 10ης Μαΐου του 1933

-: φύλλο της 11ης Μαΐου του 1933

-: φύλλο της 16ης Μαΐου του 1933

-: φύλλο της 21ης Μαΐου του 1933

-: φύλλο της 22ας Μαΐου του 1933

Ακρόπολις: φύλλο της 21ης Μαΐου του 1933

- Τεχνικά Χρονικά*: Δεσποτόπουλος Ι., «Πολεοδομική», 1 Αυγούστου 1933, έτος Β΄, τεύχος 39
- : Δημητρακόπουλος Α., «Η επίδρασις του οικονομικού παράγοντος επί της εξελίξεως των πόλεων της Ελλάδος και ιδία της πρωτεύουσας», 1 Ιανουαρίου 1933, έτος Β΄, τεύχος 25
  - : van Eesteren C., «Μέθοδοι της οργανικής πολεοδομίας και εφαρμογαί αυτών εις την πόλιν Amsterdam», 15 Οκτωβρίου – 15 Νοεμβρίου 1933, έτος Β΄, τεύχος 44-46
  - : Μπέρσης Γ., «Εκτελεσθείσαι εργασίαι κατά τα οικον. Έτη 1934-36 παρά της τεχν. Υπηρεσίας του υπουργείου Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως», *Τεχνικά Χρονικά*, 1 Ιουλίου 1936, έτος Ε΄, τεύχος 109
  - : Μπίρης Κ., «Η αστική πολυκατοικία», 1 Ιουνίου 1932, έτος Α΄, τεύχος 11
  - : Οικονόμου Α., «Αι νεότεραι αντιλήψεις εν τη διαρρυθμίσει των πόλεων», 15 Νοεμβρίου 1932, έτος Α΄, τεύχος 22
  - : Παπαδάκης Σ., «Ο συνοικισμός ‘Νέας Αλεξάνδρειας’ και η εδαφική οικονομία των Αθηνών», 1 Ιανουαρίου 1933, έτος Β΄, τεύχος 3
  - : Forbat F., «Η οργανική πόλις», 15 Ιουλίου 1933, έτος Β΄, τεύχος 38
  - : «Συμπεράσματα εκ του IV Συνεδρίου Ν. Αρχιτεκτονικής», *Τεχνικά Χρονικά*, 15 Οκτωβρίου – 15 Νοεμβρίου 1933, έτος Β΄, τεύχος 44-46, σ.1086

